

Śrī Citrodayamanjari.

No. VII.

THE

BĀLARĀMA BHARATAM

OF

Śrī Balarāma Varma Vanci Maharaja

— अयनं SANSKRIT SERIES.

No. CXVIII.

Śrī Citrodayamanjari.

No. VII.

THE

BĀLARĀMA BHARATAM

OF

Śrī Balarāma Varma Vanci Maharaja

EDITED BY

K. SAMBASIVA SASTRI

*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,
1935.

All Rights Reserved.]

०१. शयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११८.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः ७.

महोन्नतमहामहिमश्री
श्रीबालरामवर्मवच्चिमहाराजप्रणीतं

बालरामभरतम्

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
के. साम्बशिवशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

तच्च
अनन्तशयने

महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कलिपतश्रीरिख
 श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्या च सम्भावितः ।
 स्वातिज्योतिरवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
 मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥
 भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
 श्रीमद्वच्चिवसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
 उत्फुलस्कृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदहिण्डमा
 श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृमताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

INTRODUCTION.

It is a matter for extreme gratification for the Royal Family, for Travancore and also for the Department for the Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum, that a treatise on *nāṭya*, composed by Śrī Bālarāma Varma Maharaja, in the midst of his arduous State duties, is now placed before the public. The work, based as it is on numerous previous authorities, is, in the main, the result of the practical experience of the author on *Nāṭya*. This publication is therefore all the more important for those interested in the revival of Indian national dance, and especially for the student of Kerala theatre. The science of *nāṭya* is defined by the author as ‘भावरसार्थक्रियाकारित्वं भरतत्वम्’ and this definition has been applied to the abhinayas of the various parts of the body, such as *aṅga* (head, &c.), *upāṅga* (eye, &c.) and *pratyāṅga* (neck, &c.). Accepting *rāga*, *tāla* and other musical accompaniments as the external means of expressing emotions, the author deals in great detail with the various internal and external gestures, giving definitions and applications to one and all of them. Numerous systems of abhinayas, both internal and external, that had been in vogue in Kerala alone, have also been illustrated, and this is evident from the following lines found at the close of the different sub-sections of the book.

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

परावृत्तशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥” (p. 25)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एवमादिविशेषेषु शिखरो विनियुज्यते ॥” (p. 51)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ।

एतेष्वेव हि कार्येषु वक्तगो विनियुज्यते ॥” (p. 107)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

रसनाभिनयो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥” (p. 191)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चाकृष्टा विनियुज्यते ॥” (p. 263)

Of course, the author treads on the path of the famous *nāṭya-sāstra* of Bharata, but his teachings are the outcome of his practical experience and he may therefore be regarded

as a higher authority on the subject of nāṭya as is plain from the following lines :—

“दक्षिणे वामसूचीं च वामे दक्षिणसूचिका ।
पदब्यत्यासभावेन पुरतः पृष्ठतः स्थिता ॥
सूची सैष विपर्यासा कीर्तिता भरतागमे ।” (p. 262)

This precious work is incomplete as some folios at the end of the manuscript are not available, and as all my attempts to procure a complete copy have been in vain, I venture to think that the work was left incomplete like Citramīmāṃsā, Rasagaṅgādhara and other productions.

The system of nāṭya dealt with in this work, though based on previous authorities, is found to have been transposed by the practical knowledge of the author ; and even an indifferent reader of the work cannot but be impressed by the wonderful mastery that the author had on the subject. From the following stanza,

“नृपकुलतिलकः श्रीताळमालाविभूषा-
परिकलितनिजश्रीकान्तिसम्पूर्णगात्रः ।
रसिकजनसहस्रैः शोभितायां सभायां
भरतभिह विधातुं प्रार्थितो वञ्चिराजः ॥” (p. 6)

it can be inferred that the work was composed when the author, adorned with various accompaniments of dancing was seated amidst an assembly of numerous connoisseurs of the art. This also corroborates the statement that the definitions and applications of gestures explained herein are the result of his practical experience of the science. It appears that the royal author who had mastered the previous works on the subject has supplemented the science of nāṭya with other systems current in Malabar ; and in support of this statement can be quoted the following extract showing the views of Kohala on samyuta hasta and its amplification by our author,

“हस्तोऽञ्जलिः कपोतश्च कर्कटो वर्धमानकः ।
कटकात्मसमानश्च स्वस्तिको गजदन्तकः ॥
दोलावहित्थश्रोत्सङ्गो निषधः पुण्पुटः करः ।
मकरश्रेति संयुक्ता हस्तास्ते च व्रयोदश ॥
पताकस्थलयोः शेपादञ्जलिः क्षालनादिषु ।
महेशगुरुपूजायामयं स्यादभिवादने ॥

...   .   ”

प्रकृते वालरामभरते —

“अब्जलिश्च कपोताख्यः करः पुष्पपुटस्तथा ।

सङ्कल्पताडनपताकोत्सज्जा डोल एव च ॥

उपचारोऽभयवरदः करो मकरस्तथा ।

गजदन्तकरश्चैव कूपरस्वस्तिकः करः ॥

गरडो भारतीहस्तः कटकावर्तकर्कटौ ।

वर्धमानकरश्चैव कलहः शुभशोभनः ॥

... ...

... ...

चतुरड्गुलमानेन शीषोपरि समुद्रधृतम् ।

परावरजग्नाथसदाशिवसदानन्तौ ॥

शिरःस्थमन्जलिपुटामिन्द्रादिसुरवन्दने ।

ललाटस्थाञ्जलिपुटं स्वगुरुणां च वन्दने ॥

मुखस्थमवजलिपुटं भूपालपितृवन्दने ।

हृदयस्थाञ्जलिपुटं भूसुराणां च वन्दने ।

उदरस्थाञ्जलिपुटं स्वमातृणां च वन्दने ॥”

... ...

... ... (p. 75)

The author thus expanding the system of *nātya* of Bharata with other systems current in Malabar appears to be an incarnation of Bharata, Kohala and other hoary sages.

The work bears the significant title *Bālarāmabharata* as it was composed by *Bālarāma*, as may be seen from the following sloka found at the outset of the work : —

“तत्सारसङ्ग्रहं कृत्वा वालराममहीपतिः ।

लोकानामुपकाराय कृतवान् भरतं मुदा ॥” (p. 12)

The prefix “*Bāla*” in *Bālarāma*, the name of the author, is a hereditary title manifesting submission to God Śrī Padmanābha, the tutelary deity of the Travancore Royal House, in whom the ruling power of the State is vested. This has been fully dealt with in my introduction to *Bālamarṭāñḍavijaya*.

The author is known to have lived between 899-973 M. E., corresponding to 1724-1798 A. D., having been a ruling sovereign for the major portion of his life. Having mastered numerous arts and sciences even as a boy, he was a votary of the poetic muse and an equally intrepid soldier in battle. When he was about to start for waging

war against the king of the country called “Māprāṇa”, he is said to have sent the following message which took a poetic garb:

“माप्राणं लज मा प्राणं
माप्राणसमवलभ ! ।
मानविकमतेजोभि-
मनविकमभूपते ! ॥”

This incident told about the author shows that poetry was a zealous mistress with him even when he was bent on quelling the pride of a powerful enemy. Many similar anecdotes have gathered around the name of this gifted author enshrining him in a halo of glory. In the introductory verse ‘इत्यं हि रामवचन’ (p. 4) the author claims descent from the great Solar race.

A life sketch of the author by Rao Sahib Mahākavi-Kavitilaka, Ullur S. Paramesvara Ayyar, M. A., B. L., a life, long student of Kerala antiquities, runs as follows :

“Maharaja Bāla Rama Varma, the author of Bālaramabharata, was one of the greatest and most distinguished sovereigns of Travancore. He was born on the 5th Karkatakam, 899 M. E. (1724 A. D.) The star of his nativity being Kṛttikā, he is popularly known as Kārtika Tirunāl. His father was Kerala Varma Koil Tampurān of Kilimānūr and mother Rāṇi Pārvati Bāyi. Maharaja Bāla Mārtāṅda Varma, the maker of modern Travancore, who ruled from 904 to 933 M. E. (1729-1758) was his maternal uncle.

Quite early in life, Rama Varma gave remarkable proofs of his versatile genius, and under the fostering care of his uncle, became both an able soldier and an erudite scholar. He attained proficiency in many languages, and particularly in Sanskrit, Persian, Hindustani and Malayalam. Later, he employed Pietro de Vēgas, a Portuguese teacher and studied both Portuguese and English under him. He is also known to have possessed a working knowledge of Dutch. He evinced extraordinary talents not only in literature, but also in music, dancing and kindred arts.

Rāma Varma assisted his uncle in all the wars undertaken by him, and especially those against the Netherland East India Company, and the Rajas of Kāyankulam, Ampalappuzha, Tekkumkur, and Vadakkumkur. When Ampalappuzha succumbed, so absorbing was his interest in culture

that he collected all the ancient palm-leaf manuscripts preserved in the palace of the vanquished Rāja and brought them over to the capital, leaving Rāmayyan Dalawa, the famous minister and generalissimo of Mārtāṅḍa Varma, to take charge of the trophies of war. Several of these manuscripts may even now be seen in the Trivandrum Palace Library. In the drama Bālāṁārtāṅḍavijaya, composed by the poet Devarāja of Āśrāmam in South Travancore, in commemoration of the dedication by Mārtāṅḍa Varma of his kingdom to Śrī Padmanābha, his tutelary deity, on the 5th Makaram 925 M. E. (1750 A. D.), there are many passages revealing the great regard which the King had for Rāma Varma, as a poet and patron of letters. The following description of Rāṇi Pārvati Bāyi, occurring in Act IV of that work is worthy of perusal :

अत एव हि देवस्य श्रीमती सोदरी निरन्तरवतोपवासनियमतपःसम्पदनुष्ठान-
भूततया भूयोऽपि देदीप्यमानदेहश्रीः महिम्ना नाम्ना च महीधरेन्द्रनन्दिनीमनुस्मारयन्ती
काङ्क्षितदाने कल्पलतिकामनुवर्तमाना मूर्तिमती श्रीपद्मानाभाश्रयभक्तिरिव सदानन्द-
मुद्रेलयन्ती श्रीपादानिकेतनाराममध्यमिदमध्यास्ते । इयं किल श्रीपद्मानाभभक्तिलता-
लवालमानसतया भगवतस्तच्छ्रीलावतारचरितप्रतिपादकपुराणजालपठनाकर्णनसफ-
लीकृतकर्णयुग्लोपरिविन्यस्तमृदुलतुलसीमञ्जरीसौरभ्यमाघ्रातुमिव तदुपान्तं नयन-
भृङ्गीमुपनयन्ती करकमलवलमानतुलसीमणिमालया भगवन्नामावलीमन्त्रमावर्तयन्ती
पद्मानभपदारविन्दसन्ततभजनाय दिवोऽवतीर्णा काचन सिद्धतपस्वनीव विराजते ।
किञ्च, दोहलविशेषसमर्पणसन्ततकुसुमितनानाविधलतावलीपरिवेष्टनसंशोभमानतस्व-
रमणिडते दर्शनीयतमेऽस्मिन्नारामे हैमन्तिकवासनितकग्रैष्मकवार्षिकशारदिकानि शैशि-
राणि च विविधानि कुसुमानि तुलसीपल्लवजालानि च मालारूपतया स्वकीयकरक-
मलाभ्यामेव ग्रथितानि अन्यानि विप्रकीर्णानि नानाविधानि पुष्पनिकरजालानि च
भगवच्छ्रीपद्मनाभस्य तृसिंहरामभद्रश्रीकृष्णप्रसुखानां तद्विभूतिभूतानां चालङ्करणाभ्य-
र्चनार्थं पृथक् पृथक् प्रतिदिनं प्रददाति ।

The king, on hearing these words from the mouth of one of his attendants, says to himself as follows :— “अस्मत्प्रेमैकभाजनस्य रमणीयगुणगणाकरस्य मदीयकुलनन्दनस्य वत्सश्रीरामवर्मणः
अध्वरानलस्यारणिरिवाविभावहेतुरियमभवत् । अनेनापि हेतुना नितान्तप्रेमास्पदमिय-
मास्ते ।” (p. ५५.)

The king's high estimate of Rāma Varma may be gathered from the following verse put into his mouth by the poet :

“आचारैकानिधिः समस्तजगतामानन्दवारांनिधि-
 द्रातृणामपि चाग्रणीर्मम कुलाभ्योधेरयं चन्द्रमाः ।
 एनं सन्ततमाविशन्ति विद्युपां सम्पर्कजाः सद्गुणा
 मद्रत्सं गिरिसम्भवा इव महापाथोधिमम्भोभराः ॥”

To make his own assurance on the point doubly sure, the king asks the pandits and poets assembled on the occasion whether his nephew knows anything of the various arts that he has learnt (मद्रत्सोऽयमभ्यस्तासु कलासु किञ्चिदपि जानाति ?) and they reply with one voice :

“कलावान् रामचन्द्रोऽयमकलङ्काद्भुतोदयः ।
 गुणज्योत्सावितानेन ह्रादयत्यखिलं जगत् ॥
 तत्त्वकलासु मर्माणि धीमता रामवर्मणा ।
 अनाक्रान्तानि लक्ष्यन्ते नास्माभिर्यत्वमास्थितैः ॥” (p. 93)

It is needless to cite more references. Devarāja was a life-long friend and court-poet of Rāma Varma, and I am of the view that a veiled allusion to him is contained in the verse occurring in the introductory part of Bālarāmabharata :

“अखिलगुणनिधीनामाश्रयो देवराज-
 प्रमुखसकलदिक्पालोपगीतस्वकीर्तिः ।
 बहुकविजनसम्मानाभिनन्द्यात्ममूर्ति-
 विलसति चिरजीवी विज्ञभूदेवराजः ॥”

On the death of Mārtānda Varma on the 27th Mithunam 933 (July 1758), Rāma Varma ascended the throne, and reigned for a period of about forty eventful years. His death occurred on the 7th Mithunam 973 M. E. (July 1798). It is not possible here to attempt even a brief résumé of his political and administrative career. Suffice it to say that he drove the Zamorin of Malabar from Cochin and compelled him to sue for peace, made Cochin surrender the taluks of Kunnattunad, Alangad, Parur and Shertallay, the Rajas of Alangad and Parur signing separate deeds of renunciation, entered into perpetual alliance with the Nawab of Arcot, relinquishing his trans-ghatian possessions, but securing for Travancore the taluk of Shencotta and the sacred temple of Cape Comorin without further molestation from the Nawab, erected the celebrated Nedumkoṭta fortifications on the northern frontier, purchased the ports of Cranganore and Ayikkotta from the Dutch as a means of further protection against enemies from that quarter, defeated Tippu Sultan of Mysore, consolidated the whole territory from Tovala to

Parur and executed a treaty of perpetual friendship and alliance with the English East India Company. The extent of Travancore to-day is practically the same as when he died in 1798 A. D. Maharaja Rāma Varma was deeply religious-minded. He performed the Tulāpuruṣadāna in 935, Hiraṇyagarbhadāna in 936, Brahmāṇḍakatāhadāna and Kalpa-vṛkṣadāna in 938 and Gosahasradāna, Svarṇakāmadhenu-dāna, Hiranyaśvadāna, Hiranyaśvarathadāna, Bhūmidāna, Viśacakradāna, Kalpakalatādāna, Hemahastirathadāna, Panchāngaladāna, Saptasāgaradāna, Maṇidhenuudāna and Mahābhūtakatāhadāna in 940 M. E., thus completing the sixteen Mahādānas or great gifts ordained by the Hindu religion. On the 28th Mithunam 941 M. E. (1766) he made, following in the wake of his uncle, a dedication to Śrī Padmanābha, of the territories surrendered by Cochin to Travancore. In 945 M. E. (1769), he purchased from the Raja of Ramnad the estate of Kakur in the Ramnad District for the performance of certain services in the Ramesvaram Temple. On his mother's death on the 30th Edavam 957 M. E. (1782), he resolved to proceed on a pilgrimage to Ramesvaram and perform certain religious rites there for her merit. This resolution was carried out in Vṛischikam 959 M. E. (1783). In 963 M. E. (1788), he got a yāga (Vedic sacrifice) performed on a grand scale at Alwaye on the northern bank of the Periyar river.

Neither Hyder Ali nor Tippu Sultan was able to devastate Travancore, as they did the other parts of Kerala. When Tippu Sultan carried fire and sword into Malabar, innumerable Hindus, high and low, fled to Travancore for shelter, and the Maharaja, true to the traditions of his family, protected every one of them, as befitted his status, the question of cost or consequential risk never for once entering into his calculation. Two Sanskrit verses portraying the general panic which Tippu's invasion created in Malabar have come down to us and they are worthy of quotation here:

“तुरुक्को निष्कामत्तुरग्गुरुकुद्दालदलित-
क्षमाधूलीपालीचुलुकितचतुस्सिन्धुसलिलः ।
हठाकुटुम्बतप्रतिभटवधूटीपरिवृतः
प्रतस्थे कार्तन्तीं कुभामिति वार्ता समजनि ॥

जित्वा हङ्गोहलेशं यवनवरयुतः कोलभूपालमौलं
हृत्वार्थानेतदीयानपि पुरलिपतिं शैङ्घपाथोधिनाथम् ।
धिक्कुर्वन् माटभूपं सदसि निजभटैः साकमास्ते तुरुक्कः
कार्तन्तीं गन्तुकामो दिशमस्तिलजनान् पाहि वज्राक्षितव्वा ! ॥”

The asylum accorded by the **Mahraja** to those refugees was one of the several reasons advanced by the Sultan for invading Travancore. His first attempt, however, failed miserably. Even the Muhammadan historian Mir Husain Ali Khan Kirmani, admits that, on the 28th December 1789, "the enemy attacked the Sultan's troops on all sides with arrows and musketry and caused incalculable distress and confusion among them..... Three or four hundred horsemen, men of good families, gave substantial proofs of their valour and were all killed and wounded in front of the Sultan..... In short the Sultan and Kamruddin Khan escaped out of the whirlpool of their misfortunes, and the rest of the Khans..... were never after heard of". When Tippu, maimed for life in that ambush, came again to wreak his vengeance on the Maharaja, the Periyar river, which was in high flood, arrested his advance, illustrating the truth of the observation made in the drama *Pratijñāyau-gandharāyaṇa*, attributed to Bhāsa,

"परचक्रैरनाकान्ता धर्मसङ्करवर्जिता ।

भूमिभर्तीरमापनं रक्षिता परिरक्षिति ॥"

and before the flood subsided, Lord Cornwallis was virtually at the gate of Seringapatam. Rāma Varma was loyally served by very able ministers, the foremost among whom were Rāja Keśava Dās, Aiyappan Mārtāṇḍan Pillai and Mahādevayyan Subbayyan, as also his distinguished Flemish general, Eustatius de Lannoy who died in 1777 A. D. On the 2nd July 1774, Pope Clement XIV sent him a message of good-will, in recognition of the kindness and consideration shown by him to his Christian subjects. On the 10th October 1790, the Maharaja was honoured by the Nizam of Hyderabad, in his capacity as the vicegerent of the Muhammadan Emperor of Delhi in South India, with the titles of Kīrītāpati Manne Sultan Maharaja Raja Raina Raja Bahadur Shamsher Jung, and these titles are even now borne by his successors.

The charities of the Maharaja were so liberal and widespread that he came to be known as Dharmarāja throughout India. Contemporary writers have left glowing accounts of his high character. Fra Paolino da San Bartolomeo, the Carmelite friar and scholar who lived for several years in Travancore and who knew the Maharaja intimately, has recorded: "He is an affable, polite, contented, prudent, friendly man..... For my part I could not help admiring the goodness of heart,

the affability and humanity of this prince as well as the simplicity of his household establishment and way of life". He has further stated : "Public security is again restored throughout the whole country ; robbery and murder are no longer heard of ; no one has occasion to be afraid on high ways; religious worship is never interrupted; and people may rest assured that on every occasion justice will be speedily administered". Adriaan Moens, the Dutch Governor of Cochin, has observed that he "directs the principal affairs himself, enquires into, and is acquainted with every thing that is of any importance". The English Commissioners appointed to settle the affairs of Malabar in 1792 A. D., have remarked : "We own he left a very favourable impression on our minds both as to his personal qualities and what we consider as the unequivocal sincerity of his attachment to the Honourable Company".

The Maharaja was a great lover of culture. When Fra Paolino told him that he had studied Amarakośa, he was greatly pleased. The friar says: "This is the real and principal cause why the king, during the whole time of my residence in Malabar, behaved to me with so much kindness". The Maharaja asked him to explain the parts of speech of the English grammar, and on his doing so, went the length of calling him his *Guru*. He also insisted on his subordinates studying the Dutch language, because of the necessity they had for frequent correspondence with the Netherland East India Company.

Great as was the reputation of Maharaja Rāma Varma as a ruler, even greater was the fame that he acquired as a patron of arts. To his court flocked from far and near votaries of fine arts of every description and he gave them generous encouragement and support. The description contained in the following verses of the introductory portion of Bālāramabharata, is by no means exaggerated:

“गहनपदपदार्थज्ञानविज्ञानदक्षै-
रमरगुरुसमानैरर्थशास्त्रप्रवीणैः ।
सरसगुणकवीन्द्रिवर्काकूप्रसङ्गे विदग्धैः
प्रतिदिनमतिरम्या शोभते राजधानी ॥
श्रुतिसुखरसगतिवेणुवाचैर्मनोज्ञै-
श्विरपरिचयहस्ताभ्यस्तवीणानिनादैः ।
कलरवकलकण्ठश्लाघ्यगन्धर्वगीतैः
प्रतिदिशमतिरम्या शोभते राजधानी ॥

निजकुलधनधर्मश्लाघ्यनृत्तप्रवणैः
 प्रतिदिनकृतशिक्षाभ्यासतः प्राप्तभावैः ।
 मदनरतिसमानं रद्भुताकारपात्रै-
 स्तकतकतकशब्दैस्तालमार्गानुकारैः ॥
 नटनगतिविशेषोल्लासचक्षत्कटाक्षे-
 ल्यगतिमनुसूत्योद्वित्ताङ्गिप्रचारैः ।
 सरसकरविलासैर्हावभावप्रकर्पै-
 जयति नृपसमाजो रङ्गलक्ष्मीनिवासः ॥”

Besides Devarāja, the author of Bālamārtāṇḍavijaya already referred to, the most famous scholars and poets in his court were:—(1) Sadāśiva Dīkṣita, (2) Kalyāṇasubrahmanyā, (3) Venkaṭasubrahmanyā, (4) Subrahmanyā, (5) Pantalam Subrahmanyā Sāstri, (6) Kunchan Nambiyār, (7) Putiyikkal Tampan, (8) Maṇṭavappalli Iṭṭirāriśa Menon. In the centre of this galaxy shone the glorious orb of Aśvati Tirunāl Rāma Varma, one of the greatest Sanskrit poets of his age, who was the Maharaja's own grand-nephew and who became heir-apparent to the throne in 1796 A. D., but whose promising life was cut off at the all-too-early age of 32. Very soon after in 1788 A. D. Aśvati Tirunāl, who is referred to as “भागिनेयः स्वनामा” “in Bālarāmabharata, composed a *prāśasti* of the Maharaja under the title of Vañcīśastava, which I published for the first time in volume II of the Kerala Society Papers. In his drama, Rukmiṇīparinayā, published in the Kāvyamālā Series, Aśvati Tirunāl gives a further description of the Maharaja in the following passage:

“अस्ति निखिलखलहृदयनिचक्षुन्यमानशोकशत्यस्य, शल्यस्येव धर्मजातबद्धः
 चेतसः, प्रचेतस इव पाश्चपरिभ्राजमानवाहिनसिहस्रस्य, सहस्रदीधितेरिवोन्मुखपद्मा-
 करगृहीतपादपल्लवस्य, वैनतेयस्येव भृशमहितापदानवतः, कार्त्तिकेयस्येवाप्रतिहत-
 शक्तेः, आखण्डलस्येव प्रकटितशतकोटिदानविस्मयस्य, विशङ्गटभुजविटपिविहरमाण-
 विश्वम्भराशारिकस्य, हरिचरणपरिचरणधुरीणधिपणस्य, सकलपरिपन्थमण्डलात्य-
 विश्रान्तचापगुणकर्भणोऽपि सकलदिग्नत्थूयमाणगुरुणध्वनेः, पार्थिवप्रधानस्यापि
 गुणमयस्य, राज्ञः श्रीपद्मनाभदासवञ्चिवालकुलशेखररामवर्मणः”

In another work of his, Śringārasudhākarabhāṇa (unpublished), the Maharaja is again referred to as “चतुरर्णव-
 पर्यन्तानन्तासन्ततसमागतराजराजिराजन्मकुटटखचित्तहरिन्मणिविसूत्वरदीप्तिच्छदा-
 वर्षदेवीष्यमानचरणकन्दलस्य तस्य श्रीकुलशेखररामवर्मनामधेयस्य”

Sadāśivadīkṣita, son of Cokkanātha Makhaṇ and Mi-nākṣi, composed his Bālarāmavarmayaśobhūṣaṇa (unpublished) on the model of Vidyānātha's Pratāparudrāyaśobhūṣaṇa. There is also a Nāṭakaprakaraṇa in it as in Vidyānātha's work. The following verses are extracted from it;

“सतां मार्गे स्थित्वा सकलशुभमाधाय जगतां
 विपक्षक्षोणीभृत्तिभिरहरतेजस्त्रिनि विधेः ।
 गतेऽस्तं मार्तार्णद्वे विधुरिव जनानन्दजनकः
 कलासिन्धू राजा हृदयमधिरूढो विजयते ॥
 पार्वत्या: सुकृतोदयेन जगतीक्षेमाय सद्वृद्धये
 दुष्टानामिह शिक्षणाय स पुनः स्कन्दः सुरैः प्रार्थितः ।
 भूत्वा वज्ञिधराधिपः प्रथितया शक्त्या रिपून् शिक्षयन्
 सुव्रद्धाण्यपदं व्यनक्ति भुवने श्रीरामवर्मा नृपः ॥
 विद्वद्वजानपि निरङ्गुकुशवर्त्तिनः स्वै-
 रुध्वा गुणैः कनकशङ्खलिकानुबन्धान् ।
 कृत्वावसि प्रतिपदं ननु वज्ञिचवाल-
 श्रीरामवर्मकुलशेखरसार्वभौम ! ॥
 यदच्छासल्लापैः समधिगतपट्टतन्त्रविभवै-
 श्रमल्कुर्वन् धीरान् सदसि रसभावप्रकटनैः ।
 कवीन् धिन्वन् गानकमविवरणाद् गायकगणान्
 परिष्कुर्वन् वज्ञिक्षितिपतिलकोऽयं विजयते ॥
 स एव देवो भुवनेऽवजनाभः
 स एव देशस्तदुपाहितर्थिः ।
 सानन्दपुर्येव पुरी स वन्मि-
 क्षितीश एव क्षितिपालको हि ॥”

The verse beginning with “यदच्छासल्लापैः” reveals the proficiency of the Maharaja in both *Sāhitīya* and *Saṅgīta*.

Kalyāṇasubrahmaṇya also composed a work on rhetoric by name Alaṅkārabhbūṣaṇa in praise of the Maharaja on the pattern of Appayya Dīkṣita's Kuvalayānanda. The following verse occurs in that work :

शराजन्मधुराधरां प्रविलसच्चोलां कनकुन्तलां
 काङ्गमीराङ्गविभूषणातिललितां काञ्चीगुणालङ्कृताम् ।
 क्षोणीं श्रीरघुरामवज्ञिस्पमां रत्नाकरोरुमिका-
 जाकां तामनुरञ्जयत्वनुदिनं श्रीरामवर्मप्रभुः ॥

Venkaṭasubrahmanyā, son of Venkaṭeśvaramakhin of the family of the celebrated Appayya Dīkṣita himself, wrote Vasulakṣmīkalyāṇa, a drama in five acts (unpublished). That drama also extols the achievements of the Maharaja and makes reference to the close friendship which subsisted between him and the English East India Company “हृणराजस्य चिरप्रवृत्तमपि सख्यं देवेन वहलीभविष्यतीति मन्ये ।”

Subrahmanyā, son of Rāmaliṅga and Kokilāmba, was the author of the poem, Padmanābhavijaya in eight cantos (unpublished). The following verse is from that poem:

‘आचन्द्रतारकमयं भुवि वञ्चिवाळ-
श्रीरामवर्मकुलशेखरसार्वभौमः ।
श्रीपद्मनाभकृपया सहभागिनेयः
श्रीमान् भृक्णद्वसुतवज्जयतु स्थिरायुः ॥’

Pantalam Subrahmanyā Śāstri was the profoundest Sanskrit scholar of his age in Kerala. He was the first from the Malabar coast to proceed to Benares, study at first hand the Saḍdeuduṣekhara of Nāgeśabhaṭṭa, and bring that work to the notice of local scholars. Although no works of his have been discovered so far, some of his stray verses are extant. The following is one of them and it was sent to the Maharaja on his health being enquired after by the latter:

पुंसामर्थं उपोक्तमे प्रभवितुगोऽनुर्महत्यादरे-
सौजन्याकरवैदुपीनिलयसङ्घापे च नाधो मितः ।
तत्राचाविह संसृतां वितरतः प्रायेण नः सौहिती-
मन्यस्मात् चिरादपि प्रणयिनस्तां दुर्लभां मन्महे ॥

The gist of the verse is that he appreciated the conversational powers of the Maharaja even more than his gifts.

Kunchan Nampiyar, Pttuiyikkal Tampau and Itṭirariśea Menon wrote Kathakali plays and other Malayalam works. Nampiyar who created the Tullal type of literature in Malayalam was one of the greatest of Malayalam poets. Even a blind poet of the Mārār caste wrote a Tullal on the Maharaja's pilgrimage to Ramesvaram.

Itavattikkāṭṭu Nārāyanan Namputiri, the author of Rukmīṇipariprayacampu, was a well-known Sanskrit poet who lived during the reign of Rāma Varma. He has composed several beautiful verses in praise of the Maharaja, two of which are quoted below :

“कोऽपि श्रीपद्मनाभप्रचुरतरकृपापूर्णीयूपसेक-
 स्फीतप्रोत्तुङ्गविद्याविटपिततिलसनीतिसारप्रवालः ।
 धन्यो धर्मप्रसूनप्रभवनवयशस्सौरभापूरिताशो
 भाति श्रेयःफलौवैर्द्विजकुलशरणं रामराजामरद्वः ॥
 कंसकृत्य दिवं भुवं तुलितवानाधाय धाता तयो-
 रिन्द्रं त्वं च परीक्षितुं लघिमनि घौस्तावदूर्ध्वं गता ।
 देवानप्सरसः सुरद्रुमसपि प्रक्षिप्य पात्रानता-
 वद्य क्षमातलतो बहून् सुकृतिनोऽप्युन्नीय विन्यस्यति ॥”

This poet was once rewarded with the shawl which the Maharaja himself was wearing on the following verse being composed and recited:

“शीतार्ती इव सङ्कुचन्ति दिवसा नहम्बरं शर्वरी
 शीत्रं मुब्द्धति सोऽपि हन्त ! हुतभुकोणं गतो भानुमान् ।
 त्वं चानङ्गहुताशतसहृदये शातोदरीणां गतो
 राजन् किं करवाम साम्प्रतमहो शीताभिभूता वयम् ॥”

Kerala is noted for the number and variety of its Sandeshakavyas in Sanskrit. One such Kavya was composed by a Nampūtiri Brahman of Tirumāndhaṅkunnu in Malabar who fled to Travancore on the invasion of Tippu Sultan. It is aptly named Cūtakasandesa and ends with a prayer for some maintenance allowance, as the Namputiri had lost all his wealth in consequence of that invasion. There is no touch of Vipralambha-śṛṅgāra at all in that poem. The following verses give a glowing description of the Maharaja:

“नानारत्नाभरणकिरणैदुर्निरक्षिण्य क्षितीन्द्रं
 दीनत्राणे नियतहृदयं नीतिमर्गे चरन्तम् ।
 भास्त्वद्रत्नप्रकरखचिते भित्तिभागे स्फुरन्ति-
 विम्बौषैः स्वैरपि मतिमतां आन्तिमुत्पादयन्तम् ॥
 सत्यासीनं गतमपि भुवं संस्थितं केरलेत्व-
 प्यभ्याशस्थैर्बहुभिरनिशं मागधैः स्तूयमानम् ।
 धीरोदात्तं तदपि ललितं चापि शान्तं नितान्तं
 बद्धामर्घेष्वरिसमुदयेषुद्वतं चातिमात्रम् ॥
 दास्त्राकोकप्रवणमतिभिर्वाच्यमानेतिहास-
 व्याख्यालेख्यादिभिरविरतं पण्डितैर्मण्डितान्तम् ।
 कारुण्याद्रै करयुगलसच्छृङ्गलाकङ्कणाङ्कैः-
 रस्तातङ्कैरपि परिजनैः सेव्यमानं समन्तात् ॥

“द्रष्टुं देशान्तरवसतिभिः सानुगैर्माननीये -
 रभ्यायातैर्नृपतिभिरशून्यीकृतोपान्तभागम् ।
 मुक्तिप्रतैरपि च वहुभिर्भूसुरैस्तारतारं
 सखीबालैर्मुहुरपि वाहिर्गीयमानापदानम् ॥”

Two more relevant verses are quoted below :

“विद्वच्चेतःकुमुदविसरामोदमातन्वतीयं
 सद्योमीलिद्विमतनृपतिब्रातहस्तारविन्दा ।
 तापोत्ताम्यत्प्रतिभटवधूचक्रवाकी निकामं
 कीर्तिउत्त्वा तव विजयते राजराकाशाङ्क ! ॥
 राजेन्द्र त्वं जय जय दयावारिधे रामवर्मन् !
 राजन्यानां मकुटमणिभिर्लोदपादावजपीठ ! ।
 उवर्णमेनामुद्विवलयां पालयन्नायुगान्तं
 गुर्वां राजाभियमनुभवन् जीव देवप्रसादात् ॥”

Among others who found shelter in Travancore from the Tiger of Mysore was Manorama Tampuratti of the Zamorin's family. She was the most learned woman of her age in Kerala. It may even be added that, great as the culture of women is in Kerala, no lady has risen to her level in Sanskrit scholarship either before or after. The tradition is that, even before she was twelve years of age, she could recite and explain the whole of Bahutoji Dikshita's Praudhamanorama. Manorama Tampuratti, on her arrival in Travancore, was accommodated at Kunnattur and subsequently at Ennakkad, and treated as a royal guest. Much epistolatory literature passed between the Maharaja and her, and the following verses furnish a specimen thereof :

‘हेमाम्भोजिनि ! राजहंसनिवैरास्वाद्यमानासवे
 भृङ्गोऽहं वनमन्जरीकृतपदस्वामेव किञ्चिद् त्रुवे ।
 चेतो मे भवदीयपुष्पमकरन्दास्वादने सप्तहं
 वाच्यावाच्यविचारमार्गविमुखो लोकेषु कामी जनः ॥
 धीमन् सद्गुणवारिधे तव मनोवृत्तिर्महाकोविदै-
 दुर्ज्जेया स्वत एव लोलहृदयैर्नारीजनैः किं पुनः ।
 ध्वसन्देशमिदं किमर्थमिति नो निश्चिन्महे क्रीडितुं
 किं वा साम्प्रतमस्मदीयहृदयज्ञानाय हासाय वा ॥”

Fra Bartolemeo says that, at the head of the procession of the Maharaja, there was not only a band of musicians, but “two court-poets who celebrated in songs his great

achievements". It may, in this connection be noted that his uncle Mārtāṇḍa Varma, sent a court-poet of his, on an embassy to Dupleix, in 1747 A. D., as may be seen from the Private Diary of Ananda Ranga Pillai. Ir: Bālamārtāṇḍavijaya, Mārtāṇḍa Varma, referring to Rāma varma, who gave away the presents to poets on the occasion of the Tiruppatidānam ceremony says :

“वत्सः कलाभिः सम्पूर्णः कदायं कलयेत् सुधीः ।

लीलावितीर्णसम्मानैः प्रहर्षविवशान् कवीन् ॥

इति चिरादुत्पन्नो मामको मनोरथोऽद्य सम्पूर्णः ।”

Throughout the reign of Rāmavarma, not only poets, but all persons who devoted their life to fine arts, received munificent gifts from him.

The Maharaja was also a poet of distinction. In Malayalam he is the author of six Kathakalis, viz., Rājasūyam, Subhādrāharanam, Bakavadham, Gāndhārvavijayam, Pāncālīsvayamvaram, and Kalyāṇsaugandhikam, all based on episodes in the Mahābhārata. While a seventh Kathakali Narakāsuravadham, based on a story in the Śrīmad-Bhāgavata, was in processs of composition, Aśvati Tirunāl, his grand-nephew, meddled with it to its distinct advantage, and the Maharaja thereupon allowed him to complete it. Bālarāmabharata is the only Sanskrit work of the Maharaja hitherto known.

Being a work on Nātyaśāstra, Bālarāmabharata properly opens, with invocatory verses to Unnata-Nṛtta-Vināyaka, Nātarāja, Pārvati in a dancing posture, and Śrīpadmanābha who appeared as a dancing child before Divākara-sanyāsin. Reference is also made to the Maharaja's remote ancestors, Cheramānperumāl Nāyanār, one of the sixty three Saivite saints (verses 15 and 15), and Kulaśekhara-Āzhvār, one of the 12 Vaishanavite Saints (verses 18 and 19), of South India. The former is the author of Ātiulā, Ponvāṇipattantāti and Mummaṇikkovai in Tamil, and the latter, of Perumal Tirumozhi in Tamil and Mukundamālā in Sanskrit, all devotional poems of superior merit. Bālamārtāṇḍa Varma, mentioned in verse 28, has already been referred to by me, as also Rama Varma's grand-nephew Aśvati Tirunāl. Ravi Varma, the younger brother of Rama Varma, referred to in verse 24, was Makayiram Tirunāl, whose unrivalled feats in magic and jugglery excited the admiration of his contemporaries. He died in 1786 A. D. Who the Maharaja's spiritual preceptor was, is

not certain; but in the introductory verses to his *Rājasūyam* he invokes the blessing of a *Raghunāthaśūri* in the following terms :—

ज्ञाने हि येन सदशो नहि शाक्षजन्मे
मान्या सुधाशनगुरोरिच यस्य कीर्तिः ।
गोप्रासुधाशनमणि गुरुमस्मदीयं
वन्दे सदा गुणनिविं रघुनाथसूरिम् ॥

The same *Raghunāthaśūri* is referred to in respectful terms by *Aśvati Tirunāl*, who, in his *Śringārasudhākara* describes himself as “*श्रीमद्रघुनाथसुतीथाभिवादनजागरूकेण*”. It is possible that he might have instructed the Maharaja in *Yoga*. In any case there can be no doubt that he was both योगमार्गप्रवीण and आत्मविद्याप्रवीण as expressly mentioned by himself in verses 28 and 30 respectively.

The only three Indian sovereigns with whom the author of *Bālarāmabharata* is, in my opinion, worthy of comparison are King Harsha of Kanouj, King Bhoja of Dhar, and King Krishnadevaraya of Vijayanagar. The name of MaharaJa Kārtika Tirunāl is even to-day remembered with gratitude, affection and respect throughout the length and breadth of Kerala, as the saviour of Kerala from the Tiger of Mysore. Eizhavan (old) Raja, Dharmarāja, Rāmarāja, and Valia Amināvan (the great uncle), are some of the several names by which he is known to posterity. Good cause, indeed, has Travancore, to be proud of this sovereign who strenuously lived the life of an ideal Hindu king and who well and truly laid the foundation of her future peace and prosperity.”

The author is thus portrayed by me in my *Citrābhyaुdaya Kāvya* :—

“अनन्तरोऽयं मार्तण्डाद् भूपतिर्भूसुतापतिम् ।
श्रीराममत्यशेतासौ युक्तं भरतशासनात् ॥
भगवच्छङ्कराचार्यजन्मनिर्मलचेतसा ।
देशेनोत्तंसयामास राज्यं सर्वोत्तरेण सः ॥
टिष्पुरप्पतिगम्भीरो गर्वाद् वश्विक्षमामिमाम् ।
अभिसर्पन् पराजिष्ये रामेणानेन बद्धवत् ।
राजा केशवदासेन रामेणानेन मन्त्रिताम् ।
राजा केशवदासोऽयमात्मसाक्ष्यादवाप्यत ॥

आपादमधुरे वस्तुन्यपि चालोचनामृते ।
 सममारमतेऽस्मै वाक् समग्रहदयास्थित ॥
 कवयः कालिदासाधा भोजराजीवं राजति ।
 भारतीहृदयारामे रामेऽस्मिन् गेयतां गताः ॥”

The edition of the work is based on a single manuscript belonging to the Palace Library of His Highness the Maharaja. It is written in Malayalam characters and appears to be a century and a half old. Only one manuscript is available of this work and that manuscript was preserved in the Palace Library and it gives me immense pleasure to place this precious work before the learned public.

Trivandrum, }
 1-11-1936. }

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ.

॥ श्रीः ॥

असाधारणमिदं किमप्यपूर्वमपदानमसद्राजवंशस्य, तदनु वज्ञि-
मण्डलस्याथ चास्याधिकरणस्य, यत् किल महोन्नतमहामहिमशालिनां महा-
राजधुरन्धरेण श्रीबालरामवर्मकुलशेखरेण जाग्रत्यपि महति महति राज्य-
भरणपारतन्त्रे कस्यचन महाकर्वमहापण्डितस्यापि कृच्छ्रसाध्यं किमपि नाथ्य-
शास्त्रानिबन्धनं कृतमधुना प्रकाशं प्राप्यते । प्रमाणशतपरिनिष्ठितं विज्ञानं
प्रायोगिकीं गतिमधिरुद्धानुभविकेन वर्तमाना प्रसुतं प्रकाशितं चेदं शास्त्रं कि-
मप्यद्वितीयमाभरणं सामान्यतो नाथ्यकलाकुतुकिनां विशेषतश्च केरलीयानां
तेषाम् । अत्र —

‘भावरसार्थकियाकारित्वं भरतत्वम्’ इति निष्कृष्टं भरतलक्षणमुक्त्वा
तच्च अङ्गेषु शिरःप्रभृतिषूपाङ्गेषु नयनादिषु प्रस्त्रेषु श्रीवादिषु च सङ्गमय
रागतालादि च वाह्यमङ्गं भावाद्यभेद्यञ्जनौपयिकमभ्युपेत्य विशिष्याभ्यन्तराणा-
मङ्गोपाङ्गप्रत्यञ्जनानां शाब्दिकानामार्थिकानां च यावत्सम्भवं भरतोपयोगीनि
लक्षणानि विनियोगाश्च विस्तरशः कथितानि । सुतरामेतेषु केरलेषु प्रसिद्धा-
स्तास्ता आङ्गिकसात्त्विकाद्या आभिनयिक्यो गतयस्तादात्त्विकप्रयोगपदर्वी प्रति-
पक्षाश्चोदाहारिष्ठत । तच्चेदं तत्त्वं तत्रतत्र सन्दर्भेषु ग्रन्थकारमुद्रावाक्यैः
स्वचिन्तिताभिनयप्रस्तावात् प्रकटमवगम्यते । यथा —

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
परावृत्तशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं २५.)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु शिखरो विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं ५१.)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ।
एतेष्वेव हि कार्येषु वक्रगो विनियुज्यते ॥

(पृष्ठं १०७.)

“वालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

रसनाभिनयो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं १९१.)

“वालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चाकृष्टा विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं २६३.)

भरतागममनुरूप्तानस्याप्यात्मानुभवे पर्यवसायं फलयतोऽस्य काप्य-
न्यैव प्रतिष्ठा ग्रन्थकर्तुः । तथाहि —

“दक्षिणे वामसूची च वामे दक्षिणसूचिका ।

पदब्यत्यासभानेन पुरतः पृष्ठतः स्थिता ॥

सूची सैव विपर्यासा कीर्तिंता भरतागमे ॥”

(पृष्ठं २६२.)

एवमत्याश्र्यंभूमिरियं कृतिः प्रत्यङ्गभावोदयान् आविष्कुर्वाणा न परि-
समासिं प्रासेत्यन्तिमकतिपयपत्रानुपलब्धेऽनुमीयते । वहुधा कृतप्रयत्नस्यापि
मिष्टो मे परिपूर्णा दृष्टिपथमपविष्टेयं मन्ये वस्तुत एव चित्रमीमांसादिरिचि
स्यादपरिसमाप्तिः । अधुनाप्यप्रयत्नो न मामुपतिष्ठत इति समादधे । एव-
मनेकेषां पूर्वाचार्याणां प्रमाणानि परिगृह्णानस्यात्मप्रमाणमजहतश्च कृतिरियं
गजनिमीलिक्यापि पश्यतामवश्यमस्य भरतं वश्यं कथयति । ग्रन्थनिर्मिति-
सन्दर्भश्च —

“नृपकुलतिलकः श्रीतालमालाविभूषा-

परिकलितनिजश्रीकान्तिसम्पूर्णगात्रः ।

रसिकजनसहस्रैः शोभितायां सभायां

भरतमिह विधातुं प्रार्थितो वन्ध्वराजः ॥”

(पृष्ठं ६.)

इति पद्यादभिनयानुगुणपरिकरपरिपोषितो महाराजस्य प्रयोक्तुरिह सङ्गत इति
शक्यमूहितुम् । इतश्चात्र कथितानां सर्वेषां लक्षणविनियोगावानुभविके पश्चि
प्रहताविति सिद्धम् । अतो ग्रन्थकर्ता महाराजेन पूर्वाचार्यप्रमाणमनुसरता
स्वदेशीयाचारपरिपाटीमुपलक्ष्यता च समुचितमुपबृहणं भरतशास्त्रस्य कृतमि-
त्यत्र परस्परतोलनं किमपि प्रष्टुकमुदाहियते —

कोहलमुनिमते — संयुतहस्तप्रकरणे

“हस्तोऽञ्जलिः कपोतश्च कर्कटो वर्धमानकः ।
कटकात्मसमानश्च स्वस्तिको गजदन्तकः ।
दोलावहित्थश्रोत्सङ्गो निषधः पुष्पपुटः करः ।
मकरश्चेति संयुक्ता हस्तास्ते च त्रयोदश ।
पताकस्तरयोः श्लेषादञ्जलिः क्षालनादिषु ।
महेशगुरुपूजायामयं स्थादभिवादने ।”

प्रकृते बालरामभरते —

“अञ्जलिश्च कपोताख्यः करः पुष्पपुटस्तथा ।
सङ्कल्पताडनपताकोत्सङ्गा डोळ एव च ॥
उपचारोऽभयवरदः करो मकरस्तथा ।
गजदन्तकरश्चैव कूर्परस्वस्तिकः करः ॥
गरडो भारतीहस्तः कटकावर्तकर्कटौ ।
वर्धमानकरश्चैव कलहः शुभशोभनः ॥

....
....
....
हस्ता नक्षत्रसङ्घचाकाः करणाभिनयादिषु ॥

चतुरश्चगुरुमानेन शीर्षेषापरि समुद्धृतम् ।
परावरजगत्राथसदाशिवसदानतौ ॥
शिरःस्थमञ्जलिपुटमिन्द्रादिसुरवन्दने ।
ललाटस्थाञ्जलिपुटं स्वगुरुणां च वन्दने ॥
मुखस्थमञ्जलिपुटं भूपालपितृवन्दने ।
हृदयस्थाञ्जलिपुटं भूसुराणां च वन्दने ॥
उदरस्थाञ्जलिपुटं स्वमातृणां च वन्दने ।”

(पृष्ठं ७५.)

इत्यादि ।

एतावता सामान्यतः प्रचुरप्रचारं भरततन्त्रं स्वतन्त्रोऽयं निबन्धा महाराजः स्वकीयदेशाचारपरम्परापरिपाटीमनुरूपामपि घटयन् कोऽपि च भरताचार्य एव केरलेषु प्रथते । भरतकोहलादीन् पूर्वाचार्यस्तत्त्वणीताः कृतीश्च

प्रमाणयन्नर्यं महानुभावो ग्रन्थकारस्तेषामिङ्गितमन्तरज्ञरिङ्गितं निसृष्टार्थं इव समयोचितं पल्लवयन् मन्ये तेषामंशभूत एव कथिदवतारोऽपि नाम । कथम-न्यथा मनागप्यन्यैरपरिस्पृष्टांस्तानपूर्वानभिनयान् भावोदयादयमाविर्माव-यतु । समनुगुणा च संज्ञास्य निवन्धनस्य बालरामभरतमितियत् किल — श्रीबालरामवर्मणा प्रणीतम् । उक्तं च ग्रन्थोपक्रम एव ।

“तत्सारसङ्घ्रहं कृत्वा बालराममहीपतिः ।
लोकानामुपकाराय कृतवान् भरतं सुदा ॥”
(पृष्ठं १२.)

इति ।

बालोपदञ्च श्रीबालरामवर्मणस्तत्कर्तुरभिधायां परम्पराप्राप्तं स्वकुलदै-वते श्रीपद्मनाभे प्रौढे वच्चिमहाराजे विनयादिव्यलक्षं किमप्यपदानं नाम । इदं च सम्यग्विचारितं श्रीबालरामार्णवविजयनाटकीयावतारिकायामिति नेहावर्त-यितुमुत्सहे ।

जीवितसमयश्चास्य महाराजस्य १७२४—१७९८ इति चरित्रप्र-
८९९—९७३

सिद्धः । तत्रापि राज्यभरणविजयश्चत्वारिंशतं समाः (४०) इति स्थानमिदं मुच्चैस्तोषस्य यदुत्तरार्थेन जितमुक्तृष्टेन । आरभ्य बाल्यादभ्यस्तविद्यः समुपलब्धसाहितीरसास्वादः समरेव समरकौशलेनापि सम्यग्नुगृहीतोऽयमिति सुतरां चित्रीयते चेतः । घोरतरप्रतिद्वेषिपरिभवरसाकान्तेऽपि हृदये साहिती सरसमेन रसयन्त्यन्वर्तिष्टेति श्रूयमाणेयं कथा कस्य वा नालमद्भुताय महते । कदापि खलु माप्राणदेशपर्ति विजिगीषोरस्य मुखारविन्दाद् भेदोप-देशपरायणेयं सन्देशवाणी कापि स्वच्छन्दं छन्दोमयी समुदियाय । या —

“माप्राणं त्यज मा प्राणं माप्राणसमवद्धम् ।
मानविकमतेजोभिर्मानविक्षमभूपते ! ॥”

इति ।

वंशः ।

एतेषां च श्रीबालरामवर्ममहाराजानां सूर्यवंशादेव पारम्परिकादवतार इति स्ववंशमहिमापि पूर्वपीठिकायां घटितेन —,

“इत्थं हि रामवचनस्तुतदिव्यमूर्ति-
र्या भूमिमेव परिपालयति स्म पूर्वम् ।

तद्वंशकीर्तिममलां परिपातुकामः

श्रीराम एव स कलौ हि कृतावतारः ॥”

(पृष्ठ ४.)

इति पद्येनावगम्यते ।

अन्यमन्यं चामीषां महोन्नतमसीमानमपदानमहिमानमविकलं विशदयि-
तुमपारयन्नवाग्निभवः सद्यो विरमामि । अत्र च राबुसाहिब् महाकविश्री-
परमेश्वरार्थेण प्राचीनचरितगवेषणकुशलेन यन्निरुपितमाङ्गलभाषया, तदेव
प्रतिरूपितमाङ्गलेपोद्धात इति तत्र प्रतिपत्तृणामवलोकनं प्रतीक्षे । इत्थं च मयामी
आश्वर्यचरिता उपस्थोकिता मदीये चित्राभ्युदयकाव्ये —

“अनन्तरोऽयं मार्ताण्डाद् भूपतिर्षस्तापतिम् ।

श्रीराममत्यशेषासौ युक्तं भरतशासनात् ॥

भगवच्छङ्कराचार्यजन्मनिर्मलतेजसा ।

देशेनोत्तंसयामास राज्यं सर्वोत्तरेण सः ॥

टिष्ठुरप्पतिगम्भीरो गर्बाद् वस्त्रिक्षमामिमाम् ।

अभिसर्पन् पराजिग्ये रामेणानेन बद्धवत् ॥

राजा केशवदासेन रामेणानेन मन्त्रिताम् ।

राजा केशवदासोऽयमात्मसाक्ष्यादवाप्यत ॥

आपादमधुरे वस्तुन्यपिचाङ्गोचनामृते ।

सममारमतेऽसै वाक् समग्रहृदयास्थिता ॥

कवयः कालिदासाद्या भोजराजीव राजति ।

भारतीहृदयारामे रामेऽस्मिन् गेयतां गताः ॥”

एतत्प्रसिद्धीकृतेरुपयुक्त आदर्श एक एव महोन्नतमहामहिमश्रीमहा-
राजीयग्रन्थशालीमः प्रायोऽध्यर्धशतपतिरित्सरीपर्युषित इति जितमेतत्परि-
पालनेनापि तया ग्रन्थशालया । सर्वथाद्वितीयं भरतशास्त्रमिदमद्वितीयादर्शदृष्टं
प्रसिद्धिकृत्य तामिमां महाराजमन्दिरग्रन्थशालामस्मदधिकरणं च कृतज्ञतानुगुणं
सकृदप्यनुस्मरन्नास्मि महाजनसमक्षमवतारयामि ॥

अनन्तशयनम् ,)

१६-३-११०.)

के. साम्बशिवशास्त्री.

विषयानुक्रमणी ।

विषयः-	पृष्ठम्.	विषयः-	पृष्ठम्.
मङ्गलाचरणम्	१	भरतोत्पत्तिः	११
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	२	श्रीबालराममहीपतेरुक्तिप्रशंसा	१२
वश्विराज्यप्रशंसा	,,	भरतशब्दस्यार्थः	,,
श्रीबालरामनृपतिप्रशंसिः	२-६	भरतलक्षणानिवर्चनम्	१२-१४
भावरागतालेषु कृतमत् प्रधान-		भावरागतालेषु अङ्गादिभाव-	
मिति विचारः	७	विचारः	१५
तत्र आचार्याणां मतम्	,,	भावनिरूपणम्	,,
गायकानां	,,	श्रोत्रादीनां भरताङ्गत्वे प्रति विचारः	,,
तालज्ञानां	,,	अङ्गलक्षणम्	१६
एतत्पक्षत्रयनिरूपणाय वाद्य-		उपाङ्गलक्षणम्	,,
स्वरूपकर्तिनम्	८	प्रत्यङ्गलक्षणम्	१७
तत्र गात्रभवादीनि पञ्च वाद्यानि	,,	अनुबन्धचतुष्टये अधिकारिलक्षणम्	,,
खण्डाखण्डभेदेन नादस्य द्वैवि-		विषयनिरूपणम्	,,
ध्यम्		सम्बन्धप्रयोजनयोः प्रतिपादनम्	१८
सत्प्रपञ्चनम्		ललाटादीनि चतुर्दशार्थिक न्य-	
विविधरागतोत्पत्तिप्रकारः		ज्ञानि	१९
श्रुतिस्वरूपकर्तिनम्		शाढिकाङ्गेषु शिरआदीनि पट्	
श्रुतिगतानि श्रुतिगतानि चत्वारि		साक्षादङ्गानि	,,
वाद्यानि		नेत्रादीनि पट् उपाङ्गानि	,,
भेरीमण्यादीनि रागताळद्वयगतानि		ग्रीवादीनि पट् प्रत्यङ्गानि	,,
चत्वारि वाद्यानि		शाढिकाङ्गानां सामान्यतो विनि-	
चलवीणादीनि श्रुतितालगतानि		योगः	,,
दश वाद्यानि		१० तत्र साक्षादङ्गानां विनियोगः	,,
वेण्वादीनि रागतालगतानि सप्त		उपाङ्गानां	,,
वाद्यानि		प्रत्यङ्गानां	,,
शङ्खादीनि तालमात्रगतानि च-		अथैतेषां विशेषतो लक्षणविनि-	
त्वारि वाद्यानि		योगचिन्तायां समादय एकः-	
मह्लादीनि त्रिंशत् चर्मवाद्यानि		दश स्थिरशिरोभेदाः	,,
भावस्य प्रधान्यस्थापनम्		दांर्घ्यकर्षितादयस्त्रयोदशास्थिरशिरो-	
शक्त्यादिरूपैस्तालादिभिस्ताण्ड-		भेदाः	,,
वेशस्य सृष्ट्यादिपठचक्रत्यनि-		पुरःखण्डितादयः पट् खण्डित-	
वर्तनवर्णनम्		शिरोभेदाः	२१
नाव्यप्रवर्तकानामाचार्याणां नाम-		तेषु समशिरसो लक्षणविनियोगः	,,
निर्देशपूर्वकं प्रणामः		अन्वितशिरसो	,,

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अधोमुखशिरसो लक्षणविनियोगः	२३	तस्य विनियोगः	४४
उद्वाहितशिरसो „	„	अर्धपताकस्य लक्षणम्	„
उत्थिसशिरसो „	२३	तस्य विनियोगः	४५
निकुञ्जिचतशिरसो „	„	कर्तरीमुखहस्तस्य लक्षणविनि-	
स्कन्धानतशिरसो „	२४	योगः	„
पार्श्वभिमुखशिरसो „	२५	मयूरहस्तस्य	४६
परावृत्तशिरसो „	„	अर्धचन्द्रहस्तस्य	४७
आधूतशिरसो „	„	अरालहस्तस्य	४८
तिर्यगतोन्नतशिरसो „	२६	शुक्तुण्डहस्तस्य	„
दीर्घकम्पितशिरसो „	„	मुष्ठिहस्तस्य	४९
शीघ्रकम्पितशिरसो „	२७	शिखरहस्तस्य	५०
कम्पितशिरसो „	२८	सूचीहस्तस्य	५१
धुतशिरसो „	„	त्रिलङ्घहस्तस्य	५२
विधूतशिरसो „	२९	कपित्थहस्तस्य	५३
अवधूतशिरसो „	„	कट्कामुखहस्तस्य लक्षणम्	५४
चालितशिरसो „	३०	तस्य विनियोगः	५५
झोलितशिरसो „	„	कुटिलहस्तस्य लक्षणविनियोगः	„
आरात्रिकशिरसो „	३१	बालचन्द्रहस्तस्य	५६
परिवाहितशिरसो „	„	सर्पशिरोहस्तस्य	„
कन्धरांसशिरसो „	३२	मृगशिरोहस्तस्य	५७
उद्गेष्टिशिरसो „	„	मुकुलहस्तस्य	५८
अपवेष्टिशिरसो „	३३	बाणहस्तस्य	„
पुरःखपिंडतशिरसो „	३४	निरक्षिणहस्तस्य	५९
पश्चात्खपिंडतशिरसो „	„	चतुरहस्तस्य लक्षणम्	„
पार्श्वखण्डितशिरसो „	„	तस्य विनियोगः	६०
अर्धव्यपिंडतशिरसो „	„	सिंहाननहस्तस्य लक्षणविनियोगः	„
अधःखपिंडतशिरसो „	„	हंसास्यहस्तस्य	६१
विषमखपिंडतशिरसो „	„	सन्दंशाहस्तस्य	६२,६३
एषां परस्परमेलनेनोत्पन्नाः		हंसपक्षहस्तस्य	६४
शिरोभेदाः	३५-३९	गाङ्गूलहस्तस्य लक्षणम्	„
अथ पताकाद्यश्वारिंशदसंयुत-		तस्य विनियोगः	६५
हस्ताः	४०	ताम्रचूडहस्तस्य लक्षणविनियोगः	„
तेषु पताकहस्तस्य लक्षण-		अर्णनाभहस्तस्य	६६
विनियोगः	४१	पद्मकोशाहस्तस्य	„
श्रिपताकहस्तस्य लक्षणम्	४३	भलपलवहस्तस्य	६७

विषय :-	पृष्ठम्.	विषय :-	पृष्ठम्.
ग्रालभवहस्तस्य लक्षणविनियोगः	६८	संयुक्तपल्लवहस्तस्य लक्षणम्	८८
भ्रमरहस्तस्य	६९	तस्य विनियोगः	८९
पुरोऽन्नतहस्तस्य	७०	अवहित्यहस्तस्य लक्षणविनियोगः	९०
चतुरुन्नतहस्तस्य	७१	विसृतपष्टवहस्तस्य ..	..
पूर्णचन्द्रहस्तस्य	..	हस्तानां स्त्रीपुंसपुंसकभेदप्रदर्शनम्	९०
शिलीमुखहस्तस्य	७२	अथ स्थेमादयः सप्त वक्षोभेदाः	९१
उद्वेष्टितहस्तस्य	७३	तत्र स्थेयवक्षसो लक्षणविनियोगः	..
अपद्वेष्टितहस्तस्य	..	आभुग्रवक्षसो	९२
भद्रहस्तस्य	७४	निर्भुग्रवक्षसो	..
अञ्जल्यादयः सप्तविंशतिः संयुत-	..	प्रकम्पितवक्षसो	..
हस्ताः	७५	उद्वाहितवक्षसो लक्षणम्	..
तेषु अञ्जलिहस्तस्य लक्षणविनियोगः	..	तस्य विनियोगः	९३
कफोतहस्तस्य	७६	चलितवक्षसो लक्षणविनियोगः	..
पुष्पपुटहस्तस्य	७७	अमणवक्षसो	..
सङ्कल्पहस्तस्य	..	अथ विवर्तितादयः षट् पार्श्वभेदाः	..
ताडनपत्ताकहस्तस्य	७८	तत्र विवर्तितपार्श्वस्य लक्षणम्	..
उत्सङ्गहस्तस्य	७९	तस्य विनियोगः	९४
डोलहस्तस्य	..	अपसृतपार्श्वस्य लक्षणविनियोगः	..
उपचारहस्तस्य	८०	प्रसारितपार्श्वस्य	..
अभयवरदहस्तस्य	..	आनतपार्श्वलय	..
मकरहस्तस्य	८१	समपार्श्वस्य	९५
गजदन्तहस्तस्य	..	वक्तितपार्श्वस्य	..
कूर्परस्वस्तिकहस्तस्य	८२	अथ समादयो नव कटीभेदाः	..
गरुडहस्तस्य	..	तत्र समाया लक्षणविनियोगः	..
भारतीहस्तस्य	८३	छत्राया	९६
कटकावर्तहस्तस्य	..	विवृताया	..
कर्कटहस्तस्य	८४	उद्वाहिताया	..
बर्धमानहस्तस्य	..	अपवाहिताया	..
कलहस्तस्य	..	रेचिताया लक्षणम्	..
शुभशोभनहस्तस्य	८६	तस्या विनियोगः	९७
पद्ममुकुलहस्तस्य	..	चलिताया लक्षणविनियोगः	..
मलयुद्धहस्तस्य	८७	कम्पिताया	..
पताकस्वस्तिकहस्तस्य	..	पुरःपश्चात्कम्पिताया	..
कर्तरीस्वस्तिकहस्तस्य	८८	पार्श्वकम्पिताया	..
गजमुखहस्तस्य	..	विवर्तिताया	..

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
अथ समादयः पञ्चदश स्थिर-		निवर्तितस्य लक्षणविनियोगः	१०५
पदभेदाः	९८	लुठितस्य „	„
तेषु समपदस्य लक्षणविनियोगः	„	रेचितस्य „	„
विषमपदस्य „	„	पर्यायरेचितस्य विनियोगः	„
वक्रपदस्य „	„	समरेचितस्य „	„
तिरश्रीनिपदस्य „	९९	दीर्घरेचितस्य „	१०६
विस्तृतपदस्य „	„	एकपदरेचितस्य „	„
विवर्तितपदस्य „	„	अमणस्य लक्षणविनियोगः	„
वलितपदस्य „	„	मर्दितस्य „	„
कुञ्चितपदस्य लक्षणम्	„	अग्रगपदस्य „	„
तस्य विनियोगः	१००	पार्षिंगस्य „	१०७
अन्वितपदस्य लक्षणविनियोगः	„	पार्श्वगस्य „	„
सूचीपदस्य „	„	वक्रगस्य „	„
पार्षिंगपदस्य „	„	पुषां स्थिरास्थिरपदानां सम्मे-	
पार्श्वपदस्य „	१०१	लनेनोत्पन्नाः पदभेदाः १०८-११३	
पुरःपृष्ठपदस्य „	„	इन्द्रियाणां तद्विषयाणां च	
व्यत्यस्तपदस्य „	„	रसाभिव्यव्यक्त्वप्रतिपा-	
उत्क्षिप्तपदस्य „	१०२	दनम् ११३-११६	
उद्धितादयः पोडशास्थिरपद-		अथ नेत्रादीनि षड्पाङ्गानि ११७	
भेदाः		मतभेदेनोक्तानि श्वासादीनि	
तत्र उद्धितस्य लक्षणविनि-		षड्पाङ्गानि „	
योगः	„	श्वासादीन्येव केषाज्जिन्मते	„
ताडितस्य लक्षणम्	„	आर्थिकाङ्गानीति कथनम् „	
द्विपदताडितस्य विनियोगः	„	भतद्वयेऽप्यार्थिकान्यङ्गानि „	
एकपदताडितस्य „	१०३	त्रयाणमेषामार्थिकाङ्गानां भुकु-	
पर्यायताडितस्य „	„	व्यादिभिरन्यथासिद्धत्वक-	
घटितस्य लक्षणविनियोगः	„	थनम् „	
विघटितस्य „	„	द्वादशसूपाङ्गेषु भावदृष्टेलक्षण-	„
चलितस्य „	„	विनियोगः „	
कम्पितस्य लक्षणम्	१०४	रत्यादयो नव स्थायिभावाः ११८	
एकपदकम्पितस्य विनियोगः	„	तत्र रतेलक्षणविनियोगः „	
पर्यायकम्पितस्य „	„	हासस्य „	„
उद्वर्तितस्य लक्षणम्	„	शोकस्य „	„
पर्यायोद्वर्तितस्य विनियोगः	„	क्रोधस्य „	„
पादोद्वर्तितस्य „	„	उत्साहस्य „	११९

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
भयानकस्य लक्षणविनियोगः	११९	विभावानुभावभयानकदृष्टे- लक्षणम्	१२६
जुगुप्साया लक्षणम्	„	वास्तवभयानकदृष्टेविनियोगः	१२०
तस्या विनियोगः	१२०	कृत्रिमभयानकदृष्टे: „, वीभत्सदृष्टेलक्षणविनियोगः	„
विस्मयस्ता लक्षणम्	„	मतान्तरेण वीभत्सदृष्टे: „, अनुभावविभाववीभत्सदृष्टे-	„
कृत्रिमविस्मयस्य विनियोगः	„	लक्षणम्	„
शान्तेर्लक्षणविनियोगः	„	वास्तववीभत्सदृष्टेविनियोगः	१२८
रसभावयोर्भेदप्रदर्शनम्	„	कृत्रिमवीभत्सदृष्टे: „,	„
रसानामपि परस्परं जन्यजन- कभावप्रतिपादनम्	१२१	अद्भुतदृष्टेलक्षणविनियोगः	„
कान्तादयोऽष्टौ रसदृष्टयः	„	मतान्तरेणाद्भुतदृष्टे: „, विभावानुभावाद्भुतदृष्टेलक्षण- विनियोगः	„
तत्र कान्तदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	„	शान्तिदृष्टे: „	„
मतान्तरेणोक्तायाः कान्तदृष्टे: „, विग्रलम्भशूलारदृष्टे:	१२२	मतान्तरेण शान्तिदृष्टे: „, अनुभावविभावशान्तिदृष्टे: „,	१३०
हास्यदृष्टे: „	„	ललितादयो विशतिर्भावाभास- दृष्टयः	„
मतान्तरेणोक्ताया हास्यदृष्टेर्लक्षणम्	„	तासु ललिताया लक्षणविनि- योगः	„
तस्या विनियोगः	„	मलिनाया „	१३१
विहसितापहसितयोर्लक्षणवि- नियोगः	१२३	श्रान्ताया „	„
करुणादृष्टे: „	„	विश्रान्ताया „	„
मतान्तरेण तस्या लक्षणम्	„	वक्राया „	„
तस्या विनियोगः	१२४	विष्णुताया लक्षणम्	„
विभावानुभावकरुणादृष्टेलक्षणम्	„	तस्या विनियोगः	१३२
विभावदृष्टेविनियोगः	„	शङ्किताया लक्षणविनियोगः	„
अनुभावदृष्टेविनियोगः	„	शून्याया „	„
रौद्रदृष्टेलक्षणविनियोगः	„	विषण्णाया „	„
मतान्तरेण रौद्रदृष्टेलक्षणम्	„	लन्जिताया लक्षणम्	„
तस्या विनियोगः	१२५	सस्या विनियोगः	१३३
विभावानुभावरौद्रदृष्टेलक्षण- विनियोगः	„	आकेकराया लक्षणविनियोगः	„
वीरदृष्टे: „	„	आकेकरातः किञ्चिद् भिन्नाया	„
मतान्तरेण वीरदृष्टे: „	„	व्याकोशदृष्टे: लक्षणविनियोगः	„
विभावानुभाववीरदृष्टेलक्षणम्	„		
तस्या विनियोगः	„		
भयानकदृष्टेलक्षणविनियोगः	१२६		
मतान्तरेण भयानकदृष्टे: „	„		

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
मदिराया लक्षणविनियोगः	१३३	पातस्य लक्षणविनियोगः	१४०
तीव्रमदहृष्टेः विनियोगः	„	तत्र शीघ्रपातस्य विनियोगः	„
मध्यममदहृष्टेः	„	मन्थरपातस्य „	„
अधममदहृष्टेः	„	चलनस्य लक्षणविनियोगः	„
सङ्क्षोचहृष्टेः लक्षणविनियोगः	१३४	तत्र स्वस्थानचलनस्य विनियोगः	„
वितर्किताया	„	सर्वतश्चलनस्य „	„
ग्लानाया	„	प्रवेशनस्य लक्षणविनियोगः	„
निन्दिताया	„	विवर्तनस्य „	१४१
जिह्वाया लक्षणम्	„	समस्य „	„
तस्या विनियोगः	१३५	उद्वृत्तस्य „	„
मतान्तरेण जिह्वाया लक्षण-विनियोगः	„	निष्कामस्य „	„
सप्ताया	„	वीक्षणकर्मणि प्रसृतादयो नवाधिषुटाः	„
अष्टाया	„	तत्र प्रसृतस्य लक्षणम्	„
थिक्कृताया	„	तस्य विनियोगः	१४२
रसेषु अक्षिमूडाः पञ्चपक्षिणः	१३६	कुञ्जितस्य लक्षणविनियोगः	„
स्थूलादयस्त्रिविधा दृष्टयः	„	उन्मेपितस्य „	„
तत्र स्थूलाया लक्षणविनियोगः	„	निमेपितस्य „	„
समाया	१६७	उद्वृत्तिस्य „	„
सूक्ष्माया	„	निवर्तननिवर्तिसंतस्य विनियोगः	१४३
अष्टविधा बहिर्विपयहृष्टयः	„	निवर्तितोद्वृत्तिस्य „	„
तत्रालोकनदहृष्टेलक्षणविनियोगः	„	स्फुरितस्य लक्षणविनियोगः	„
अवलोकनदहृष्टेः लक्षणम्	„	विहितस्य „	„
तस्या विनियोगः	१३८	विताडितस्य „	„
प्रलोकनदहृष्टेः लक्षणविनियोगः	„	समस्य „	„
विलोकनदहृष्टेः	„	मतान्तरेणोक्ताः कुटिलादयो नवभावहृष्टयः	„
उल्लोकनदहृष्टेः	„	तासु कुटिलदहृष्टेलक्षणविनियोगः	१४४
अनुवृत्तदहृष्टेलक्षणम्	„	मदुलदहृष्टेः „	„
तस्या विनियोगः	१३९	आन्तदहृष्टेः „	„
समदहृष्टेः लक्षणविनियोगः	„	चच्चलदहृष्टेः लक्षणम् „	„
साचिदहृष्टेः	„	तस्या विनियोगः	१४५
भ्रमणादयो नव तारकियाः	„	आयतदहृष्टेलक्षणविनियोगः	„
तत्र भ्रमणस्य लक्षणविनियोगः	„		
वलनस्य	१४०		

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
घोरदृष्टे: लक्षणविनियोगः	१४५	खण्डनस्य लक्षणविनियोगः	१५२
मन्ददृष्टे:	“	दलनस्य	“
ललितदृष्टे:	“	व्यावर्तनस्य	“
काकुदृष्टे:	“	पतनस्य	१५३
रसानुभवसूचका निमीलनादयो नव दृष्टयः	१४६	अंशनस्य	“
तत्र निमीलनदृष्टेलक्षणविनियोगः	“	भनुरञ्जनस्य	“
आमीलमदृष्टे:	“	मूर्छनस्य	“
प्रमीलनस्य लक्षणम्	“	अथ सहजादयः सप्त भुकुटीभेदाः	१५४
सस्या विनियोगः	१४७	तेषु सहजाया लक्षणविनियोगः	“
बन्मीक्षितदृष्टेलक्षणविनियोगः	“	पतिताया	“
मीलनदृष्टे:	“	उत्क्षिप्ताया	“
निमेषदृष्टे:	“	रेचितायाः	“
उन्मेषदृष्टे:	१४८	अवकुञ्जिताया	१५५
मुकुलितदृष्टे:	“	त्रुटिताया	“
अर्धमुकुलितदृष्टे:	“	चतुराया	“
नवविधाः शोषणादिक्रियार्थाः फलदृष्टयः	“	मतान्तरेणोक्ता वक्तितादयो नव भुकुटीभेदाः	“
वीर्यादिभिस्तदुपयोजननियमः	“	तत्र वलिताया लक्षणम्	“
धीर्घशोषणयोर्लक्षणविनियोगः	१४९	तस्या विनियोगः	१५६
कोपदाहयोः	“	चलिताया लक्षणविनियोगः	“
उपलालनवद्ययोः	“	स्तव्याया	“
करुणाप्लावनयोः लक्षणम्	“	आयताया	“
तयोर्विनियोगः	१५०	अवकुण्ठिताया लक्षणम्	“
अद्भुतस्तम्भनयोर्लक्षणविनियोगः	“	तस्या विनियोगः	१५७
धैर्यकृष्णयोः	“	विवर्तिताया लक्षणविनियोगः	“
भनुरागमोहनयोः	“	नताया	“
मदभ्रमयोर्लक्षणम्	“	वक्राया	“
तयोर्विनियोगः	१५१	ललिताया	१५८
वीभत्सविद्रावणयोः	“	अथ आवर्तादयः षोडश नासिका- भेदाः	“
नवविधास्तारकसम्भवाः त्रुटनादयः क्रियाः	“	तत्र भावर्ताया लक्षणविनियोगः	“
सत्र त्रुटनस्य लक्षणविनियोगः	“	समावर्ताया विनियोगः	१५९
हरणस्य लक्षणम्	“	उद्वत्तावर्ताया लक्षणविनियोगः	“
सस्य विनियोगः	१५२	अन्तरावर्ताया	“
		निःशासनासाया	“

विषयः.	पूष्टम्.	विषयः.	पूष्टम्.
उच्छ्रवासनासाया लक्षणविनियोगः	१६०	स्तम्भितस्य लक्षणम्	१६६
स्वाभाविक्या	„	तस्य विनियोगः	१६७
मन्दाया	„	उच्छ्रवासस्य लक्षणविनियोगः	„
विकृष्टाया	„	निःशासस्य „	„
विकृताया लक्षणम्	„	एषां रसे विनियोगप्रकारः	„
तस्या विनियोगः	१६१	अथ आर्वतादयो द्वादश कपोल-भेदाः	१६८
मताया लक्षणविनियोगः	„	तत्र आर्वतस्य लक्षणविनियोगः	„
अवघूर्णिताया	„	चलितावर्तस्य „	„
संश्लिष्टपुटनासिकाया	„	स्फुरितस्य „	„
विश्लिष्टपुटनासिकाया	„	कम्पितस्य	१६९
विकसिताया	„	कुञ्चितस्य „	„
चक्षाया	„	आकुञ्चितस्य „	„
एषां मासिकभेदानां रसे विनियोगप्रकारः	„	पूर्णस्य „	„
अथ स्वस्थादयो नव नासानिल-भेदाः	१६२	क्षामस्य „	१७०
मतान्तरेणोक्ताः समादयो दश नासानिलभेदाः	„	उद्घातस्य „	„
तेषु स्वस्थस्य लक्षणविनियोगः	१६३	सङ्कोचस्य „	„
चलस्य	„	चलस्य „	„
निरस्तस्य	„	उफुलस्य „	१७१
प्रबद्धस्य	„	एषां रसे विनियोगप्रकारः	„
धृष्णुलितस्य	„	अथ मीलितादयः पञ्चदश चिकुक-भेदाः	„
विमुक्तस्य	„	तत्र मीलितस्य लक्षणम्	„
विस्मृतश्वासस्य	„	तस्य विनियोगः	१७२
स्वलितस्य	„	संहतस्य लक्षणविनियोगः	„
प्रसूतस्य	„	श्लिष्टस्य „	„
समस्य	„	चलस्य „	„
विलीनस्य	„	कम्पितस्य लक्षणम्	„
आन्तस्य	„	तस्य विनियोगः	„
आन्दोलितस्य लक्षणम्	„	वक्रस्य लक्षणविनियोगः	१७३
तस्य विनियोगः	१६६	तिर्यगतस्य „	„
कम्पितस्य लक्षणविनियोगः	„	लोलस्य „	„
शूक्रतस्य	„	वलितस्य लक्षणम्	„
सीत्कृतस्य	„	तस्य विनियोगः	„

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
न्यादीर्णस्य लक्षणविनियोगः	१७४	हीहीकृतस्य विनियोगः	१८०
दूरनिष्कामस्य	„	धिक्कृतस्य	१८१
एकाङ्गुलाधःस्थितस्य लक्षणम्	„	एङ्गारस्य	„
तस्य विनियोगः	१७५	ओंकारस्य	„
संलग्नस्य लक्षणविनियोगः	„	हुङ्गारस्य	„
स्फुरितस्य	„	अथ असंयुक्तादीनि द्वादश दन्त-	„
एषां रसे विनियोगप्रकारः	„	कर्माणि	„
अथ विवर्तितादयो द्वादश	१७६	असंयुक्तस्य लक्षणविनियोगः	„
अधरभेदाः	१७६	सुसंयुक्तस्य लक्षणम्	„
तेषु विवर्तितस्य लक्षणविनियोगः	„	तस्य विनियोगः	१८२
मुकुलितस्य	„	स्वभावस्य लक्षणविनियोगः	„
विकासस्य	„	संघर्षणस्य	„
आयतस्य लक्षणम्	„	ग्रहणस्य	„
तस्य विनियोगः	१७७	खण्डनस्य	१८३
रेचितस्य लक्षणविनियोगः	„	भिन्नस्य	„
सन्दृष्टकस्य	„	कुट्टनस्य	„
विसृष्टस्य	„	चुक्रितस्य	„
कम्पितस्य	„	चलस्य	१८४
विनिगूहितस्य	„	दृष्टस्य	„
उद्वृत्तस्य	„	निष्कमणस्य	„
समुद्रस्य	„	एषां रसे विनियोगप्रकारः	„
पूळ्कारस्य	„	अथ अधोनतादयश्चतुर्दिशती	„
एषां रसे विनियोगप्रकारः	„	रसनाभेदाः	१८५
अथ उष्णादयश्चत्वारो मुखानिल-	१०९	तेषु अधोनताया लक्षणविनियोगः	„
भेदाः	„	उर्ध्वनताया	„
तत्र उष्णस्य लक्षणविनियोगः	„	उच्चताग्राया लक्षणम्	„
शीतस्य	„	तस्या विनियोगः	१८६
मन्दोष्णस्य	„	निश्चगाया लक्षणविनियोगः	„
अनुष्णाशीतस्य	„	मध्योच्चलाया	„
अथ नवविधाः शूलकृतादयो मुखा-	१८०	ऊर्ध्वदन्ताग्राया	„
निलध्वनयः	„	अत्तर्निस्नप्रसारिताया	„
तत्र शूलकृतस्य विनियोगः	„	वक्रोच्चाया	१८७
शीतकृतस्य	„	एकभागस्थाया	„
धूलकृतस्य	„	दन्तमध्यस्थिताया	„
पूळ्कृतस्य	„	चलाया	„

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
सूक्तानुगाया लक्षणम्	१८७	तस्य विनियोगः	१९५
तस्य विनियोगः	१८८	श्वेतस्य लक्षणविनियोगः	„
अप्रकाशाया लक्षणविनियोगः	„	रक्तस्य „	„
लेहन्या „	„	पिशाङ्गस्य „	„
कृजोः „	„	धूमलस्य „	„
व्यक्तास्यस्थाया „	„	धूसरस्य „	१९६
सक्तस्याया „	१८९	कटुरस्य „	„
वक्राया „	„	इयामस्य „	„
दीर्घाया „	„	स्वभावस्य „	„
लोहलाया „	„	भावस्वरूपनिरूपणं तद्देदश्र	„
ईपद्विश्वलाग्राया „	१९०	त्रयखिंशत् सञ्चारिभावाः	१९७
ओष्ठस्थाया „	„	अथ ग्रीवादीनि पट् प्रत्यङ्गानि	१९८
अधराग्रगाया „	„	भुजमूलादीनि पट् अङ्गाङ्गानि	१९९
अन्तर्मूलचलाया „	„	जान्वादीनि पट् पद्योरङ्गाङ्गानि	„
आसां रसेषु विनियोगप्रकारः	„	प्रत्यक्षेषु समादयो दश ग्रीवाभेदाः	„
अथ समादयः सप्त मुखभेदाः	१९१	तत्र समाया लक्षणविनियोगः	„
तेषु समस्य लक्षणविनियोगः	„	प्रवृत्ताया „	„
भग्नस्य „	„	निवृत्ताया „	२००
विशुतस्य लक्षणम्	„	वेलिताया „	„
तस्य विनियोगः	१९२	गलिताया „	„
व्याख्यामस्य लक्षणविनियोगः	„	रोचिताया „	„
विशृतस्य „	„	अवकुचिताया „	२०१
विनिवृत्तस्य „	„	त्र्यश्राया „	„
उद्वाहितस्य „	„	अवनम्नाया „	„
अथ प्रसन्नादयश्चत्वारो मुखराग-	„	उन्नताया „	„
विशेषाः	१९३	समोन्नताया विनियोगः	२०२
तेषु प्रसन्नस्य लक्षणविनियोगः	„	अथ अपवृत्तादयो नव भुजमूल-	„
निर्मलस्य लक्षणम्	„	भेदाः	„
तस्य विनियोगः	१९४	तेषु अपवृत्तस्य लक्षणविनियोगः	„
इयामस्य लक्षणविनियोगः	„	अवनतस्य „	„
इयामभेदस्य धूमलस्य „	„	एकोऽस्य लक्षणम् „	„
रक्तस्य „	„	तस्य विनियोगं:	२०३
मतान्तरोक्ताः पीतादयो नव	„	कण्ठलग्नकस्य लक्षणविनियोगः	„
मुखर्णभेदाः	„	उद्वर्त्तिस्य लक्षणविनियोगः	„
तेषु पीतस्य लक्षणम्	„	निवर्त्तिस्य „	„

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
उद्देश्यलक्षणविनियोगः	२०४	पुरोरुन्नतस्य लक्षणविनियोगः	२१४
अपवैष्टितस्य	“	पुरोरुक्तस्य	“
लोलितस्य	“	पुरोवियुक्तस्य	“
अथ वाहूपोद्घाततया कूर्परभेदानां		पुरोविमुखोन्नतस्य	२१५
निरूपणस्यावश्यकता	“	एषां ब्रह्मणादिक्रियायोगेन	
पार्श्वयुक्ताद्यस्मिन्शासद्व्याका:		निष्पन्नानां भेदानां नि-	
कूर्परभेदाः	२०५	गमनम्	२१५-२२०
तद्विभागक्रमः	“	अथ मणिवन्धभेदाः	२२०
तत्र पार्श्वयुक्तस्य कूर्परस्य लक्षण-		स्थरमणिवन्धभेदेषु समोक्तानस्य	
[विनियोगः]	२०६	लक्षणम्	“
पार्श्ववियुक्तस्य	“	तस्य विनियोगः	२२१
पार्श्वविस्तृतस्य	“	आनतोक्तानस्य लक्षणविनियोगः	“
भुजमूलसमस्य	“	उद्धर्वोक्तानस्य	“
पृष्ठक्षिसस्य	“	वक्रोक्तानस्य	“
पृष्ठसङ्कोचस्य	“	विषयमस्य	“
पृष्ठातिसङ्कोचस्य	“	समाधस्तलस्य	“
पार्श्वोदरधुतस्य	“	आनताधस्तलस्य	“
पार्श्वविधुतस्य	“	उद्धर्वाधस्तलस्य	“
पार्श्वविततस्य	“	वक्राधस्तलस्य	“
पार्श्वधोमुखस्य	“	विषयमाधस्तलस्य	“
पार्श्वाभिमुखस्य	“	अथ अस्थिरमणिवन्धभेदाः	२२३
पार्श्वोक्तानस्य	“	तेषु उक्तानभ्रमणस्य	“
पार्श्वत्युन्नतस्य लक्षणम्	“	उक्तानलोलस्य	“
तस्य विनियोगः	२११	उक्तानकम्पनस्य लक्षणम्	“
भुजमूलोन्नतस्य लक्षणविनियोगः	“	तस्य विनियोगः	२२४
भुजमूलाधिकोन्नतस्य	“	उक्तानचलनस्य लक्षणविनियोगः	“
पार्श्वाभिमुखोर्ध्वस्य लक्षणम्	“	उत्तानरेचनस्य	“
तस्य विनियोगः	२१२	अधस्तलभ्रमणस्य	“
अभिमुखस्य लक्षणविनियोगः	“	अधस्तललोलस्य	“
अभिमुखोच्चतरस्य	“	अधस्तलकम्पनस्य	“
पार्श्ववक्रोच्चस्य लक्षणम्	“	अधस्तलचलनस्य	“
तस्य विनियोगः	२१३	अधस्तलरेचनस्य	“
पुरोमुखस्य लक्षणविनियोगः	“	पार्श्वभ्रमणस्य	“
पुरोद्वाहितस्य	“	पार्श्वलोलस्य	“
पुरोन्नतस्य लक्षणम्	“	पार्श्वकम्पनस्य	“
तस्य विनियोगः	२१४	पार्श्वचलनस्य	“

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
पार्श्वरेचितस्य लक्षणविनियोगः	२२६	कान्तादयः पञ्च करपाटा:	२४१
स्थिराणामस्थिराणां च संयो-		तत्र कान्तस्य लक्षणविनियोगः	„
गादुत्पन्नानां मणिवन्ध-		सुरूपस्य „	„
भेदानां निगमनम् २२७-२२९		सरसस्य „	२४२
बाहूपयोज्यक्षेत्रदेशकालगति-		प्रसादस्य „	„
कियास्थानानां स्वरूपप्रद-		कोमलस्य „	„
शेनम् २२९		बाहूनां वेष्टनादयः पञ्च क्रिया:	„
जध्वादयः पञ्च बाहुभेदाः „		तत्र वेष्टनस्य लक्षणम् २४३	
तत्रोध्वस्य लक्षणविनियोगः २३०		पुरोवेष्टनस्य „	„
अधोमुखस्य „		पार्श्ववेष्टनस्य „	„
पार्श्वस्य „		पश्चाद्वेष्टनस्य „	„
पुरःप्रसारितस्य „		जध्ववेष्टनस्य „	„
पश्चात् प्रसारितस्य „ २३१		विषमवेष्टनस्य „	„
बाहूभिनये आश्रयणीया देशभेदाः „		तिर्यग्वक्रितस्य „	„
तत्तदेशेषु प्रसारितानां बाहूनां		स्वस्थानवाक्रितस्य „	„
तत्तदिङ्गनिवन्धननामभेदा-		अधोदेशवेष्टनस्य „ २४४	
दयः २३२-२३६		जध्वकमादीनि पोडश वीजनानि „	
बाहूनां प्रचारदेशः २३६		तत्र जध्वक्रमस्य लक्षणम् „	
तिर्यग्वदेशावान्तरदेशाचरवाहूनां		अधःक्रमस्य „	„
लक्षणविनियोगः २३६-२३८		द्विपार्श्वक्रमस्य „	„
कठिनादयः पञ्च बाहुसम्भवाः		मतान्तरेण तस्य „	„
प्रयत्नभेदाः २३८		पुरःपृष्ठक्रमस्य „ २४५	
तत्र कठिनस्य लक्षणविनियोगः २३९		पृष्ठक्रमस्य „	„
शिथिलस्य „		द्विबाहुविपरीतस्य „	„
प्रलम्बस्य „		स्वस्तिकवीजनस्य „	„
सरलस्य „		कोणात् कोणस्य „	„
प्रयत्नस्य लक्षणम् „		विकोणात् कोणस्य „	„
तस्य विनियोगः २४०		ननिचादुच्चस्य „	„
कूर्परमणिवन्धसम्भवाः क्रुज्वा-		क्रमादुच्चतरनीचस्य „ २४६	
दयः पञ्च क्रिया: „		वकोच्चस्य „	„
तत्र क्रुजोर्लक्षणविनियोगः „		तिर्यगुच्चवक्रस्य „	„
समस्य „		विषमवकोच्चस्य „	„
ललितस्य „		सव्यापसव्याविषम-	„
लघोर्लक्षणम् „		वकोच्चस्य „	„
तस्य विनियोगः १४१		तिर्यगुच्चतरनीचस्य „	„
कम्बुतरस्य लक्षणविनियोगः „		सममानक्रमस्य „	„

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
समविषयमनीचस्य लक्षणम्	१४६	कम्पितस्य लक्षणम्	२५२
नीचात् समविषयमस्य „	२४७	तस्य विनियोगः	२५३
दीर्घादीनि वर्तनानि	„	विहृवलस्य लक्षणविनियोगः	„
तत्र दीर्घवर्तनस्य लक्षणम्	„	सङ्कोचस्य „	„
सङ्कोचस्य „	„	अथ कुबजाकारादयः पञ्च	„
खर्वस्य „	„	पृष्ठभेदाः	„
पुरःपार्श्वादिप्रयुक्तानि खण्डनानि	„	तत्र कुबजाकारस्य लक्षणविनि-	„
पुरःखण्डनस्य लक्षणम्	२४८	[योगः]	„
पार्श्वखण्डनस्य „	„	समस्य „	२५४
वक्रखण्डनस्य „	„	तिर्यग्वक्रस्य „	„
विषयमखण्डनस्य „	„	कम्पितस्य „	„
उच्चनीचखण्डनस्य „	„	पश्चात्पृष्ठनतस्य „	„
समखण्डनस्य „	„	अथ समादयो नवोरुभेदाः	२५५
कोणखण्डनस्य „	२४९	तेषु समस्य लक्षणविनियोगः	„
विपरीतखण्डनस्य „	„	समस्तस्य „	„
निरस्तस्य „	„	व्यस्तस्य „	२५६
नृत्तादिषु गतागतक्रियालक्षणम्	„	समस्तव्यस्तकम्पितस्य „	„
नृत्तोपयोगिनः करा:	„	व्यत्यस्तस्य „	„
क्रियाप्रचारेषु पुरःपार्श्व-	„	उपरिक्षिसस्य „	„
प्रचारस्य लक्षणम्	२५०	विवृतस्य लक्षणम्	„
अन्यपार्श्वप्रचारस्य „	„	तस्य विनियोगः	२५७
पार्श्वभागगतागतस्य „	„	विस्तृतस्य लक्षणविनियोगः	„
पुरोगतागतस्य „	„	पुरःपश्चात्मिथतस्य „	„
भुजमूलवलनस्य „	„	स्थानादयः पड़ जानुभेदाः	„
ऊर्ध्वाधोगमनस्य „	„	तत्र स्थानस्य लक्षणविनियोगः	„
उभयपार्श्वसंयुक्तगतागतस्य „	„	आसनस्य „	२५८
पार्श्वडोलहस्तस्य „	२५१	करणस्य „	„
पुरःपश्चाद्वृोलस्य „	„	गते:	„
तिर्यग्डोलस्य „	„	मण्डलस्य „	„
उक्तानामुपसंहारः	„	शयनस्य लक्षणम्	„
अथ पूर्णादीनि सप्तविधा-	„	तस्य विनियोगः	२५९
न्युदराणि „	„	स्थानाङ्गजानुभेदेषु समदोर्धस्य	„
पूर्णस्य लक्षणविनियोगः	२५२	लक्षणम्	„
क्षामस्य „	„	तस्य विनियोगः	२६०
चलस्य „	„	समनतस्य लक्षणविनियोगः	„
भ्रमस्य „	„	एकजानुनतस्य „	„

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
कुञ्चितस्य लक्षणविनियोगः	२६०	वामगुल्फसमस्त्रीयदजानुनों	
कुञ्चितोच्चम्य ,	,,	[लक्षणविनियोगः	२६२
कुञ्चितोच्चतरस्य ,	२६१	विषयाससूचा ,	"
कुञ्चितोच्चतमस्य ,	,,	आकृष्टसूच्या लक्षणम्	"
सप्तविध्यारणस्य लक्षणम्	,,	तस्या विनियोगः	"

स्मृतवाक्याद्यनुक्रमणी ।

पृष्ठम्	वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
७	...	आदिभरतम्	...
,,	नृत्तवाद्ययोर्गीतप्रधान	सङ्गीतरत्नाकरः	
,,	भसङ्ख्यया चतुर्भावा	शब्दरत्नावली	...
८	ताण्डवेशः स्वनटने	ताण्डवम्	...
१०	...	...	भरतमुनिः
५	येन यत् क्रियते तत्	...	...
,६	...	सङ्गीतसुधाकरः	...
,,	अङ्गोङ्गोचे रससङ्गोचः	...	...
१८	दर्शनादभ्रसङ्गसि	...	...
१९	...	...	भरताचार्यः
४०	यतो हस्तस्तो दृष्टिः	आदिभरतम्	...
११४	यतो मनस्ततो भावः	”	...
१६२	...	...	कोहलः
१११	आत्मसंस्थो रसगुणः	...	आचार्याः

H. H. Kartika Tirunal Bala Rama Varma Kulasekhara Perumal
Maharaja of Travancore—1758 to 1798 A. D,

॥ श्रीः ॥

**महोन्नतमहामहिमश्री
श्रीबालरामवर्मवच्चिमहाराजप्रणीतं
बालरामभरतम् ।**

यस्याः स्मरणमात्रेण वाग्विभूतिविजृभते ।
सा भारती सुखं नित्यं रमतां मन्मुखाम्बुद्धे ॥ १ ॥

मदजलमण्डितगात्रो
मंधुकरमालापरिष्कृतो नित्यम् ।
पन्नगभूषणशाली
सोन्नतनृतो विनायकः पायात् ॥ २ ॥

मङ्गलं यम तनोतु गजास्यो
मन्दभावहरणे वरखड्गः ।
पण्डितो मधुरमोदकहस्तो
मण्डिताश्रितजनाखिलभाग्यः ॥ ३ ॥

श्लंशलितकङ्कणं तकतकाङ्गिसन्ताडिंत
क्षणतकणितनूपुरं हरहरेति शब्दोज्ज्वलम्
धिमिन्धिमितदुन्दुधिध्वनिधनाङ्गुलं मद्दलै-
र्धणंधणधणध्वनज्जयति ताण्डवं शाम्भवम् ॥ ४ ॥
नवनवरससारैर्नार्यसङ्गीततालै-
रभिनयकुशला सा चाद्भुतोल्लासभावा ।
दिनकररुचिभासा शोभिताष्टादशाङ्गैः
करणगतिविद्यमैर्नर्तितैशप्रियाव्यात् ॥ ५ ॥

-
१. इति उत्तरं समनन्तरप्रयात् प्राक् श्रीगणपतये नमः इति मातृकायां इत्यत ।
G. P. T. 2383 500 23.9.1108. B

श्रीमद्भानुसहस्रकोटिसदृशः पीताम्बरालङ्कृत-
श्चचत्कुण्डलशोभिगण्डयुगलः श्रीवित्सवक्षा हरिः ।

लक्ष्मीभूमिकटाक्षवीक्षणलसच्छङ्गारभावोज्ज्वलः
पायात् पवगराजभोगशयनः श्रीपद्मनाभः सदा ॥ ६ ॥

योगीन्द्रभक्तिपरिशोधनकारणेन
पूजान्तरे नटनमातनुतातिहृष्टः ।
यो बालवेषमुपगम्य स पद्मनाभो
नृत्तमियो जयतु तुङ्गफणीन्द्रशायी ॥ ७ ॥

यस्याः शिरोनयनवक्त्रकराङ्गधिलीला-
मालोक्य मोहसहितो भगवान् रसज्ञः ।
श्रीमान् हरिर्जन्मतु तुङ्गफणीन्द्रशायी
सा नाटिका च जयताद्व वररङ्गलक्ष्मीः ॥ ८ ॥

लास्यतन्त्रमवलोक्य विशालं
शास्त्रभारचित्तमात्मसुखाय ।
बालरामभरतं बुधवर्याः !
पश्यताद्भुतरसाधिकचित्रम् ॥ ९ ॥

सकलनृपतिरम्यं सज्जनैरावृतं यत्
सकलविद्युधगम्यं पुण्यपूर्णं पुराणम् ।
त्रिदशनगरतुल्यं देवताभिश्च पूर्णं
विजयनृपतिलक्ष्म्या सेवितं विश्वसारम् ॥ १० ॥

रिपुजनदुरवापं राजनीतिप्रशस्तं
विविधमनुजसद्वैराश्रितं धर्मरूपम् ।
अगतिकमनुजानामात्मरक्षाकरं त-
ज्जयति हि सततं श्रीद्विराजस्थ राज्यम् ॥ ११ ॥

श्रीपद्मनाभकरुणारसपात्रभूतो
भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपद्मः ।
दिक्षसुन्दरीनवनवाम्बरकीर्तिशाली
श्रीद्वालरामनृपति; परिरक्षति क्षमाम् ॥ १२ ॥

श्रीबालरामकुलशेखरवज्चभूपः
सङ्गीततालभरताङ्गुधिपूर्णचन्द्रः ।
आदक्षिणाबिधहियभूधरमात्तकीर्ति-
विद्याकलाविनयभूः परिक्षति क्षमाम् ॥ १३ ॥

चेरक्षितीशकुलभूषणदिव्यरत्नं
श्रीकेरलक्षितिभृदद्भुतमौलिरत्नम् ।
विद्वद्वर्णस्य मुखपङ्कजमित्ररत्नं
श्रीबालरामकुलशेखरराजरत्नम् ॥ १४ ॥

यद्वंशचेरनृपतिर्मधुरापुरीश-
पत्रार्पणेन कनकं प्रददावसङ्घयम् ।
ततु नवाय कुलभक्तजनाय भूयात्
स श्रेयसे निखिलराजकुलप्रदीपः ॥ १५ ॥

कैलासशैलगमने पथि संस्मृतेन
भक्तेन सुन्दरवरेण स चेऽभूपः ।
आरुव्य वाहमधिगम्य च शैलमीशे
श्रीसुन्दरेण कथितं चरितं चकार ॥ १६ ॥

तदंशभूषणमणिः स तु वश्चिभूपः
श्रीबालरामकुलशेखरभूमिपालः ।
श्रीपद्मनाभकरुणामवलङ्घ्य भूमि-
माचन्द्रतारमवतादगदोऽनवद्यः ॥ १७ ॥

श्रीरामभक्तिरसपूणमर्नः स्मृतश्री-
रामात्मभावसाहितः स गृहीतखड्गः ।
रामायणश्रवणरावणखण्डनेच्छुः
सिन्धुं विवेश कुलद्वेष्वरभूमिपौ यः ॥ १८ ॥

तं राघवोऽपि करुणानिधिरेत्य तूर्णं
दत्त्वा करं जलधितीरमग्नं निनाय ।
दत्त्वा वरं प्रतिदिनं भुवि रङ्गनाथ-
संसेवको मम तु भक्तजनेषु मुखगः ॥ १९ ॥

इतर्थं हि रामवचनस्तुतदिव्यमूर्तिं-

यां भूमिमेव परिपालयति स्म पूर्वम् ।

तद्वंशकीर्तिममलां परिपातुकामः

श्रीराम एव स कलौ हि कृतावतारः ॥ २० ॥

श्रीरामः स्वयमेव कासुकधरो रुद्रोऽस्त्राविद्यापदुः

शूरः शक्तिमपतां गदापरिचये साक्षात्कृतो भार्गवः ।

बाहु(भ्यां ? भ्या)मतिमल्लैवरिकलहे श्रीकृष्ण एव स्वयं

श्रीमद्विविकुलाधिपो विजयते श्रीबालरामप्रभुः ॥ २१ ॥

भृजारः स्वपरिग्रहे रिपुजने कोपो दया याचके

कृत्याकृत्यविवेचनेऽभुतगुणो हास्यं नटेऽये भयम् ।

बीभत्सः परसुन्दरीषु परसन्तापे च दैन्यं निजे

शान्तिर्विविकुलाधिपस्य सततं संशोभते भूतले ॥ २२ ॥

यन्मातुलो रिपुजयं प्रसमेत्य बाल-

मार्ताण्डवर्भकुलशेखरविभूषः ।

चक्रे भुवं स्वकरसंस्थमिवातपत्रं

तद्वागिनेयकुलशेखरबालरामः ॥ २३ ॥

तदनुजरविवर्मा भागिनेयः स्वनामा

स्वयमपि स तु वज्चिक्षमापतिशैकभावाः ।

सकलभुवनभारं पद्मनाभाय दत्त्वा

मनुपतिकुलभूषे स्वामिभृत्यस्वभावाः ॥ २४ ॥

श्रीरामवर्भकुलशेखरविभूषौ

विद्वत्प्रियो निखिलस्त्रिगणेभ्य आर्यः ॥

स्वर्णान्नदानमधिकं प्रददाति भूमौ

श्रीपद्मनाभपदभक्तिरसैकपूर्णः ॥ २५ ॥

श्रीपद्मनाभपुरतः स हिरण्यगर्भ-

दानं तुलापुरुषदानमजस्तदीक्षः ।

विध्युक्तशास्त्रकृतषोऽशदानमार्य-

विद्वद्दणाय भूवि वेदविदे प्र(दत्त्वा ? दाय) ॥ २६ ॥

आचार्यमद्भुतपदार्थसुवर्णदानैः

सम्पूर्ज्य भूरिकनकं भुवि याचकेभ्यः ।

दत्त्वा किरीटमणिशोभिवरोत्तमाङ्गः

पायान्महीमनिशमार्जितपुण्यराशिः ॥ २७ ॥

सकलनगरभाषाभाषणे लेखने च

प्रगुणितमातिरात्मज्ञानशान्तस्वभावः ।

विदितसकलशास्त्रो योगमार्गप्रवीणः

फणितिकुशलबुद्धिर्भारतीपूर्णदेहः ॥ २८ ॥

अवनिभरणदक्षस्त्वर्थसम्पादनेन

प्रतिदिनकृतदानो ब्राह्मणेभ्यः सुरेभ्यः ।

अखिलनृपतिसारस्त्वात्मबुद्ध्या विशालो

विदितभूतनसारो विश्रुतस्नेहभारः ॥ २९ ॥

अगणितगुणहारस्त्वद्भुताकारधीरो

जयति नृपतिशूरो राजलक्ष्मीविहारः ।

अखिलनृपतिवन्द्यस्त्वात्मविद्याप्रवीणो

मनुजकुलमहेन्द्रो राजते वशिभूपः ॥ ३० ॥

रथगजतुरगावैरावृता राजमार्गाः

शतगुणितसहस्रैः शत्नचापासिहस्रैः ।

नलिकपरशुकुन्तप्रासहस्तैरनेकै-

रनुदिनमिह पूर्णा राजलक्ष्मीविलासाः ॥ ३१ ॥

परिजनपरिवीता मन्त्रिणस्तत्र तत्र

प्रभुसमयमजसं भावयन्तो भजन्तः ।

नृपभवनवरस्य द्वारि नित्यं चरन्तः

सकलजनपदेभ्यो राजतन्त्रस्वतन्त्राः ॥ ३२ ॥

प्रत्यार्थिराजकुलपामर(द१ हु)ष्टलोका

यस्य प्रतापतपनद्युतिदर्शनेन ।

भीता वसन्ति गिरिसानुगुहान्तरेषु

स श्रेयसे भवतु वज्ञचकुलभद्रीपः ॥ ३३ ॥

बालरामभरतम् ।

यद्युद्धरङ्गमने रिप्तोऽतिभीताः
पादानताथ शरणं शरणं वदन्तः ।
सर्वं विसृज्य तनुरक्षणमात्रकामा-
स्तदेशमेव शरणं प्रययुश्च नान्यत् ॥ ३४ ॥

कलिभयचकिता ये देशदेशप्रसिद्धा-
नृपभयचकिता ये साधवः साधुवृत्ताः ।
अशरणमिति मत्वा देशतो गन्तुकामाः
शरणमृष्टगतास्ते वज्चिभूपालदेशम् ॥ ३५ ॥

गहनपदपदार्थज्ञानविज्ञानदक्षै-
रमरगुरुसमानैरर्थशास्त्रप्रवीणैः ।
सरसगुणकवीन्द्रैर्वाक्प्रसङ्गे विदग्धैः
प्रतिदिनमतिरम्या शोभते राजधानी ॥ ३६ ॥

श्रुतिसुखरसगीतैर्वेणुवाद्यैर्मनोऽन्नै-
श्चिरपरिचयहस्ताभ्यस्तवीणानिनादैः ।
कलशकलकण्ठश्लाघ्यगन्धर्वगीतैः
प्रतिदिनमतिरम्या शोभते राजधानी ॥ ३७ ॥

निजकुलधनर्धमश्लाघ्यनृत्तप्रवीणैः
प्रतिदिनकृतशिक्षाभ्यासतः प्राप्तभावैः ।
मदनरतिसमानैरद्भुताकारपात्रै-
स्तकतकतकशब्दैस्तालमार्गानुकारैः ॥ ३८ ॥

नटनगतिविशेषोळासचञ्चत्कटाक्षै-
र्लयगतिमनुसृत्योदघड्टिताङ्ग्निप्रचारैः ।
सरसकरविलासैर्हावभावप्रकर्षै-
र्जयति नृपसमाजो रङ्गलक्ष्मीनिवासः ॥ ३९ ॥

नृपकुलतिलकः श्रीतालमालाविभूषा-
परिकलितनिजश्रीकान्तिसम्पूर्णगात्रः ।
रसिकजनसहस्रैः शोभितायां सभायां
भरतमिह विधातुं प्रार्थितो वज्चिराजः ॥ ४० ॥

अस्त्रिलगुणनिधीनामाश्रयो देवराज-

प्रमुखसकलदिक्षालोपणीतस्वकीर्तिः ।

वहुकविजनसम्यानाभिनन्द्यात्ममूर्ति-

चिंलसति चिरजीवी वश्चभूदेवराजः ॥ ४१ ॥

भावो रागश्च तालश्च भारत्या अंशसम्भवाः ।

तदानन्दरसोपेता भारती जयतान्मुदा ॥ ४२ ॥

भारत्या अंशसम्भूताः भावरागतालाः । तेषामानन्दरसैरुपेता
सम्पूर्णा भारती मुदा सन्तोषेण जयतात् मङ्गलाय भूयादित्यर्थः ।
अस्मिन् श्लोके भारत्याः प्राधान्यं प्रतिपादितम् । अंशभूतेषु भावराग-
तालेषु किं प्रधानमित्याकाङ्क्षायाम् अत्र नर्तकाः—भाव एव प्रधानम् ।
भावं विना रागतालयोः मनोवृत्तिविशेषरसासम्भवात् । ननु मनो-
वृत्तिविशेषरसासम्भवेऽपि नादस्य नित्यत्वात् नादात्मकः क्षुतिरसः
अस्त्येवेति चेत् । तत्रापि चैतन्यसम्बन्धः अस्त्येव । वृत्तिज्ञानं विना
नादेषु चैतन्यसम्बन्धो नास्ति । वृत्तिज्ञानस्य मनोधर्मत्वेन भावरूप-
त्वाद् भाव एव प्रधानमिति आचार्यैः आदिभरते चिन्तितमिति
वदन्ति ।

गायकास्तु — राग एव प्रधानम् । रागं विना भावतालयोर-
निष्पत्तेः । रागस्य आदौ निवेशासम्भवस्तु काकाक्षिन्यायेन उभया-
न्वयलाभार्थम् । अन्यथा आदौ अन्ते च निविष्टश्चेत् व्यवहितान्वयः
स्यात् । एवमेव चिन्तितं सङ्गीतरक्ताकरे “नृत्तवाद्ययोः गीतप्रधानत्वात्
त(त्रै?दे) व आदौ विचार्यत” इति । अत एव एतच्छास्त्रस्य सङ्गीत-
मिति नामधेयं भरतमूलकमिति वदन्ति ।

तालज्ञास्तु — ताल एव प्रधानम् । तालं विना भावरागयोः
सम्बन्धासम्भवात् । तदुक्तं शब्दरक्तावलयां —

“भसङ्घयया चतुर्भावा रागो रेफद्विसङ्घयया ।

उभयान्वयकृत् तालः तेति षट्सङ्घययान्त्यगः ॥”

इति । किञ्च ऊर्ध्वताण्डवे परमेश्वरनटनकाले भगवत्पदताडनोत्थित-
मूरुरः वेगेन आकाशपर्यन्तं गत्वा अधोदेशपतनकाले भगवतः शिरसा

भ्रुजमूलजानुभ्यां सन्धार्य “तद्वित्तोन्नमि”ति पतितः । तदुक्तं ता-
ण्डवे—

“ताण्डवेशः स्वनटने थैशब्दपदताडनात् ।
गलितो नृपुरो वेगादुत्प्लत्य पतने दिवः ॥
अक्षमा पृथिवीत्येवं चिन्तयन् करुणानिधिः ।
शिरःस्कन्धोध्वदैशस्थजानुना स महेश्वरः ॥
सन्धार्य नृपुरं भूमौ पातयन् लोकशङ्करः ।
तद्वित्तोन्नं तदा शब्दो जातो नृपुरवेगतः ॥
अनन्ततालशब्दानामुत्पत्तौ मूलकारणम् ।”

इति । तन्मूलादनन्ततालशब्दा उत्पन्नाः । वृत्तादिवृत्ता तालस्य प्राधा-
न्यात् ताल एव प्रधानमिति । एतत्पक्षे अस्य शास्त्रस्य आतोद्यमिति
नामधेयं भरतमूलकमिति वदन्ति ।

एतत्पक्षत्रयं विचारयितुम् आदौ वादस्वरूपमेव कीर्तयति —

वाद्यं गात्रभवं कांस्यभवं चर्मभवं तथा ।
तन्त्रीभवं रन्ध्रभवं पञ्चधा वाद्यसम्भवः ॥ ४३ ॥
तेषु गात्रभवं मूरुयमात्मज्ञानप्रधानतः ।
तत्सम्बन्धवज्ञाद् वाद्यं सर्वं नादसमन्वितम् ॥ ४४ ॥
ज्ञादो द्विविध आख्यातः सखण्डोऽखण्ड इत्यपि ।
तन्त्रीरन्ध्रभवोऽखण्डो गात्रादुभयसम्भवः ॥ ४५ ॥
चर्मकांस्यभवः खण्डस्त्वखण्डध्वनिमानकृत् ।
खण्डनादेन संयुक्तोऽखण्डनादो रसात्मकः ॥ ४६ ॥
रसानुभवकारी च देही देहसमन्वितः ।
पञ्चकोशात्मको देहस्त्वात्मानेन समावृतः ॥ ४७ ॥
कोशेन संवृतश्वात्मा कोशद्वारा बहिश्वरन् ।
देहात्मनोरभेदेन स त्वात्मव्यवहारभाक् ॥ ४८ ॥
तेष्वात्मनश्वान्नमयस्थूलदेहाङ्गतो बहिः ।
इन्द्रियार्थस्य संयोगात् तत्तत् कार्यं हि जायते ॥ ४९ ॥

चर्महस्तक्रियायोगात् कांस्यहस्तक्रियान्वयात् ।
 खण्डनादः समुत्पन्नो मात्राकालक्रियान्वयः ॥ ५० ॥
 तन्त्रीष्वज्ञुलिविन्यासाद् रन्त्रेष्वज्ञुलिवर्तनात् ।
 अखण्डो नाद उत्पन्नः श्रोत्रानन्दकरो हि सः ॥ ५१ ॥
 आत्मचैतन्यसंयोगाद् गात्रं नादाश्रयं स्वतः ।
 कोशात् प्राणमयाच्छ्वासो नाभीमूलात् समुत्थितः ॥ ५२ ॥
 तत्त्वस्थानगतो वेगान्नादसम्पादकः स्वयम् ।
 नाभीहृदयकर्णस्यशिरःस्थानं हि पञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 आदौ स्थानद्रयाज्जातो नादो न श्रुतिगोचरः ।
 सूक्ष्मोऽनाहत इत्युक्तस्ततः स्थानत्रयेषु तु ॥ ५४ ॥
 सूक्ष्मरन्ध्रगलाज्जातस्त्वाहतः श्रुतिगोचरः ।
 मन्द्रमध्यमताराख्यो नादस्त्रिस्थानगोचरः ॥ ५५ ॥
 मन्द्रः कर्णगतो नादः समो मुख्यश्च मध्यमः ।
 मूर्धिन स्थानधरो नादस्तार उच्चतरो भवेत् ॥ ५६ ॥
 विकृतः प्रकृतश्चेति नादो द्विविध उच्यते ।
 मुखजातस्तु विकृतस्तदन्यः प्रकृतः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 ध्वनिवर्णात्मको नादो विकृतादेव जायते ।
 अन्यत्र ध्वनिमात्रं हि शुत्यात्मकमुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
 विलम्बितं द्रुतं मध्यमिति भेदत्रयात्मकम् ।
 तत्र षड्जादिसंयोगाद् ग्रहांशन्यासभेदतः ॥ ५९ ॥
 अनन्तरागा उत्पन्नाः पुरुषार्थफलप्रदाः ।
 मुख्यो विकृतनादश्चेद् वर्णात्मा सर्वकार्यकृत् ॥ ६० ॥
 लोकवेदप्रसिद्धश्च व्यवहारैककारणम् ।
 स्वराणां पूर्णनादस्तु श्रुतिरित्यभिधीयते ॥ ६१ ॥
 तत्र श्रुतिगतं वायं यक्काळं चिह्नमेव च ।
 नौरी कर्णेति चत्वारः स्थूलाश्च श्रुतिगोचराः ॥ ६२ ॥
 भेरीमणिः करमणिः कांस्यं घटा चतुर्विधम् ।
 रागतालद्रयगतं वायमित्यभिधीयते ॥ ६३ ॥

चलवीणा रुद्रवीणा तुम्बुरुः किन्नरी सरोत् ।
 इवा भ्रावणहस्तश्च सारङ्गी स्वरमण्डली ॥ ६४ ॥
 तुम्बुवायं च दशकं श्रुतितालैकगोचरम् ।
 वेषुर्नादस्वरश्चैव मुखवीणा तथैव च ॥ ६५ ॥
 चीनः फुल्लमुखः सर्पनादः स्वल्पमुखस्तथा ।
 एतानि सप्त वायानि रागतालगतानि हि ॥ ६६ ॥
 शङ्खं च धवलं पूरी नृङ्गं कर्णा चतुष्टयम् ।
 वायं हि ताळमात्रस्य गोचरं भरतागमे ॥ ६७ ॥
 चर्मवायामिदं तावत् त्रिंशत्सङ्ख्याकमुच्यते ।
 भद्रः पटहो भेरी ढका करटिशिलिका ॥ ६८ ॥
 तरटिस्तिमिलोटङ्का घटकं च रसध्वनिः ।
 चण्पं मुरजं चैव तत्तलं तुडुमा तथा ॥ ६९ ॥
 तठारी दुन्दुभिश्चैव तन्नुमा क्षणवीढि च ।
 चालिन्याकरकं तुम्बुभङ्गी चाङ्गुलिरोहणम् ॥ ७० ॥
 तत्तनीइङ्गं डमस्कमेकाक्षं मुरजा तथा ।
 चालिनी चन्द्रवलयं नालीकं चान्तरी तथा ॥ ७१ ॥
 मुळवोडु प्रसिद्धं च वायं त्रिंशदुर्दीरितम् ।
 एवं कोशद्वयाजजातं रागतालश्रुतित्रयम् ॥ ७२ ॥
 मनोमयात् संजातो भावः सर्वशरीरगः ।
 स्थूलसूक्ष्मादिदेहेषु व्याप्तः स्वात्मगुणान्वितः ॥ ७३ ॥
 ज्ञानकर्मन्द्रियैरेव बहिरर्थप्रकाशकः ।
 कोशद्वयादन्तरङ्गमनोजन्यो विकारवान् ॥ ७४ ॥
 रागतालौ गृहीत्वैव भावयत्यखिलं स्वयम् ।
 अतो भावप्रधानत्वाद् भरतं भरतोदितम् ॥ ७५ ॥
 तस्य भावस्य कौशल्यं विज्ञानमयकोशतः ।
 अर्थज्ञानेन्द्रियोपायप्रत्यभिज्ञानधारणम् ॥ ७६ ॥
 औदैर्यस्थैर्यगम्भीर्यवीर्यशैर्यमदादिकम् ।
 आत्मा वृत्तिमुपाश्रित्य सर्वमेतत् प्रकाशयन् ॥ ७७ ॥

वृत्तिज्ञानाश्रयश्चात्मा सर्वज्ञः सर्वकारणम् ।
 आनन्दमयकोशस्थः सर्वं नाटयति स्वयम् ॥ ७८ ॥

कोशपञ्चक्लसंविष्टस्त्वण्डपिण्डसमावृतः ।
 एक एवेश्वरः सोऽसौ ताप्णदेशः सभापतिः ॥ ७९ ॥

शक्तिस्तालश्च चिन्नादः संयुक्तः स्वयमेव सः ।
 अनादिभावमाश्रित्य स्वयमीक्षः सुजल्यसौ ॥ ८० ॥

स्थृष्टिर्दमरुकेणैव स्थितिश्चाभयहस्ततः ।
 संहारस्त्वयिहस्तेन डोलहस्तादनुग्रहः ॥ ८१ ॥

चिदाकाशे जगल्लीनः स्थिरो भावसमन्वितः ।
 तदाचार्यस्ताण्डवेशः पञ्चकृत्यं करोति सः ॥ ८२ ॥

पञ्चकोशात् पञ्चवायात् पञ्चकृत्याधिकारवान् ।
 पञ्चकर्ता करोत्येव पञ्चभूतात्मकं जगत् ॥ ८३ ॥

इदानीं वायस्वरूपवर्णनेन जगदुत्पत्तिस्थित्यादयः प्रतिपादिताः ।
 गौरीशंश्च रमेश्वरोऽखिलगुरुर्वागीश्वरः षण्मुखो
 नन्दी विघ्नविनायकश्च हनुमान् वाचस्पतिः कोहलः ।
 देवर्षिः कलशोद्भवश्च भरतः शक्तिर्मतङ्गो भृगु-

ये चान्ये मुनयो वसन्ति भुवने तेभ्यो महद्भयो नमः ॥ ८४ ॥
 बाणो रावणकार्तवीर्यनृपतिः कृष्णो बलशार्जुनो
 भूपालाः सुरनायकश्च बनिताः कृष्णाप्युषा कन्यका ।
 राजा चित्ररथश्च किअरपतिर्विद्याधराधीश्वरा
 ये चान्ये भरतवधानपुरुषास्तेभ्यो महद्भयो नमः ॥ ८५ ॥

द्रानीमारप्स्यमानभरतशास्त्रस्य संगतिं दर्शयन्नेव परमेश्वरं प्रस्तौति—

जगद्भूरतनाद्यं हि नाटयन् परमेश्वरः ।
 तद्भावलीलामादाय भरतं कृतवान् पुरा ॥ ८६ ॥

अनादिभरताचार्यः स एव गुरुरुचमः ।
 तत्परम्परया लोके मुनयोऽपि कुतूहलात् ॥ ८७ ॥

१. ‘शः कमलेश्वरो’ इत्यपि पाठान्तरं मानुकायां लिखितम् ।

प्रत्येकमेव भरतं चक्रिरे स्वात्मलाभतः ।
मुनीनां मतमालोच्य पुरा राजर्पयो नृपाः ॥ ८८ ॥

भरतं कृतवन्तो हि स्वात्मानन्दविवृद्धये ।
राजर्पिंपवरैः प्रोक्तं प्रथितं भरतं भूति ॥ ८९ ॥

तत्सारसङ्ग्रहं कृत्वा बालराममहीपतिः ।
लोकानामुपकाराय कृतवान् भरतं भुदा ॥ ९० ॥

तदीया भारती विद्या भारतीहृदयं गता ।
सर्वलोकप्रसिद्धा च विद्वज्जनसुसमता ॥ ९१ ॥

नर्तकानां विशेषेण रसानन्दविवर्धिनी ।
सङ्गीततालरसिकभावज्ञप्रियकारिणी ॥ ९२ ॥

आत्मानन्दकरोऽलासहावभावसमन्विता ।
अष्टादशाङ्गसहिता प्रत्यङ्गरसवर्धिनी ॥ ९३ ॥

आङ्गिकैः सान्त्विकैश्चैव वाचिकैश्च विशेषतः ।
आहार्यैश्च रसैर्भावैरङ्गोपाङ्गसमुज्ज्वला ॥ ९४ ॥

करणस्थानगमनपदकर्मप्रसाधिनी ।
शिरोनेत्रकराङ्गप्रिस्थरसभावक्रियोज्ज्वला ॥ ९५ ॥

एतादशगुणैर्युक्ता शोभते जनरङ्गिनी ।
बालराममहीपालभारती जयतानुदा ॥ ९६ ॥

इदानीं परमेश्वरनटनक्रियाविशेषवर्णनरूपेण सङ्गतिः प्रदर्शिता ।
इदानीं भरतशास्त्रस्य स्वरूपकथनेन सामान्यविशेषपाङ्गनिर्वचनं क्रियते ।
प्रथमं तावद् भरतशब्दस्यार्थमाह—

भरतं नाम भावरागतालात्मकम् ।

इदं तु वाक्यं स्वरूपकथनपरं, नतु लक्षणपरमिति लक्षणमाह—

रागसम्बद्धतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं भरतत्वम् ।

रागसंबद्धा या तालक्रिया तत्परिच्छेद्या या भावना तदनुभवत्वं भरतत्वम् इति लक्षणार्थः । अस्ति चेदं लक्षणं लक्ष्ये । राग-

सम्बद्धा तालक्रियापरिच्छेद्या या भावना आदितालभावना, तदनुभवत्वं भरतत्वम् इति लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । एवं सर्वरागेषु सर्वतालेष्वपि भावनानुभवे नाथ्ये योजनीयम् । पदकृत्यं चिन्त्यते । भावनानुभवत्वं तत्त्वम् इत्युक्ते बालनाथ्येऽतिव्याप्तिः । बालस्याप्यात्मभावनानुभवसत्त्वात् । अतः तालक्रियापरिच्छेद्येति । सत्यपि भावनानुभवे बालस्य तालपरिज्ञानाभावाद् नातिव्याप्तिः । यथाकथञ्चतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते भ्रान्तत्रृतेऽतिव्याप्तिः । भ्रान्तस्य बुद्धेनिश्चयत्वेन यथाकथञ्चतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवसत्त्वात् । अतः शास्त्रोक्ततालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वमिति । भ्रान्तनाथ्यस्य शास्त्रोक्तत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । शास्त्रोक्ततालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वम् इत्युक्ते भावतालरागात्मके भरते उक्तानुभवे सत्यपि लक्षणे रागपदाभावात् रागांशेऽव्याप्तिः । अतः रागसम्बद्धेति । उक्तविशेषणात् नाव्याप्तिः । रागसम्बद्धभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते आत्मनि नादभावनानुभवे सत्यपि अङ्गव्यापरचेष्टायास्तालविषयत्वेन तालक्रियापरिच्छेद्यत्वाभावात् असम्भवः । तालक्रियां चिना अन्यक्रियानुष्ठाने भवतालनाथ्येऽतिव्याप्तिः । अतः तालक्रियापरिच्छेद्येति । अव(तालनाथ्ये) तालक्रियापरिच्छेद्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । रागसंबद्धतालक्रियाभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते तालक्रियायामतिव्याप्तिः । अतः परिच्छेदेति । तालक्रियायाः परिच्छेदकृत्वेन परिच्छेद्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । रागसंबद्धतालपरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते नाथ्यावलोकनकारणि सभाजने रागसम्बद्धतालपरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं अतिव्याप्तिः । अतः क्रियेति । तेषां सभाजनानामुक्तानुभवे सत्यपि क्रियानुष्ठानभावनानुभवासम्भवात् नातिव्याप्तिः । रागसम्बद्धक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते अवतालनाथ्येऽतिव्याप्तिः । अतः तालेति । अवतालनाथ्ये क्रियानुभवे सत्यपि तालक्रियानुभवाभावात् नातिव्याप्तिः । संबद्धपदानुपादाने रागतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते आरोहावरोहक्रमरहिताप्यस्यरागनाथ्ये रागसंबद्धत्वेन रागतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवसत्त्वात् अतिव्याप्तिः । अतः सम्बद्धेति । अपस्वर(राग)नाथ्यस्य (रागसम्बद्ध)तालक्रियया(म्?) असंबद्धत्वात्

नातिव्यासिः । रागसम्बद्धतालक्रियापरिच्छेद्यानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते उक्तानुभवस्य सर्वाङ्गे स(त्वैत्वेऽपि भावनारसाभावात् रसहीन-नाव्येऽतिव्यासिः । प्रमादनाव्येऽप्यतिव्यासिः । अतो भावनेति । अनु-भवे सत्यपि भावनारसाभावात् नातिव्यासिः । रागसम्बद्धतालक्रिया-परिच्छेद्यभावनात्वं तत्त्वम् इत्युक्ते अशिक्षितनाव्ये नाव्यस्मरणे च आतिव्यासिः । अतः अनुभवेति । भावनायां स्मरणे च सत्यपि अनु-भवाभावात् नातिव्यासिः । रागसंबद्धतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभ-वत्वं तत्त्वमित्युक्ते परकीयभावनापक्षे रागसंबद्धतालक्रियापरिच्छेद्य-परकीयभावनानुभवस्य सालभज्जिकानाव्ये नाव्यविडम्बने च अति-व्यासिः । अतः स्वकीयभावनेति विशेषणं देयम् । स्वकीयभावनापक्षे आन्तरभावना वा बाह्यभावना वा । आव्ये करणापाटवनाव्येऽति-व्यासिः । बाह्येन्द्रियैः व्यायारासामर्थ्यात् । द्वितीये कुत्रिमनाव्येऽति-व्यासिः । आत्मवश्वनात्वेन आन्तरभावनाया लुप्तत्वात् । अतः भा-वना उभयभावनापरा । तथाच (लक्षणः?) रागसम्बद्धतालक्रियापरि-च्छेद्यपरकीयभावनारहितस्वकीयान्तरबाह्यभावनानुभवत्वं तत्त्वम् इति लक्षणं पर्यवसन्नम् ।

अस्मिन् लक्षणे रागतालयोर्भाव एव नाव्ये प्रकाशते । नाव्यस्य स्वार्थपरत्वं नास्तीति अस्वरसमाशङ्क्य लक्षणान्तरमाह —

भावरसार्थक्रियाकारित्वं भरतत्वम् ।

इदं तु लक्षणं स्वशास्त्रे अङ्गप्रधानसाधारणं प्रधाने भरते च अङ्गेषु च वर्तते । तथाहि — भावः देवतिर्थङ्गरादिभावः । रसः मधुरशङ्कारादिरसः । अर्थः दिव्यगुणकर्मादयः । क्रिया भावना । ए-तत्त्वतुष्ट्यकारित्वम् इति लक्षणार्थः । इदं लक्षणं रागतालविशिष्टना-व्येऽपि वर्तते । भावः अभिनयः नृत्तं च । रसः रागः । अर्थ(ः?)-क्रिया तालः । एतत्त्वितयकारित्वं भरतत्वम् इति वा लक्षणार्थः । अङ्गेषु च इदं लक्षणं वर्तते । शिरसि भावः । नयनयोः रसः । ह-स्तयोः अर्थः । पदयोः क्रिया । एतत्त्वतुष्ट्यकारित्वं भरतत्वम् इति च लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । पदकृत्यं चिन्त्यते । भावकारित्वं तत्त्वमि-त्युक्ते उपाङ्गस्य नयनादेः रसकारित्वेन भावकारित्वाभावात् तेषु

उपाङ्गेषु अव्याप्तम् । अतः रसेति । भावरसकारित्वं तत्त्वम् इत्युक्ते अर्थक्रियाकारिणि प्रत्यङ्गादौ भावरसाभावात् अव्याप्तम् । अतः अर्थ-क्रियेति । तथाच भावरसार्थक्रियाकारित्वं तत्त्वमिति लक्षणम् अङ्ग-प्रत्यङ्गोपाङ्गेष्वपि उपपादनीयम् ।

इदानीम् अङ्गप्रसङ्गात् अङ्गाङ्गभावश्चिन्त्यते । भावरागताला-त्मकं भरतमिति वाक्ये भावस्य पुरो निर्दिष्टत्वात् रागतालयोरङ्गत्वम् । तेषां समप्राधान्यपक्षे तु एकप्रयोगविनियोगासम्भवात् अङ्गाङ्गभा-वाभा(वाचा ? वः) । तस्मात् रागतालयोरङ्गत्वं, भावस्य प्राधान्यम् ।

भावो नाम आत्ममनस्संयोगक्रियाविशेषः सुखदुःखादिनव-रसात्मकः । स तु मनोभयो भावः ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गच्छति । यदा ज्ञानेन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गच्छति, तदा भावात्मकः । यदा तु कर्मेन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गच्छति, तदा क्रियात्मकः । स तु आङ्गिकः, सात्त्विकः, वाचिकः, आहार्यरूपश्च । आङ्गिको नाम अङ्गजन्यो भावः लोकधर्मो नाव्यधर्मश्च । सात्त्विको नाम सत्त्वरूपः आत्मजन्यो भावः, चित्तवृत्त्यर्पिता वाद्यवस्त्वनुसारिणी च वृत्तिः । वाचिको नाम वर्णजन्यो भावः काव्यनाटकादिः । आहार्यस्तु कल्प-तनाटकादौ हारकेयूरकटकादिभूषणभूष्यभावः । एवं भावश्चतुर्विधः ।

आङ्गिकाभिनये आत्मीयभावरसः वाद्यभावरसश्च सम्यक् प्र-काशत इति आङ्गिकभावश्चिन्त्यते । ननु ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारा भावो निर्गच्छतीत्युक्ते ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः अङ्गत्वं भावस्य प्रा-धान्यम् । पूर्वं रागतालयोरङ्गत्वं कथमुक्तम् इति चेत् । अङ्गं तु द्विविधं वाद्यमाभ्यन्तरं चेति । वाद्यमङ्गं रागतालादिः । आन्तरमङ्गं ज्ञानेन्द्रियादिः । वाहैरङ्गैः भावितोऽपि भावः आन्तरैः ज्ञानेन्द्रि-यादिभिरेव विविच्यते । वाद्याङ्गभूतरागतालाद्यपेक्षया अन्तरङ्गभूत-ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियादेः आवश्यकत्वात् आङ्गिकाभिनये ज्ञानेन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैरेव भावरसार्थक्रियाप्रवेशनात् श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिहाग्राणेन्द्रि-याणम् अङ्गत्वं प्राप्तम् । नच भावस्य सर्वशरीरव्याप्तत्वात् सर्वा-वयवानामङ्गत्वमिति बाच्यम् । सर्वावयवानां भावरसबोधकत्वाभावात् । “येन यत् क्रियते तत् तदङ्गं भवती” ति न्यायेन भावरसबोधकानाम-

ज्ञत्वं, नतु सर्वेषाम् । ननु श्रोत्रेन्द्रियस्य तु नाथ्ये अङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । तालग्रहणे रागग्रहणे च उपयुक्तत्वात् नाथ्ये परम्परया अङ्गत्वं सम्भवति, नतु साक्षात् । त्वगिन्द्रियस्य तु स्पर्शग्राहकतया अङ्गेषु स्पर्शनसम्भवाद् अङ्गत्वं सम्भवति । तथापि साक्षात् परम्परया च अङ्गत्वम् । यद्यपि सर्वशरीरव्यासत्वात् सामान्यमङ्गत्वं, नतु विशेषाङ्गत्वम् । रसनेन्द्रियस्य तु रसग्राहकतया तालगीत्यादौ उपयुक्तत्वात् बहिरप्रकाशाच्च अधरेण सह उपाङ्गे अन्वयः । नयनेन्द्रियस्य तु गीतालयोः अनुपयुक्तत्वात् रसविशेषकरत्वात् साक्षादङ्गत्वम् । ग्राणेन्द्रियस्य तु क्रोधहर्षप्रसादसूचकतया गीतादिष्वनुपयुक्तत्वात् साक्षादङ्गत्वम् । एवं कर्मेन्द्रियाणामपि वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम् । पायूपस्थयोः सुखदुःखाद्यानन्दभावकतया रसबोधकत्वेन अङ्गत्वे सत्यपि परबोधकत्वाभावात् सामान्यम् अङ्गत्वं, नतु विशेषाङ्गत्वम् । वाक्पाणिपादानां भावरसार्थक्रियाकारित्वात् साक्षादङ्गत्वम् । ननु वक्षःपार्श्वकटीतिटानां भावरसबोधकत्वासम्भवात् अङ्गत्वं नास्तीति चेन्न । भावरसबोधकत्वाभावेऽपि वृत्तक्रियादिषु चलनादिव्यापारद्वारा अङ्गत्वं सम्भवति । क्रियास्वरूपमेव नाथ्यम् । रसः अभिव्यञ्जकः । ननु सर्वेषामङ्गानां क्रियाकारित्वेन अष्टादशत्वकथनवैयर्थ्यं स्यात् इति चेन्न । सर्वाङ्गानामपि रसविशेषक्रियावोधकत्वासम्भवात् रसविशेषबोधकान्यङ्गानि अष्टादश । नच सङ्गीतसुधाकरे द्वादशाङ्गत्वकथनात् अष्टादशत्वकथनवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । “अङ्गसङ्गोचे रससङ्गोच” इति न्यायेन रसविशेषस्य लुप्तत्वात् उक्तान्यङ्गानि अष्टादश ।

अङ्गस्य लक्षणमाह —

भावरसार्थक्रियाकारित्वम् अङ्गत्वम् ।

अष्टादशस्वप्यङ्गेषु भावरसार्थक्रियाकारित्वसम्भवात् क्वचित् भावकारित्वं क्वचिद् रसकारित्वं क्वचिदर्थक्रियाकारित्वं च सम्भवतीति लक्षणसमन्वयः ।

उपाङ्गस्य लक्षणमाह —

भावरसबोधकत्वमुपाङ्गत्वम् ।

नयनादिष्वप्युपाङ्गेषु भावरसबोधकत्वसम्भवात् ।

प्रत्यङ्गस्य लक्षणमाह —

भावरसविशेषरहितत्वम् ।

प्रत्यङ्गेषु ग्रीवादिषु भावरसविशेषरहितत्वसम्भवात् । अर्थक्रियामात्रकारित्वेन प्रत्यङ्गानामङ्गत्वसम्भवात् ।

एताद्वाङ्गलक्षणवान्, स्त्रियः पुरुषो वा नाथे अधिकारीति (अधिकारि?) अधिकारित्विषयसम्बन्धप्रयोजनं दर्शयति । प्रथमं तावत् अधिकारिलक्षणमाह —

अन्यूनानतिरिक्ताङ्गो रूपवान् यौवनस्थितः ।

तालगीतेषु कुशलः शारीरगुणसंयुतः ॥ ९७ ॥

अनतिस्थूलदेहश्च रोगालस्यविवर्जितः ।

भावङ्गो मृदुभाषी च मितभुग् विजितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

कुलीनो गुरुभक्तश्च देवतोपासकस्तथा ।

खलमूर्खविटासत्यभाषणेन विवर्जितः ॥ ९९ ॥

एताद्वशो गुणैर्युक्तो नर्तकः परिकीर्तिः ।

अधिकारी स एव स्यान्नर्तको लोकसम्मतः ॥ १०० ॥

विषयं दर्शयति —

नर्तकाङ्गक्रियाजन्यरसो विषय उच्यते ।

वेणुमद्दलतालैश्च श्रुतिगीतरसादिभिः ॥ १०१ ॥

एककालसमुत्पन्नो भावो रस इतीरितः ।

रूपयौवनसम्पन्नसत्पात्राधिष्ठितो रसः ॥ १०२ ॥

सामाजिकानां नटने रसं स जनयेन्मुदा ।

मुखरागाङ्गचेष्टाभिर्भूनासानेत्रवीक्षणैः ॥ १०३ ॥

भावितः पाणिपादाभ्यां स्वरवर्णसमुद्भवः ।

गद्यपद्यात्मकश्लोकपदवर्णलयात्मकः ॥ १०४ ॥

अर्थज्ञानरसो लोकानानन्दयति यो रसः ।

सज्जानं हि विषयः शास्त्रे तु परिकीर्तिः ॥ १०५ ॥

सम्बन्धं दर्शयति — अङ्गसम्बन्धः, फलसम्बन्धः, रससम्बन्धः, आश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध इति (सम्बन्धः) चतुर्विंधः । अङ्गसम्बन्धो नाम अङ्गानां परस्परसम्बन्धः । रागतालश्रुतीनां भावानां च समकालसम्बन्ध इति यावत् । फलसम्बन्धो नाम रागज्ञानं, तालज्ञानं, श्रुतिज्ञानं, भावज्ञानम् इति चतुर्विंधं ज्ञानम् । रागतालश्रुतिभावज्ञानानाम् एककालग्रहणं फलम् । अयमेव फलसम्बन्धः । रससम्बन्धस्तु शृङ्गारादिनवरसानां परस्परसम्बन्धः । परस्परसम्बद्धानां रसानां समकाले अङ्गेषु भावेषु च सम्बन्धः । आत्मा आनन्दरूपः । आनन्दावासिर्वा आनन्दस्वरूपो वा फलम् । अङ्गभावसम्बद्धानां रसानामात्मनश्चाश्रयाश्रयिभावः सम्बन्धः ।

श्रेयोजनं दर्शयति — अस्मिन् शास्त्रे उक्तैरष्टादशाङ्कैः नर्तनवीक्षणकारिणां फलं तावत् प्रत्यक्षसिद्धम् आवालवृद्धं पण्डितपामराणामपि । इतरेषु शास्त्रेषु शास्त्रैकगम्यं फलम् । नच अस्मिन् शास्त्रे फलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् आश्रुषिमिकं फलं नास्तीति वाच्यम् । “दर्शनादभ्रसदसी” ति शास्त्रेणामुष्मिकफलस्यापि सम्भवात् । ननु आवालवृद्धं पण्डितपामराणां फलं ननु विशेषफलम् इति चेत्त । इतरशास्त्रेषु बालानां पामराणां च फलं नास्ति । अस्मिन् शास्त्रे बालानां पामराणामपि फलसम्भवात् विशेषज्ञानवतां विशेषफलं कैमुतिकन्यायसिद्धम् । किञ्च बालपामराणामपि वीक्षणजन्यरसफलं तु पशुपक्षिमृगादिसाधारण्यैण म् । आत्मैकगम्यो हि रसः । आत्मा सर्वब्यापकः । सर्वजीवात्मनां रसोऽस्ति । सर्वजीवात्मनां भावं प्रत्येकमादाय शास्त्ररूपेण परमेश्वरैषैव कलिपततया सर्वजीवानन्दसुखजनकमेव भरतम् । सर्वजीवानामपि जन्मान्तरेषु अनुभूतभावसमारकतयात्मनः एकत्वात् आत्मीयभावं स्वयमेवानुभवति लोकः । यथा — बालस्तु जातमात्रेण रोदिति । तन्निवृत्यै मात्रादिभिः डोले निधाय गानरसेन डोलाचलनेन च रोदनशान्तिसम्भवात् । तस्माद् दुःखनिवृत्तिरपि फलं कैमुतिकन्यायसिद्धम् इतरेषाम् । एवं देवताप्रतिमादीनामपि आवाहनप्रतिष्ठादिभिः शक्तेरधिष्ठितत्वात् आत्मैकगम्यभावरसोऽस्ति । अत एव पुराणगमसिद्धासु पञ्चसभास्वपि चित्रेषु अधिष्ठितशक्तिमतां देवानां

मपि नटनजन्यरसविशेषग्राहकत्वमपि सम्भवति, आत्मनः सर्वव्याप-
कत्वेन विभुत्वात् । ननु जन्यशरीरावच्छिन्नदेहिनामेवानन्दः प्रत्यक्ष-
सिद्धः, प्रतिमाकलिपतानाम् इतरेषां तु शास्त्रैकगम्यः आनन्दः इति
यद्युच्येत, तदा शृणु । पूजितः परमेश्वरः फलं दास्यतीति प्रत्यक्षसि-
द्धम् । पूजावत् नटनेनापि आराधितः भगवान् न कथं फलं दास्यति ।
फलदानशक्तिमत्त्वं देवतानाम् आत्मभावनया सङ्घच्छते । आत्म-
भावनाजन्यमानन्दरूपमपि फलं सर्वेषां प्रत्यक्षसिद्धम् ॥

अस्मिन् शास्त्रे अज्ञानि द्वाविशत्सङ्ख्याकानि भरताचार्यसम्म-
तानि । तानि द्विविधानि शाब्दिकम् आर्थिकं चेति । शाब्दिकानाम्
अज्ञानाम् अज्ञैव विनियोगः । आर्थिकानां तु अर्थादेव विनियोगः ।
तानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

ललाटश्च हनू कणौ दन्तोषुरसनांसकाः ।

वस्तिः पायुरुपस्थश्च स्फिग्जानुजघनासनम् ॥ १०६ ॥

चतुर्दशैतान्यज्ञानि कीर्तितान्यार्थिकानि वै ।

शाब्दिकान्यज्ञानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

शिरो हस्तौ च वक्षश्च पार्श्वे चैव कटीतटे ॥ १०७ ॥

पादौ च साक्षादज्ञानि कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

नेत्रे च श्रुकुटी नासे कपोलौ चिबुकाधरौ ॥ १०८ ॥

एतानि तान्युपाज्ञानि प्रोक्तानि रसवेदिभिः ।

ग्रीवा बाहूदरं पृष्ठमूरु जङ्घायुगं तथा ॥ १०९ ॥

प्रत्यज्ञानीति भरते कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

इदानीम् उक्तानामज्ञानाम् अर्थतः शब्दतश्च सामान्यतो विशे-
षतश्च लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् शाब्दिकानामज्ञानां
सामान्यतो विनियोगश्चिन्त्यते ‘शिरो हस्त’ इत्यादिक्रमेण । तात्प-
र्यप्रकाशकत्वात् शिरसः, अर्थप्रकाशकत्वात् हस्तयोः, नृत्तानुकूलच-
लनक्रियासाधकत्वात् वक्षसः, तिर्यग्कुञ्चनकम्पनालम्बनहतुत्वात् पा-
र्श्वयोः, उच्चमनानमनक्रियासाधकत्वात् कटीतटयोः(स्तु ? :), कुट्टनवा-
डनगतिकरणादिसाधकत्वात् पादयोः, षण्णामज्ञानामेवं विनियोगः ।

उपाङ्गविनियोगश्च एवम् । उपाङ्गानामपि नेत्रयोः रसविशेष-
करत्वात् , ब्रुटनहरणच्छलनक्रियाहेतुत्वाद् भ्रुवोः, नासिकयोस्तु को-
पहर्षप्रसादसूचकत्वात् , कपोलयोस्तु सम्पूर्णसंकोचावर्तनमुखरसभाव-
प्रकटकत्वात् , अधरयोस्तु मुकुलितविकासघटकत्वात् , चिबुकस्य तु व-
लितवक्रितहावभावप्रकटकत्वात् । एवमुपाङ्गानां विनियोगः प्रदर्शितः ।

प्रत्यङ्गानामपि ग्रीवायाश्च सुन्दरतिर्यक्क्लनपरिवर्तनसाधक-
त्वात् , बाह्योस्तु अन्तःसंयमनवन्धनाकुञ्जनप्रसारणक्रियाघटकत्वात् ,
उदरस्य तु द्रस्वसङ्कोचस्थूलक्रियाप्रकटकत्वात् , पृष्ठस्य तु पश्चाद्वल-
नतिर्यग्वलनोन्नमनानमनक्रियाघटकत्वात् , ऊर्वोस्तु व्याससमासाकु-
ञ्जनप्रसारणक्रियासाधकत्वात् , जङ्घयोस्तु अन्योन्यवन्धनतिर्यक्क्ल-
नशीघ्रचलनक्रियाप्रकटकत्वात् प्रत्यङ्गानां विनियोगः ।

एवम् अङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गानां सामान्यतो विनियोगो दर्शितः ।
आर्थिकानाम् अङ्गानां तु तत्त्वप्रकरणे विनियोगं वक्ष्यामः ।

इदानीम् उक्तानामष्टादशङ्गानां विशेषतो लक्षणविनियोगशिच-
न्त्यते । प्रथमं तावत् शिरोभेदशिचन्त्यते । (आर्थिकैः शाब्दिकैश्चाङ्गैः
परस्परं मिलित्वा भावो वोध्यते ।

अङ्गभावमवलोक्य सुन्दरं रङ्गपद्यवरवच्चिभूपतिः ।

अङ्गहाररसिकोत्तमाङ्गतस्त्वङ्गनाव्यमधुनान्वचिन्तयत् ॥ ११० ॥
शिरोभेदशिचन्त्यते ?)

समं शिरश्चाज्जितं चाधोमुखोद्वाहिते तथा ॥ १११ ॥

उत्क्षमं च शिरश्चापि निकुञ्जितशिरस्तथा ।

स्कन्धानतशिरश्चापि पार्श्वाभिमुखमेव च ॥ ११२ ॥

परावृत्तं तथाधूतं शिरस्तिर्यग्गतोन्नतम् ।

एकादशशिरो नाव्ये स्थिरं चेति प्रकीर्तितम् ॥ ११३ ॥

दीर्घाकम्पितमेव स्याच्छीघ्राकम्पितमेव च ।

कम्पितं च धूतं चैव विधूतमवधूतकम् ॥ ११४ ॥

चलितं लोलितं चैव शिर आरात्रिकं तथा ।
 परीवाहितशीर्षं च कन्धरांसशिरस्तथा ॥ ११५ ॥

उद्देष्टितं शिरश्चापवेष्टितं शिर एव च ।
 त्रयोदशशिरो नाथ्ये चास्थिरं परिकीर्तिम् ॥ ११६ ॥

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्चाप्युध्वाधोविषमादपि ।
 खण्डितं षड्विधं प्रोक्तं शिरस्त्विषदुदीरितम् ॥ ११७ ॥

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । समशिरसो लक्षणमाह—
 पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च काष्ठवन्निश्चला स्थितिः ।
 समं शिर इति ज्ञेयं नाथ्यतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ ११८ ॥

विनियोगः—

नाथ्यारम्भेऽग्रेरेखायां स्तम्भने चिन्तने भ्रमे ।
 प्रतिमायाः प्रकटने देवरूपप्रदर्शने ॥ ११९ ॥

ध्याने जपे तपसि च भारवाहे जनेक्षणे ।
 गर्वे च निर्दये शान्ते स्वभावे स्नेहकोपयोः ॥ १२० ॥

आश्चर्येऽतिशये चित्रे तिलके नामधारणे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १२१ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 भरते चैवमेतेषु विनियुक्तं समं शिरः ॥ १२२ ॥

द्वितीयस्य अञ्चितशिरसो लक्षणमाह—

समं शिरस्तु यत्किञ्चित् पुरोऽधो नमितं यदि ।
 अञ्चितं शिर इत्येव कीर्तितं नाथ्यवेदिभिः ॥ १२३ ॥

विनियोगः—

करस्थदर्पणालोके लक्ष्यं कृत्वावलोकने ।
 भये चालोचनायांच स्वहस्तात् पत्रलेखने ॥ १२४ ॥

खकरालोकने चोरवदने कुटिलाकृतौ ।
 गुरुभूपालवचनश्रवणे वाक्पिधानतः ॥ १२५ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
अङ्गिचतं शिर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १२६ ॥

तृतीयस्य अधोमुखशिरसो लक्षणमाह —

समस्थितौ स्ववदनं पुरोऽधो नमितं यदि ।
अधोमुखं शिरस्तावदुदितं नाद्यवेदिभिः ॥ १२७ ॥

विनियोगः —

समस्तवेष्टनटने हस्तेन तु विलेखने ।
अनेकचिन्ताव्यसने शिरसा मज्जने जले ॥ १२८ ॥
शोकेन पाणिना नासाकासनिर्हरणे तथा ।
पिठे भारवहने भूतले चित्रलेखने ॥ १२९ ॥
केदारे चौषधीस्तम्भस्थापने वीजवापने ।
गुरुपदेशने शिष्ये लज्जानतमुखे जने ॥ १३० ॥
सुवर्णरत्नाभरणकारकस्य मुखे तथा ।
भूतले चतुरङ्गस्य वीक्षणे भृत्यभाषणे ॥ १३१ ॥
हिरण्यवीक्षणे भूमौ विस्मृतार्थावलोकने ।
मार्गे मार्गे च चोराणां पदान्वेषणकर्मणि ॥ १३२ ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
अधोमुखशिरो नाद्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १३३ ॥

तुरीयस्य उद्वाहितशिरसो लक्षणमाह —

समं शिरस्तु यत्किञ्चिदूर्ध्वभागनिरीक्षितम् ।
उद्वाहितं शिर इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १३४ ॥

विनियोगः —

गोपुराद्रिमहावृक्षरथाग्रालोकने तथा ।
मृगाक्षीखेलनोत्क्षिप्तकुवेराक्षीनिरीक्षणे ॥ १३५ ॥
लीलायामुपरिक्षिपकन्दुकस्थावलोकने ।
उदयास्तगतार्केन्दुमण्डलस्य निरीक्षणे ॥ १३६ ॥
अर्केन्दुग्रहणालोके शक्रचापावलोकने ।
किञ्चिदूर्ध्वस्थितालोके चलद्विषुनिरीक्षणे ॥ १३७ ॥

पदमश्मानमारोप्य कन्यकाया वधूवरैः ।
 आकाशेऽरुचतीतारध्रुवतारापदर्शने ॥ १३८ ॥
 प्रासादस्थजनालोके स्थितेनोत्थितवीक्षणे ।
 वालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १३९ ॥
 उद्घाहितशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

पञ्चमस्योत्क्षसशिरसो लक्षणमाह —

चिबुकं सम्य(गुत्क्षप्य) निश्वलाकाशदर्शने ॥ १४० ॥
 उन्मीलितोर्ध्ववदनस्थितिरुत्क्षप्त(म्) उच्यते ।

विनियोगः —

ग्रहनक्षत्रताराणामुच्चोदयनिरीक्षणे ॥ १४१ ॥
 मखचन्द्रावलोके च सूर्येन्दुग्रहणे तथा ।
 ललाटन्तपभानौ च गरुडाम्बुदवीक्षणे ॥ १४२ ॥
 लक्ष्येण ग्रहणे पक्षिवकादीनां न भोगतौ ।
 आस्ये च यन्त्रविद्याया लक्ष्यस्थापनकर्मणि ॥ १४३ ॥
 जलपाने ललाटे च भस्मालेपनकर्मणि ।
 अक्षणोरौषधधारायामूर्ध्वचित्रविलोकने ॥ १४४ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 वालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ॥ १४५ ॥
 उत्क्षसशिर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

षष्ठ्यस्य निकुञ्जितशिरसो लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं भागं निधाय भुजमूलयोः ॥ १४६ ॥
 एकभागेन विनतं निकुञ्जितमिदं शिरः ।

विनियोगः —

जगगणीनटनस्थाने निषादनटने तथा ॥ १४७ ॥
 प्रसवव्यसनालक्ष्यमोहायासे न वा पुनः ।
 पार्श्वेण नरनारीणां गात्रेषु शयने तथा ॥ १४८ ॥

अतिस्खेहेन दुःखेनाप्यन्योन्यालिङ्गने तथा ।
शिविकाभारवाहाणां वाहुमूलविपर्यये ॥ १४९ ॥

तन्तुवायतुरीतन्तुसंयोगात् पटवायने ।
शठमूर्खखलादीनां परिहासविडम्बने ॥ १५० ॥

नवोढासङ्गमे कोपकाले ग्रौढासुसङ्गमे ।
स्त्रीणां विलासभावे च कोपहर्षावलोकने ॥ १५१ ॥

मोट्टा(धि१यि)ते प्रियकथाश्रवणे तन्मयात्मनि ।
केशादिग्रहहर्षेण दुःखात् कु(द्वि१द्वि)मिते रसे ॥ १५२ ॥

हर्षात् त्रोटनहासादिचेष्टायां किञ्चिकिञ्चित्ते ।
रहस्ये लज्जितमुखे स्तम्भने गर्वमानयोः ॥ १५३ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १५४ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु निकृञ्चितमिदं शिरः ।
सप्तमस्य स्कन्धानतशिरसो लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे चैकपार्श्वेन सन्नतम् ॥ १५५ ॥

स्कन्धानतं शिर इति क्वचिदाहुश्च नर्तकाः ।
पार्श्वाञ्चितं शिर इति क्वचिदाहुश्च नर्तकाः ॥ १५६ ॥

विनियोगः —

निद्रायां मदमूर्ठासु चिन्तायां चित्तविभ्रमे ।
श्रवणौषधधारायां पाणिना दन्तधावने ॥ १५७ ॥

नारीकपोलयुगले हरिद्रालेपने तथा ।
बीभत्से चैव निन्दायां कपोले करधारणे ॥ १५८ ॥

जाला(द्वि) द्वारसमालोके चीनदर्पणदर्शने ।
हिक्कायां तर्कवचने भृत्ये कोपेन भाषणे ॥ १५९ ॥

रहस्ये लज्जितमुखे चिन्तया तुणकीलने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १६० ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
स्कन्धानतशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १६१ ॥

अष्टमस्य पार्श्वाभिमुखशिरसो लक्षणमाह —

स्कन्धानं शिरः किञ्चिदुन्नम्याभिमुखेक्षितम् ।

पार्श्वाभिमुखशीर्षं तु विज्ञेयं भरतागमे ॥ १६२ ॥

विनियोगः —

जाला(इ) द्वारसमालोके लक्ष्यं कृत्वावलोकने ।

स्त्रीभिः सम्मोहभावेन नायकाननवीक्षणे ॥ १६३ ॥

कोपहृष्प्रसादैश्च स्त्रीभिर्नायकवीक्षणे ।

गृहद्वारे जनालोके हुड्कृत्या रिपुवीक्षणे ॥ १६४ ॥

दम्पत्योर्भोगसमये कपोलद्रव्यघटने ।

घ्नीणामन्योन्यकलहे काकुभावेन वीक्षणे ॥ १६५ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १६६ ॥

पार्श्वाभिमुखमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

नवमस्य परावृत्तशिरसो लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं वा यदेकपार्श्वेन वीक्षितम् ॥ १६७ ॥

परावृत्तं शिर इति ज्ञेयं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

वेणुगाने निधायांसे वीणां हस्तेन वादने ॥ १६८ ॥

शख्सेण पार्श्वस्थनरच्छेदने ताडने तथा ।

नवोढासङ्गमे कोपकाले ग्रौढासु सङ्गमे ॥ १६९ ॥

जनसंसदि वेश्याभिः संज्ञया रागवीक्षणे ।

अर्थप्रदानवेलायां लुब्धस्य वदने तथा ॥ १७० ॥

पार्श्वे च बालवदनाघाणे स्त्रीमुखञ्चुम्बने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १७१ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

परावृत्तशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १७२ ॥

दशमस्य आधूतशिरसो लक्षणमाह —

परावृत्तशिरः पूर्वं विषमं चैकभागतः ।

आलम्ब्य किञ्चिदूर्ध्वाग्रवक्रमाधूतमुच्यते ॥ १७३ ॥

विनियोग उच्चयते —

हनूमतिंसहगरुडवृषभालोकने तथा ।
 उल्लासनाथ्ये हस्तेनच्छोडने पदताङ्गने ॥ १७४ ॥
 अन्तः संयतकोपेन गर्वेण रिपुनिन्दने ।
 उल्लासशयने राजां मञ्चे स्थूलोपधानके ॥ १७५ ॥
 दूरस्थशब्दश्रवणे तत् किं नामेति च श्रुतौ ।
 उल्लासगर्वभावेन निन्दिते जारनायके ॥ १७६ ॥
 पार्श्वस्थजनमालोक्य शक्तः किमिह भाषणे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १७७ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 आधूतशिर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १७८ ॥

एकादशस्य तिर्यग्गतोन्नतशिरसो लक्षणमाह —

तिर्यग्गतोन्नतमुखमाकाशो यदि वीक्षितः ।
 तिर्यग्गतोन्नतशिरः ग्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १७९ ॥

विनियोगः —

नाथे निषादनटने व्योम्नि पट्टविसर्जने ।
 कटिं गलं वा हस्तेन चालम्ब्याकाशवीक्षणे ॥ १८० ॥
 एकपार्थेन चाकाशे तारकाम्बुदवीक्षणे ।
 व्यत्यस्ताधरपाने च नारीवदनवीक्षणे ॥ १८१ ॥
 आलोचनायां कोपेन निन्दने लक्ष्यवीक्षणे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८२ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 तिर्यग्गतोन्नतशिर एतेषु विनियुज्यते ॥ १८३ ॥

स्थिरशिरसामेकादशानां लक्षणविनियोगश्चिन्ततः । इदानी-
 मस्थिरशिरसां त्रयोदशानां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं दीर्घा-
 कम्पितशिरसो लक्षणमाह —

मुखमुन्नम्य चानम्य स्वोर्ध्वाधोदेशकम्पनम् ।
 पुनः पुनः कृतं तच्चेद् दीर्घाकम्पितमुच्यते ॥ १८४ ॥

विनियोगः —

तालनालीकपूगानामामूलाग्रनिरीक्षणे ।
तन्तुना मानकरणे प्रतिमास्थूणयोरपि ॥ १८५ ॥
ध्वजस्तम्भस्य मूलाग्रसममाननिरीक्षणे ।
आपादमस्तकं मर्त्यमतिकोपेन वीक्षणे ॥ १८६ ॥
कण्ठस्थनाडीव्यत्याससमीकरणकर्मणि ।
दर्पणस्थस्ववदनरदनालिकदर्शने ॥ १८७ ॥
प्रणम्य शिरसोत्थाने जृम्भणे च क्षुधे तथा ।
स्नात्वा च शिरसोत्थाने चोर्ध्वश्वासानुकम्पने ॥ १८८ ॥
निद्रया नरवक्तस्य पतने चार्धसम्मते ।
विलम्बितार्थवचने तालमार्गप्रदर्शने ॥ १८९ ॥
धान्यावहन्त्रीवदने लोहकारमुखे तथा ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १९० ॥
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
दीर्घाकम्पितमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १९१ ॥
द्वितीयस्य शीघ्राकम्पितशिरसो लक्षणमाह —
मुखमुन्नम्य शिरसा चालनं यदुपर्यधः ॥ १९२ ॥
पुनः पुनः कृतं शीघ्रं शीघ्राकम्पितमिष्यते ।

विनियोगः —

आगच्छ तिष्ठेति नरं वदनेन प्रदर्शने ॥ १९३ ॥
नाथ्येऽवसाने च गुरोरुपदेशेऽक्षरग्रहे ।
चित्ते च निश्चितार्थस्य धारणे कोपभाषणे ॥ १९४ ॥
पुनः पुनः प्रियाहाने गच्छ गच्छेति भाषणे ।
पिशाचावेशहुङ्कारे लोककृत्यानुमोदने ॥ १९५ ॥
मुखवातानुचलने गतावुष्टास्यकम्पने ।
मृगाणां च तृणाहारे पक्षिणां मांसभक्षणे ॥ १९६ ॥
सुवर्णरत्नाभरणकारकस्य मुखे तथा ।
किं कार्यमिह सौख्यं वा क्षम्यतां क्षम्यतामिह ॥ १९७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ॥ १९८ ॥
शीघ्राकमिष्टमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

दृतीयस्य कमिष्टतशिरसो लक्षणमाह —

वामांसे दक्षिणांसे च कर्णाभ्यां सह कम्पनम् ॥ १९९ ॥
धुनः पुनः कृतं तच्चेत् कमिष्टतं शिर उच्यते ।

विनियोगः —

परातिशयकार्याणां सन्तोषेणानुमोदने ॥ २०० ॥
बुद्धिसम्मतकार्याणामङ्गीकारेऽर्थसम्मते ।
गजवक्त्रप्रचलने सम्यगित्यनुभाषणे ॥ २०१ ॥
रथोत्तमाङ्गचलने निन्दनेनानुमोदने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २०२ ॥
बालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ।
कमिष्टस्येह शिरसो विनियोगः प्रकीर्तिः ॥ २०३ ॥

तुरीयस्य धुतशिरसो लक्षणमाह —

वामदक्षिणभागे तु शनकैश्चलितं यदि ।
धुतं शिर इति प्रोक्तं नाव्यतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ २०४ ॥

विनियोगः —

दर्पणे श्रोत्रभूषाया वीक्षणेऽतिशये तथा ।
जालेन सूक्ष्मद्रव्याणां पार्श्वद्रव्यनिरीक्षणे ॥ २०५ ॥
परिहासेऽद्भुतरसे निन्दनेनानुमोदने ।
महारोगेऽतिदुःखे च प्रसवव्यसने तथा ॥ २०६ ॥
आयासे चार्धसमोदे चानन्दे चात्मसम्मते ।
वाग्विस्तारप्रवचने काकानामपि वीक्षणे ॥ २०७ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ॥ २०८ ॥
एतेष्वेव हि कार्येषु विनियुक्तं धुतं शिरः ।

पञ्चमस्य विधूतशिरसो लक्षणमाह —

अधः प्रसार्य वदनं पुरतो नीयते यदि ॥ २०९ ॥

विधूतं शिर इत्येव प्रोक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

पाणिपादौ भुवि स्थाप्य दण्डाभ्यासनकर्मणि ॥ २१० ॥

शिर उब्द्य शूरैस्तु युद्धरङ्गप्रवेशने ।

स्वल्पग्रहप्रवेशे च चोरद्वारप्रवेशने ॥ २११ ॥

स्वयम्बन्धस्य वा भारं शृंहीत्वोन्मय धारणे ।

अन्तर्जलचरो भूत्वा मुखमुद्यम्य दर्शने ॥ २१२ ॥

आपादमस्तकं कोपाद् वीक्षणेऽपाङ्गदर्शने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २१३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु विधूतं शिर उच्यते ॥ २१४ ॥

षष्ठ्य अवधूतशिरसो लक्षणमाह —

पुरः प्रसार्य वदनमन्तरानीयते यदि ।

अवधूतं शिर इति प्रोक्तं हि भरतागमे ॥ २१५ ॥

विनियोगः —

गोपुराद्रिमहावृक्षस्थानामानयने मुखे ।

नौकादण्डेन च जलक्षेपणे क्षिपणीकरैः ॥ २१६ ॥

बलात्कृत्यानय क्षिप्रमिति वाचानुभाषणे ।

केशमाकृष्य शीघ्रेण तमानय ममान्तिके ॥ २१७ ॥

नीवीमाकृष्य कोपेन शीघ्रकर्षणकर्मणि ।

पुंभावस्य प्रकटने श्मशु विस्तार्य पाणिना ॥ २१८ ॥

उल्लासगर्वभावेन स्वकीयोरुप्रताडने ।

स्वबलस्य प्रकटनाद् भुजमूलेषु ताडने ॥ २१९ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २२० ॥

अवधूतशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

सप्तमस्य चलितशिरसो लक्षणमाह —

मुखपार्श्वद्वयेनैव चलितं शीघ्रतो यदि ॥ २२१

चलितं शिर इत्युक्तं नाथ्यतत्त्वार्थवेदिभिः ।

विनियोगः —

काङ्क्षिताभिनयालोके शृङ्गरार्थानुभावके ॥ २२२ ॥

मनोनिष्ठरसाभासे दुर्गन्धाग्राणने तथा ।

अतिशीतज्वरार्ताङ्गकम्पने वातकम्पने ॥ २२३ ॥

कदुतिक्तकषायाम्लमधुराणां रसाधिके ।

दैवावेशारम्भकालप्रथमक्षणलक्षणे ॥ २२४ ॥

आ(त्म ? त्मा)सन्तोषकार्याणां मास्तु मास्तिवति भाषणे ।

चित्ताभिलिपितार्थेभ्यो मनोनिरसने तथा ॥ २२५ ॥

तुषारवर्षवायूनां शीतलेनाङ्गकम्पने ।

भयेन कृतरोमाञ्चे रत्यनन्तसुखे तथा ॥ २२६ ॥

तीक्ष्णौषधानां प्रक्षेपात् करेणाक्षिद्वये तथा ।

विरहे चन्द्रकिरणासहनान्मुखकम्पने ॥ २२७ ॥

मुखदैन्येन भावेन देहीत्यत्यल्पयाचने ।

श्वर्कर्णकम्पने शीघ्रं कर्णभूषणकम्पने ॥ २२८ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २२९ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु चलितं तु भवेच्छिरः ।

अष्टमस्य लोलितशिरसो लक्षणमाह —

समं शिरः पार्श्वयोस्तु मन्देन लुठितं मुहुः ॥ २३० ॥

लोलितं शिर इत्युक्तं भरते नृत्वेदिभिः ।

विनियोगः —

नाटये च समरेखायां हस्तद्रयनिरीक्षणे ॥ २३१ ॥

गानानन्दरसामोदे सत्कथाश्रवणे मुखे ।
 मदे च मद्यपाने च निषेधे च पुनः पुनः ॥ २३२ ॥
 ममालपलमित्यर्थे साधुवाक्यानुरङ्गने ।
 अलाभेनागमे कार्ये भ्रान्तवक्तस्य लोलने ॥ २३३ ॥
 नेति नेतीति वाक्यार्थे न योग्यमिति भाषणे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३४ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु लोलितं विनियुज्यते ॥ २३५ ॥

नवमस्यारात्रिकशिरसो लक्षणमाह —

वापमारभ्य च स्कन्धं विस्ताराद् वलितं यदि ।
 आरात्रिकं शिर इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ २३६ ॥

विनियोगः —

गर्वेण स्वाङ्गवीक्षायां नदीनगरदर्शने ।
 तटाकतीरप्राकारसागराणां च वीक्षणे ॥ २३७ ॥
 पुरःस्थितपदार्थानां क्रमादालोकने मुखे ।
 एते सर्वे च सुधिय इति वक्त्रेण वीक्षणे ॥ २३८ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २३९ ॥
 आरात्रिकं शिरो नाटये चैतेषु विनियुज्यते ।

दशमस्य परिवाहितशिरसो लक्षणमाह —

वृत्ताकारतया तावद् वक्त्रमाघूर्णितं यदि ॥ २४० ॥
 प्रसव्यमपसव्यं वा परीवाहितमुच्यते ।

विनियोगः —

नाव्यभावानुबोधे च नवनीकरणे तथा ॥ २४१ ॥
 भ्रमरीभ्रमणाकारवचने भ्रमरभ्रमे ।
 तथास्तुवादे सन्ध्यायां जले हस्तावकुण्ठने ॥ २४२ ॥
 स्वमूर्धोपरि हस्तेन करन्यासावकुण्ठने ।
 मन्त्रज्ञमन्त्रेण शिरोबन्धने सूत्रवेष्टने ॥ २४३ ॥

पिशाचावेशने नारीशिरसा भ्रमणे तथा ।
 प्रदक्षिणेन नगरतटाकालयदर्शने ॥ २४४ ॥
 उष्णीषवेष्टने चैव धूपदीपग्रदर्शने ।
 क्रक्षाणां वानरादीनां नटनस्य प्रदर्शने ॥ २४५ ॥
 तथा परिक्रमं कृत्वा चैवमागच्छ सन्निधौ ।
 सुर्येन्दुपरिवेषे च सद्यःपीतायसे भ्रमे ॥ २४६ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 वालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ २४७ ॥
 परीवाहितमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

एकादशस्य कन्धरांसशिरसो लक्षणमाह —
 पुरः पश्चात् कन्धरांसौ चानम्य यदि वीक्षितम् ॥ २४८ ॥
 पुनः पुनश्चैकभागे कन्धरांसशिरः स्मृतम् ।

विनियोगः —

नानारूपविचित्राङ्गमृज्जारनटने तथा ॥ २४९ ॥
 बाहुशक्त्यैव धनुषो वाणाकर्षणनिर्गमे ।
 मार्गे तस्करभीत्या च पश्चादालोक्य निर्गमे ॥ २५० ॥
 शत्रुभीत्या मृगादीनां चञ्चलेनानुवीक्षणे ।
 गृहीत्या पाणिना सर्पे कप्ये: पश्चाद्विलोकने ॥ २५१ ॥
 स्वापरादेष्व निरीक्ष्यैव शशादीनां विलोकने ।
 युद्धे पराजितानां तु धावने शत्रुवीक्षणे ॥ २५२ ॥
 स्वनायकं वियोगेन स्वापराधेन वीक्षणे ।
 बाललीलां प्रहर्षेण पश्चादर्थेन वीक्षणे ॥ २५३ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 वालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ २५४ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु कन्धरांसशिरः स्मृतम् ।

द्वादशस्य उद्देष्टिशिरसो लक्षणमाह —

तंसे चानम्य वदनमंसात्तं मन्दवेष्टिम् ॥ २५५ ॥

उद्देष्टितं शिर इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाथ्ये च भुजमूलेन वक्रितांसेन वेष्टने ॥ २५६ ॥

उपचारेण वचने चेङ्गितेन निरीक्षणे ।

सखि ! प्रियसखं पश्य त्वं प्रियस्यानितकं ब्रज ॥ २५७ ॥

इति वाक्ये च मोहेन प्रच्छन्ने प्रियवीक्षणे ।

पार्ख्वभागस्थितं सखीमन्तर्गच्छेति भाषणे ॥ २५८ ॥

कर्णकण्ठत्यभिनये शिरसा भुजमूलयोः ।

त्वाषे (?) चित्ताङ्गकरणे सम्मृज्य करणे तथा ॥ २५९ ॥

सर्वसम्पत् परं भूयात् सर्वाभीष्टं ददामि वः ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २६० ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

उद्देष्टितशिरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २६१ ॥

श्रोदशस्यापवेष्टितशिरसो लक्षणमाह —

मुखं व्यत्ययतस्तावद् विपरीतेन वेष्टितम् ।

अपवेष्टितमित्येतत् प्रोक्तं हि भरतागमे ॥ २६२ ॥

विनियोगः —

विकृताद् भुजमूलात् विपरीतेन वेष्टने ;

यूयं मत्पार्ख्वमायात पश्य प्रियसखीमिमाम् ॥ २६३ ॥

बहिर्गच्छेति वचने तिर्यग्वंक्रितवीक्षणे ।

स्वनायकस्य कलहे कोपेनान्यत्र वीक्षणे ॥ २६४ ॥

धिक्कृत्य जारपुरुषं वक्रिते कुलटामुखे ।

सर्वानिष्टनिवृत्तौ च सर्वदुःखापनोदने ॥ २६५ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २६६ ॥

नाथ्येऽपवेष्टितं नाम शिरश्चैतेषु युज्यते ।

अस्थिरशिरसां त्रयोदशानां लक्षणविनियोगश्चिन्तिः । इदानीं
खण्डितशिरसां षणां लक्षणमाह —

पुरः प्रसार्य वदनं पुरतः खण्डितं यदि ॥ २६७ ॥

पुरः खण्डितमित्येतत् ग्रोक्तं हि भरतागमे ।

पश्चात् प्रसारितमुखं पश्चात्खण्डितमुच्यते ॥ २६८ ॥

पार्श्वप्रसारितमुखं पार्श्वखण्डितमुच्यते ।

ऊर्ध्वप्रसारितमुखं ऊर्ध्वखण्डितमुच्यते ॥ २६९ ॥

अधः प्रसारितमुखं त्वथः खण्डितमुच्यते ।

सर्वप्रसारितमुखं खण्डितं विषमं विदुः ॥ २७० ॥

ऋग्मेण विनियोगः —

नाथ्ये शृङ्गारगमने चैकतालेन खण्डने ।

कपोतकुकुटाहारे परिहासविडम्बने ॥ २७१ ॥

मौलिस्थकुम्भनाथ्ये च किमेतादिति भाषणे ।

किञ्चित् स्थलान्तरे तिष्ठ कुतस्त्वमिति भाषणे ॥ २७२ ॥

पश्चात्खण्डितमुक्तप्रायम् ।

पार्श्वखण्डितं —

वक्रितास्ये च सुरतासम्मतस्त्रीमुखे तथा ।

अनङ्गीकृतवाक्ये च निन्दयित्वेव निर्गमे ॥ २७३ ॥

ऊर्ध्वखण्डितं —

कुतस्त्वमिति वार्तायां परिहासविडम्बने ।

कुत्र तिष्ठक्षिं किं तेऽस्ति मुहुराकाशवीक्षणे ॥ २७४ ॥

अधः खण्डितं —

कराकुष्टखलीनाश्ववदनेन प्रचालने ।

एङ्गारे भयशीतार्त्तमुखसङ्कोचकम्पने ॥ २७५ ॥

मौलिस्थकुम्भनाथ्ये चाप्यत्रैवाहमितीरिते ।

विषमखण्डितं —

हास्ये च वक्रचलने धिक्कारे निन्दने तथा ॥ २७६ ॥

अपयाहीति वचने स एव किमयं किम् ।

कर्णस्थनाढीबुट्टे पार्थस्थानवीक्षणे ॥ २७७ ॥

षद्विधं खण्डितं नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

स्थिराणाम् एकादशशिरसाम्, अस्थिराणाम् एकान्नविंशति-
सङ्घाकशिरसां परस्परं सम्मेलनेन एकादशद्विशत्तं (१) शिरः समु-
त्पन्नं भवति । तत् नाव्ये सर्वत्र समुपयुज्यते ।

इदानीं तेषां शिरसां सङ्घाचामाह । विनियोगस्तु पूर्वमुक्तप्राय
एव ।

बालरामकुलशेखरप्रभोरन्तरङ्गनटनेषु नर्तितम् ।

उत्तमाङ्गभूभलक्षणं क्वचिद् बालरामभरते निरूपितम् ॥ २७८३॥

समदीर्घाकम्पितम् ।

समलोलितम् ।

समशीघ्राकम्पितम् ।

समारात्रिकम् ।

समकम्पितम् ।

समपरिवाहितम् ।

समधृतम् ।

समकन्धरांसम् ।

समविधृतम् ।

समोद्देष्टितम् ।

समावधृतम् ।

समाप्वेष्टितम् ।

समचलितम् ।

समभेदास्थयोदश ।

अश्चितदीर्घाकम्पितम् ।

अश्चितलोलितम् ।

अश्चितशीघ्राकम्पितम् ।

अश्चितारात्रिकम् ।

अश्चितकम्पितम् ।

अश्चितपरिवाहितम् ।

अश्चितधृतम् ।

अश्चितकन्धरांसम् ।

अश्चितविधृतम् ।

अश्चितोद्देष्टितम् ।

अञ्जितावधृतम् ।

अञ्जिताप्वेष्टितम् ।

अञ्जितचलितम् ।

अञ्जितभेदास्थयोदश ।

अधोमुखदीर्घाकम्पितम् ।	अधोमुखलोलितम् ।
अधोमुखशीघ्राकम्पितम् ।	अधोमुखारात्रिकम् ।
अधोमुखकम्पितम् ।	अधोमुखपरिवाहितम् ।
अधोमुखधृतम् ।	अधोमुखकन्धरांसम् ।
अधोमुखविधृतम् ।	अधोमुखोद्देष्टितम् ।
अधोमुखावधूतम् ।	अधोमुखापवेष्टितम् ।
अधोमुखचलितम् ।	

अधोमुखभेदास्त्रयोदश ।

उद्वाहितदीर्घाकम्पितम् ।	उद्वाहितलोलितम् ।
उद्वाहितशीघ्राकम्पितम् ।	उद्वाहितारात्रिकम् ।
उद्वाहितकम्पितम् ।	उद्वाहितपरिवाहितम् ।
उद्वाहितधृतम् ।	उद्वाहितकन्धरांसम् ।
उद्वाहितविधृतम् ।	उद्वाहितोद्देष्टितम् ।
उद्वाहितावधूतम् ।	उद्वाहितापवेष्टितम् ।
उद्वाहितचलितम् ।	

उद्वाहितभेदास्त्रयोदश ।

उत्क्षसदीर्घाकम्पितम् ।	उत्क्षसलोलितम् ।
उत्क्षसशीघ्राकम्पितम् ।	उत्क्षसारात्रिकम् ।
उत्क्षसकम्पितम् ।	उत्क्षसपरिवाहितम् ।
उत्क्षसधृतम् ।	उत्क्षसकन्धरांसम् ।
उत्क्षसविधृतम् ।	उत्क्षसोद्देष्टितम् ।
उत्क्षसावधूतम् ।	उत्क्षसापवेष्टितम् ।
उत्क्षसचलितम् ।	

उत्क्षसभेदास्त्रयोदश ।

निकुञ्जितदीर्घाकम्पितम् ।	निकुञ्जितलोलितम् ।
निकुञ्जितशीघ्राकम्पितम् ।	निकुञ्जिचतोरात्रिकम् ।
निकुञ्जितकम्पितम् ।	निकुञ्जिचतपरिवाहितम् ।
निकुञ्जिचतधृतम् ।	निकुञ्जिचतकन्धरांसम् ।
निकुञ्जिचतविधृतम् ।	निकुञ्जिचतोद्वेष्टितम् ।
निकुञ्जिचतावधृतम् ।	निकुञ्जिचतापवेष्टितम् ।
निकुञ्जिचतचलितम् ।	

निकुञ्जिचतभेदास्त्रयोदश ।

स्कन्धानतदीर्घाकम्पितम् ।	स्कन्धानतलोलितम् ।
स्कन्धानतशीघ्राकम्पितम् ।	स्कन्धानतारात्रिकम् ।
स्कन्धानतकम्पितम् ।	स्कन्धानतपरिवाहितम् ।
स्कन्धानतधृतम् ।	स्कन्धानतकन्धरांसम् ।
स्कन्धानतविधृतम् ।	स्कन्धानतोद्वेष्टितम् ।
स्कन्धानतावधृतम् ।	स्कन्धानतापवेष्टितम् ।
स्कन्धानतचलितम् ।	

स्कन्धानतभेदास्त्रयोदश ।

पार्श्वाभिमुखदीर्घाकम्पितम् ।	पार्श्वाभिमुखलोलितम् ।
पार्श्वाभिमुखशीघ्राकम्पितम् ।	पार्श्वाभिमुखारात्रिकम् ।
पार्श्वाभिमुखकम्पितम् ।	पार्श्वाभिमुखपरिवाहितम् ।
पार्श्वाभिमुखधृतम् ।	पार्श्वाभिमुखकन्धरांसम् ।
पार्श्वाभिमुखविधृतम् ।	पार्श्वाभिमुखोद्वेष्टितम् ।
पार्श्वाभिमुखावधृतम् ।	पार्श्वाभिमुखापवेष्टितम् ।
पार्श्वाभिमुखचलितम् ।	

पार्श्वाभिमुखभेदास्त्रयोदश ।

परावृत्तदीर्घाकम्पितम् ।	परावृत्तविधृतम् ।
परावृत्तशीघ्राकम्पितम् ।	परावृत्तावधृतम् ।
परावृत्तकम्पितम् ।	परावृत्तचलितम् ।
परावृत्तधृतम् ।	परावृत्तलोलितम् ।

परावृत्तारात्रिकम् । परावृत्तोद्देष्टितम् ।
 परावृत्तपरिवाहितम् । परावृत्तापवेष्टितम् ।
 परावृत्तकन्धरांसम् ।

परावृत्तभेदाख्योदश ।

आधूतदीर्घाकम्पितम् ।	आधूतलोलितम् ।
आधूतशीघ्राकम्पितम् ।	आधूतारात्रिकम् ।
आधूतकम्पितम् ।	आधूतपरिवाहितम् ।
आधूतधृतम् ।	आधूतकन्धरांसम् ।
आधूतविधृतम् ।	आधूतोद्देष्टितम् ।
आधूतावधृतम् ।	आधूतापवेष्टितम् ।
आधूतचलितम् ।	

आधूतभेदाख्योदश ।

तिर्यगतोन्नतदीर्घाकम्पितम् ।	तिर्यगतोन्नतलोलितम् ।
तिर्यगतोन्नतशीघ्राकम्पितम् ।	तिर्यगतोन्नतारात्रिकम् ।
तिर्यगतोन्नतकम्पितम् ।	तिर्यगतोन्नतपरिवाहितम् ।
तिर्यगतोन्नतधृतम् ।	तिर्यगतोन्नतकन्धरांसम् ।
तिर्यगतोन्नतविधृतम् ।	तिर्यगतोन्नतोद्देष्टितम् ।
तिर्यगतोन्नतावधृतम् ।	तिर्यगतोन्नतापवेष्टितम् ।
तिर्यगतोन्नतचलितम् ।	

तिर्यगसोन्नतभेदाख्योदश ।

समपुरःखण्डितम् ।	स्कन्धानतपुरःखण्डितम् ।
अञ्जिचतपुरःखण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखपुरःखण्डितम् ।
अधोमुखपुरःखण्डितम् ।	परावृत्तपुरःखण्डितम् ।
उद्वाहितपुरःखण्डितम् ।	आधूतपुरःखण्डितम् ।
उत्क्षिप्तपुरःखण्डितम् ।	तिर्यगतोन्नतपुरःखण्डितम् ।
निकुञ्जिचतपुरःखण्डितम् ।	

पुरःखण्डितान्येकादश ।

सम*पार्श्वखण्डितम् ।	स्कन्धानतपार्श्वखण्डितम् ।
अङ्गिचतपार्श्वखण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखपार्श्वखण्डितम् ।
अधोमुखपार्श्वखण्डितम् ।	परावृत्तपार्श्वखण्डितम् ।
उद्वाहितपार्श्वखण्डितम् ।	आधूतपार्श्वखण्डितम् ।
उत्क्षिप्तपार्श्वखण्डितम् ।	तिर्यग्गतोन्नतपार्श्वखण्डितम् ।
निकुञ्जिचतपार्श्वखण्डितम् ।	

पार्श्वखण्डितान्येकादश ।

समपश्चात्खण्डितम् ।	स्कन्धानतपश्चात्खण्डितम् ।
अङ्गिचतपश्चात्खण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखपश्चात्खण्डितम् ।
अधोमुखपश्चात्खण्डितम् ।	परावृत्तपश्चात्खण्डितम् ।
उद्वाहितपश्चात्खण्डितम् ।	आधूतपश्चात्खण्डितम् ।
उत्क्षिप्तपश्चात्खण्डितम् ।	तिर्यग्गतोन्नतपश्चात्खण्डितम् ।
निकुञ्जिचतपश्चात्खण्डितम् ।	

पश्चात्खण्डितान्येकादश ।

समोर्ध्वखण्डितम् ।	स्कन्धानतोर्ध्वखण्डितम् ।
अङ्गिचतोर्ध्वखण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखोर्ध्वखण्डितम् ।
अधोमुखोर्ध्वखण्डितम् ।	परावृत्तोर्ध्वखण्डितम् ।
उद्वाहितोर्ध्वखण्डितम् ।	आधूतोर्ध्वखण्डितम् ।
उत्क्षिप्तोर्ध्वखण्डितम् ।	तिर्यग्गतो(न्नतो)र्ध्वखण्डितम् ।
निकुञ्जिचतोर्ध्वखण्डितम् ।	

ऊर्ध्वखण्डितान्येकादश ।

समाधःखण्डितम् ।	स्कन्धानताधःखण्डितम् ।
अङ्गिचताधःखण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखाधःखण्डितम् ।
अधोमुखाधःखण्डितम् ।	परावृत्ताधःखण्डितम् ।
उद्वाहिताधःखण्डितम् ।	आधूताधःखण्डितम् ।
उत्क्षिप्ताधःखण्डितम् ।	तिर्यग्गतोन्नताधःखण्डितम् ।
निकुञ्जिचताधःखण्डितम् ।	

अधःखण्डितान्येकादश ।

* इह पश्चात्खण्डितमेदस्तु कमप्राप्तः ।

समविषमखण्डितम् ।   स्कन्धानतविषमखण्डितम् ।
 अच्चितविषमखण्डितम् ।   पार्श्वाभिमुखविषमखण्डितम् ।
 अधोमुखविषमखण्डितम् ।   परावृत्तविषमखण्डितम् ।
 उद्धाहितविषमखण्डितम् ।   आधूतविषमखण्डितम् ।
 उत्क्षिपविषमखण्डितम् ।   तिर्यग्गतोन्नतविषमखण्डितम् ।
 निकुञ्जितविषमखण्डितम् ।

विषमखण्डितान्येकादश ।

शिरोभेदः समाप्तः ॥

हस्तयोस्तु विनियोगलक्षणं विस्तरेण भरते विचारितम् ।
 युक्तियुक्तमिह किञ्चिद्दुच्यते बुद्धिमन्नटनभावगर्भितम् ॥ १ ॥

प्रतिभावं हि भरते वर्णिता वहवः कराः ।
 दुरुहा एव भरततन्त्रज्ञानां विशेषतः ॥ २ ॥
 तेषां लक्षणकक्ष्यं तु प्रसिद्धं नैव भूतले ।
 लोकप्रसिद्धहस्तानां लक्ष्यलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥
 रसभावश्च करयोर्नेत्रमार्गेण शोभते ।
 नेत्रं मनःप्रधानं हि मनोभावस्य कारणम् ॥ ४ ॥

तदुक्तमादिभरते —

“यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः ।
 यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥”

ततश्च भावरसविषयका एव कराः अर्थक्रियादिषु विनियुज्यन्ते ।
 भावरसमूलकाः असंयुतहस्ताश्चत्वारिंशत् सङ्ख्याकाः । संयुतहस्तास्तु
 सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः । संयुतासंयुतभेदेन सप्तष्ठि(तम्?) सङ्ख्याकाः
 अभिनयादिषु प्रसिद्धाः । इदानीमुक्तकमेणासंयुतहस्तानां लक्षणविनि-
 योगश्चिन्त्यते —

पताकस्त्रिपताकोऽर्धपताकः कर्तरीमुखः ।
 मयूरश्चार्धचन्द्रश्चाप्यरालः शुक्तुण्डकः ॥ ५ ॥

मुष्टिः शिखरसूची च त्रिलङ्घन कपित्थकः ।
 कटकः कुटिलो वालचन्द्रः सर्पशिरस्तथा ॥ ६ ॥
 मृगशीर्षश्च मुकुलो वाणहस्तो निरीक्षणः ।
 चतुरः सिंहहस्तास्यौ सन्दंशो हंसपक्षकः ॥ ७ ॥
 गाङ्गूलस्ताम्रचूडोर्णे पद्मकोशोऽलपल्लवः ।
 ग्रालम्बो भ्रमरश्चैव त्र्युब्रतश्चतुरुचतः ॥ ८ ॥
 पूर्णः शिलीमुखो भद्रोद्वेष्टितावपत्रेष्टितः ।
 असंयुतकरास्तावच्चत्वारिंशत् प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 सर्वेषामेव हस्तानां पताकः प्रथितः करः ।
 तन्मूलभूता इतरे तत्रैवादौ विचार्यते ॥ १० ॥

पताकस्य लक्षणमाह —

समं निरन्तरं दीर्घं पिथः सङ्घटिताङ्गुलिः ।
 पताकस्तर्जनीमूलसंलभाङ्गुष्ठमुच्यते ॥ ११ ॥

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखायां बाहुद्रयकरै तथा ।
 नाढ्ये नर्तकहस्ताभ्यां लयार्थं करताडने ॥ १२ ॥
 वक्षःस्थचक्रवायानां मद्लानां च ताडने ।
 अताडनकरे हस्ताद्वंसपादप्रदर्शने ॥ १३ ॥
 गन्धसारायलङ्घारद्रव्याणामनुलेपने ।
 गोमयाद्यनुलेपे च पाणिना भित्तिलेपने ॥ १४ ॥
 जलस्पृष्टेन हस्तैन देहस्थमलमार्जने ।
 बाहुद्रयप्रमाणे च बाहुमध्यप्रमाणके ॥ १५ ॥
 विनयाद् गुरुपित्रादीन् पाणिभ्यामभिवादने ।
 पाणिभ्यां जलसञ्चारे पयःपूर्णप्रदर्शने ॥ १६ ॥
 बौद्धग्लेच्छादिसेवायां ललाटे करघारणे ।
 मिथः प्रतापसङ्गापे वह्निज्वालाप्रदर्शने ॥ १७ ॥

वीर्यशौर्यप्रकटने क्रोधेन रणमूर्धनि ।
 कराञ्जनसमालोके कराद् दर्पणदर्शने ॥ १८ ॥
 आशीर्वादेऽभिभन्ने च सत्ये समयवन्धने ।
 भीताभयप्रदाने च शरणागतरक्षणे ॥ १९ ॥
 अतिस्नेहेन पाणिभ्यायन्योन्यालिङ्गने तथा ।
 एहीत्यभिषुखाह्वाने तिष्ठ याहीति भाषणे ॥ २० ॥
 भूम्यां विस्तारतोऽनेकपदार्थानां प्रदर्शने ।
 किं कार्यमिह को हेतुरहं वा नाहमित्यपि ॥ २१ ॥
 कोपेन खलाधिकारे निषेधे च पुनः पुनः ।
 संयुज्य पाणिना पाणिमङ्ग इत्यनुभावके ॥ २२ ॥
 सोपानोपरि सोपाने पक्षिपक्षप्रदर्शने ।
 चतुरञ्जुलमाने च कन्दुकोपरि ताडने ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वध्वजपताकानां चलोल्लासप्रदर्शने ।
 ग्रहे पतने पर्णे तरङ्गचलने स्थितौ ॥ २४ ॥
 फलके वटपत्रे च महामार्गप्रदर्शने ।
 कोशादाकृष्ण खडगेन हुङ्कृत्य रिपुखण्डने ॥ २५ ॥
 कोपे व्यसनदुःखेन वक्षस्ताडनकर्मणि ।
 अपराधं क्षमस्वेति कपोलद्वयताडने ॥ २६ ॥
 गुरुभूपालवचनश्रवणे वाक्पिधानतः ।
 एकपार्खेन शयने लज्जानतमुखे जने ॥ २७ ॥
 धूलिशश्याप्रदर्शे च मन्दमारुतवीजने ।
 व्यजनात् पवनोत्पादे चातपश्रान्तिदर्शने ॥ २८ ॥
 अग्रद्वारे कवाटानामुद्वाटनपिधानयोः ।
 सामुद्रिकालशणज्ञे वैद्ये धातुपरीक्षके ॥ २९ ॥
 अतिरीक्षणकरादित्यदर्शने रात्रिदर्शने ।
 आदित्यचन्द्रनक्षत्रमेघादीनां प्रदर्शने ॥ ३० ॥
 अश्वाक्षारप्रकटने नदीमार्गप्रदर्शने ।
 भूतलस्थसमायां च देवतानां सभास्वपि ॥ ३१ ॥

शुद्धर्थप्रोक्षणे हस्ते देवतानां निवेदने ।— ४१
 उवरहष्टथायपगभादङ्गस्पर्शनकर्मणि ॥ ३२ ॥
 पताक्युग्मेन + + मुखयोजनकर्मणि ।
 हस्तेन हस्तनिष्पेषे भस्मोद्धूलनकर्मणि ॥ ३३ ॥
 अतिकोपासहत्वेन भूतले हस्तताडने ।
 उपचारेण कर्षूरनीराजनकरे तथा ॥ ३४ ॥
 उत्थाप्य पाणिना दीपं नेत्रयोः स्पर्शने तथा ।
 गुरुपादमुपस्पृश्य पाणिभ्यां शिरसोद्ध्रहे ॥ ३५ ॥
 शीतार्तेनोज्ज्वलद्वौ पाणिभ्यां परितापने ।
 लिङ्गाभिषेकधारायां स्थौल्यौन्नत्यप्रदर्शने ॥ ३६ ॥
 पिशाचभ्रमणे पाणिद्वये भूतलसंस्थिते ।
 मनोभिलषितार्थीनां सिद्धौ दैवपरीक्षणे ॥ ३७ ॥
 रज्जुतन्त्वादिनिर्माणे तूलानां परिलोडने ।
 गरुडालोकनध्याने पाणिभ्यां दधिमन्थने ॥ ३८ ॥
 चिन्तामोहमहाव्याधौ भूतलोल्लोलिते करे ।
 दाने च याचनेऽत्यन्तविनयेन प्रतिग्रहे ॥ ३९ ॥
 होमार्थवह्वज्वलने हस्तात् फूत्कारकर्मणि ।
 वामहस्तेन वर्णानामाशीर्वादे द्विजातिभिः ॥ ४० ॥
 अतिद्रुतरतौ शौचे धान्यसंग्रहने करे ।
 उल्लासताडनं कृत्वा वाजिदेहप्रयार्जने ॥ ४१ ॥
 भुजमूले करौ न्यस्य स्वस्तिकौ तट्टिताञ्जलिम् ।
 उत्प्लुत्य स्वोधर्घदेशेन चाञ्जलेस्तु प्रसारणात् ॥ ४२ ॥
 ख्वाभिः संघुन्म्य संघुन्म्य ताडने शोभनेऽपि च ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४३ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु पताको विनियुज्यते ॥ ४४ ॥

त्रिपताकहस्तस्य लक्षणमाह —

पताकाख्यः करस्तावन्नमितानामिको यदि ।

त्रिपताकः कर इति ज्ञेयो भरतवेदिभिः ॥ ४५ ॥

विनियोगः —

नांद्राभिनयशृङ्गरे हरिहस्तेन्द्रहस्तयोः ।
शङ्खचक्रायुधानां च वज्रस्यापि प्रदर्शने ॥ ४६ ॥
कराभ्यामक्षियुग्ले चाङ्गने क्षेपणे तथा ।
श्रीनामतिलकादीनां ललाटोपरि धारणे ॥ ४७ ॥
अयं चायं च सहजौ सहभावौ सुभित्रकौ ।
खींपुंसयोस्तु संयोगे वियोगे च तयोरपि ॥ ४८ ॥
अनेकमङ्गलद्रव्यस्पर्शने च पृथक् पृथक् ।
आवाहने च लिङ्गस्य प्रतिष्ठापनकर्मणि ॥ ४९ ॥
ललाटे मन्त्रयन्त्राणां हस्तेन परिलेखने ।
शिरःस्थमकुटे दीपे वहिज्वालाविजृम्भणे ॥ ५० ॥
केतकीकुसुमै दीर्घे नूतने चूतपल्लवे ।
गजाङ्गुशे च दन्ते च वाणाकर्षणनिर्गमे ॥ ५१ ॥
दृक्षे वाग्व्यवहारे च कस्तूर्याद्यनुलेपने ।
नासिकाकर्णरन्ध्रेषु मृगनाभिसमर्पणे ॥ ५२ ॥
तीरद्वये च तीरे च गत्युल्लासप्रदर्शने ।
ध्वजस्तम्भे च सौधे च ततः स्वस्तिकपाणिभिः ॥ ५३ ॥
रथशृङ्गादिशृङ्गाणामौनत्यस्य प्रदर्शने ।
तथा गोपुरशृङ्गे च त्रुव्यत्युल्लुठने तथा ॥ ५४ ॥
क्षुरे तडित्यकाशे च गमनस्य निरोधने ।
प्रधेशने वितरणे तथा चोर्ध्वप्रमाणके ॥ ५५ ॥
विभागे भीनचलनेऽप्यधोदेशेन निर्गमे ।
एतमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५६ ॥
वालरामप्रहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कायेषु त्रिपताको नियुज्यते ॥ ५७ ॥

अर्धपताकहस्तस्य लक्षणमाह —

त्रिपताकाख्यहस्ते तु वक्रिता चेत् कनिष्ठिका ।
सोऽप्यमर्धपताकाख्यहस्त इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

विनियोगः —

दम्पत्योर्दर्शने मित्रस्नेहे युग्मपदार्थयोः ।
संयुक्तकार्यघटने यमलोङ्घवदर्शने ॥ ५९ ॥
केतकीकुसुमे चूतपल्लवे नूतनेऽपि च ।
नेत्रदीर्घप्रकटने भीनाकारवदर्शने ॥ ६० ॥
अद्विगोपुरश्वङ्गे च तीरे च फलके तथा ।
क्षुरे च क्रकचे दीर्घपत्रे सायतन्यदर्शने ॥ ६१ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ६२ ॥
एतेष्वर्धपतनाकाख्यहस्तोऽयं विनियुज्यते ।

कर्तरीमुखहस्तस्य लक्षणमाह —

त्रिपताके तर्जनी चेत् मध्यमापृष्ठतां गता ॥ ६३ ॥
कर्तरीमुखहस्तोऽयं कथितो नाव्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

पंतिपत्न्योस्तु विश्लेषे स्थानव्यत्ययदर्शने ॥ ६४ ॥
मित्रनेहविरुद्धे च विपरीतगतौ तथा ।
उंडिष्टकार्यविच्छेदे धनुर्भञ्जनकर्मणि ॥ ६५ ॥
तीरद्वयप्रभग्ने च शीलाचारविपर्यये ।
रूपभेदे क्रियाभेदे प्राणिनामन्तरे तथा ॥ ६६ ॥
त्रियम्बकस्य हस्ते च धृगपाणिग्रदर्शने ।
रिह्णे वक्रदृष्टौ च कृष्णसारविषाणयोः ॥ ६७ ॥
व्यतिक्रमे च पतने तस्करायुधदर्शने ।
प्रसारितजटाकारे केशचिकणशोधने ॥ ६८ ॥
ललाटपट्टमकुटालङ्काराणां प्रदर्शने ।
द्रव्यद्वयविभागे च मदनागारदर्शने ॥ ६९ ॥
उपर्युपरि चारोहे विपरीतरत्नौ तथा ।
पाणिना क्रमुकच्छेदे रोमवस्त्रादिकृन्तने ॥ ७० ॥
जतुतापे परिमलद्रव्याणां परिपेलने ।
नेत्रातिदीर्घाकारे च शाखाग्रद्वयदर्शने ॥ ७१ ॥

नासिकारन्ध्रनिर्दुक्तश्वासवायुविसर्जने ।
द्वौ सहस्रद्वयं लक्षद्वयं चेति प्रदर्शने ॥ ७२ ॥
पुनः पुनः समुत्थाने कर्णदेशप्रदर्शने ।
नदीनिर्वरूपक्षाबिधिवेणुकान्तारदर्शने ॥ ७३ ॥
विषौषधानां वीर्येण स्वप्नुर्धान्तविरोहणे ।
वाग्व्यत्यासे मर्मभेदे मनोभेदादिकर्मसु ॥ ७४ ॥
क्रौञ्चगृथवकादीनामुहीयाभ्रगतौ तथा ।
पिपीलिकाप्रचलने मुखव्यत्ययदर्शने ॥ ७५ ॥
नारीमध्यप्रदेशे च लोहसङ्घटनायुधे ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ७६ ॥
बालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु युज्यते कर्तरीमुखः ॥ ७७ ॥

मयूरहस्तस्य लक्षणमाह—

कर्तरीमुखहस्ते चेदडुष्टोऽनामिकान्वितः ।
मयूरहस्त इत्येवमुदितो नाथ्यवेदिभिः ॥ ७८ ॥

विनियोगः—

भूतिदानेऽर्चनायां च हस्ताभ्यां हारधारणे ।
हस्तेन मङ्गले सूत्रे हरिद्रालेपने तथा ॥ ७९ ॥
वराङ्गुल्या + + + सूत्रधारणकर्मणि ।
उत्तमद्रव्यसंस्पर्शे लिङ्गे पुष्पस्य धारणे ॥ ८० ॥
गोरोचनामृगमदकस्तूर्याद्यनुमेलने ।
देवताचिंतपुष्पाणां शिखायां धारणेऽपि च ॥ ८१ ॥
मयूरवदने शङ्खजलात् प्रोक्षणकर्मणि ।
करस्थमन्त्रपूतेन भस्मना देहमार्जने ॥ ८२ ॥
हस्तस्थभूतिमादाय नैऋत्यां (च) विसर्जने ।
करस्थभस्मनिकरालेखने च निवेदने ॥ ८३ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ॥ ८४ ॥

मयूरहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

अर्धचन्द्रकरस्य लक्षणमाह —

उक्ते पताकहस्ते चेद्बुद्धोऽतिप्रसारितः ॥ ८५ ॥

अर्धचन्द्रः कर इति प्रोच्यते भरतागमे ।

विनियोगः —

उषःप्रकाशधवले तिष्ठ तिष्ठति दर्शने ॥ ८६ ॥

स्वस्तिकेन करेणैव कवचस्य प्रदर्शने ।

चतुरश्रे च फलके सार्वकाले पराधिके ॥ ८७ ॥

चतुरझुलमाने च पाणिभ्यां शुभताडने ।

पक्षमध्यकलायां च सामगाने च कस्वरे ॥ ८८ ॥

शत्रुकर्णे पुरः पश्चात् कराभ्यां दृढपीडने ।

कर्णे करार्पणेनैव दूरादुत्सारणे तथा ॥ ८९ ॥

शिरोवेदनया हस्ताल्लाटग्रहणे तथा ।

करेण नासिकाग्रे तु शरमार्गप्रदर्शने ॥ ९० ॥

पातकानां निशमने पाणिभ्यां श्रोत्रताडने ।

करेऽञ्जनं विनिश्चिप्यातिशयालोकने तथा ॥ ९१ ॥

बामपाणितले यन्त्रलेखने तालताडने ।

कुलालेन घटोत्पत्तौ मृतसङ्घटनकर्मणि ॥ ९२ ॥

गजकर्णप्रचलने गाण्डीवाकारदर्शने ।

अर्धचन्द्रकरद्वन्द्वं सुसंयुज्य परस्परम् ॥ ९३ ॥

स्वजानुन्यन्यशिरसि जयशब्देन ताढने ।

विपरीतानुवादेन सम्यगित्यनुमोदने ॥ ९४ ॥

जञ्ज्ञामारुतघोषे च पाणिरेखावलोकने ।

बृद्धस्त्रीलभ्यनकुचे कर्णभूषाविडम्बने ॥ ९५ ॥

पार्श्वद्वयकटिस्थाने कराभ्यामवलभ्यने ।

संज्ञया काकुभावेन नखक्षतकरे तथा ॥ ९६ ॥

न तार्थचन्द्रहस्ताभ्यां केशपाशप्रमार्जने ।
अन्तःपाणितलैनैव प्रस्थप्रहणकर्मणि ॥ ९७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ९८ ॥
अर्धचन्द्रकरस्तावदेतेषु विनियुज्यते ।

अरालहस्तस्य लक्षणमाह —

पतोके तु करे तावत् तर्जनी वाक्रिता यदि ॥ ९९ ॥
अरालाख्यः करो नाथ्ये नर्तकैः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

एकदीपशिखाकारे चित्यकाशप्रदर्शने ॥ १०० ॥
भोजनागेशने तीर्थगाने चाचमने तथा ।
विषपाने सुधापाने देवलोकप्रदर्शने ॥ १०१ ॥
चण्डमारुतघोषे च ललाटस्वेदपार्जने ।
तैलं संस्पृश्य चाग्राणे भूकम्पस्य प्रदर्शने ॥ १०२ ॥
ललाटोदरवक्षःसु तर्जन्या च नखक्षते ।
अनुलिसाङ्गरागाणां परिमार्जनशङ्क्या ॥ १०३ ॥
तर्जनीनखरेणैव किञ्चित् कण्ठयने तथा ।
सभेशनटनस्थाने कुचाग्रे दक्षिणे करे ॥ १०४ ॥
केशवेणीषु तर्जन्या रोमकण्ठयने तथा ।
आन्तनृते मयूराणां हंसानां च प्रदर्शने ॥ १०५ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १०६ ॥
अरालहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

शुक्तुण्डस्य लक्षणमाह —

अरालाख्यकरस्तावन्नभितानामिको यदि ॥ १०७ ॥
शुक्तुण्डः कर इति कूर्म इत्यपि केचन ।

विनियोगः —

कुन्तायुधप्रसरणे वाणाकर्षणनिर्गमे ॥ १०८ ॥

शोषिताङ्गप्रकटने वृश्चिकादिगतौ तथा ।
 दीर्घाञ्जलिपदे जन्तौ पान्थमार्गप्रदर्शने ॥ १०९ ॥
 शाणोपले करेणैव गुलिकाया निकर्षणे ।
 गणितस्थाननिर्देशे कर्कटस्य गतावपि ॥ ११० ॥
 कुकलासस्य शिरसः कम्पने वीक्ष्य भास्करम् ।
 अयं चायमुभे मित्रे तयोरेकविसर्जने ॥ १११ ॥
 करेण चौषधीस्तम्बचलोल्लासप्रदर्शने ।
 तालनालीकवृक्षाणां शुष्काग्रदलकम्पने ॥ ११२ ॥
 मद्दलेऽग्नुलिभिः सूक्ष्मताङ्गने कूर्मदर्शने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ११३ ॥
 बालराममहीपालाचिन्तिताभिनये मुदा ।
 शुक्तुण्डः करस्तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ११४ ॥

मुष्टिहस्तस्य लक्षणमाह —

नताङ्गुलिचतुष्केण पिहितान्तस्तलोपरि ।
 विस्तृताङ्गुष्टसम्बद्धो मुष्टिहस्तः प्रकीर्तिः ॥ ११५ ॥

विनियोगः —

प्रतिपक्षिप्रहरणप्रतिरोधनखेटके ।
 ऊर्ध्वप्रदेशे गदया भ्रमणे यष्टिधारणे ॥ ११६ ॥
 पाणिभ्यां च महादारुदलनायुधधारके ।
 अनेकशस्त्रग्रहणे पूर्णदर्भावलम्बने ॥ ११७ ॥
 कमण्डलूनां ग्रहणे पाणिभ्यां वस्त्रपीडने ।
 घृततैलादिकलशरज्जूनामवलम्बने ॥ ११८ ॥
 अतिमोहेन पाणिभ्यां गाढालिङ्गनकर्मणि ।
 केशाकेशिकरदन्दे मल्लयुद्धे धनुर्ग्रहे ॥ ११९ ॥
 विनायकप्रणमने ललाटान्तरकुटने ।
 उपादानकरे शाणोपले गन्धनिकर्षणे ॥ १२० ॥
 अन्तःपाणितलोत्पिण्डीडने रसपीडने ।
 भूतले तु करं न्युब्ज्य लक्ष्यं दृष्टवैव कुटने ॥ १२१ ॥

प्रश्ने ज्यौतिषिकाद् भूमौ कवटीक्षेपणे करे ।
 क्षेत्रे यवाङ्गुरादीनां गुच्छगुच्छेन कर्षणे ॥ १२२ ॥
 किं वस्तु मत्करगतमिति प्रष्टुः करद्वये ।
 कामिनीकुचसंस्पर्शे वानरस्य करे तथा ॥ १२३ ॥
 मञ्चमान्दोषिकां चैव शृङ्खलेन विकम्पने ।
 देवचिह्नादिवाद्यानां समहस्तेन पूतकृतौ ॥ १२४ ॥
 पूरीयेकालवाद्यस्य पुरः पथात् करग्रहे ।
 निर्मील्य नयने बालैः शिरःकुट्टनकर्मणि ॥ १२५ ॥
 तिष्ठत्यूर्ध्वकरेणैव तपसि स्वस्तिके करे ।
 ब्रतस्थदीक्षितकरे प्रत्यङ्गपरिकृन्तने ॥ १२६ ॥
 नीवीमाकृष्य पाणिभ्यां रक्तचूर्णप्रकीर्णने ।
 घरदृकस्य भ्रमणे शिखामालम्बय कुट्टने ॥ १२७ ॥
 खनित्रग्रहणे कूपे घटरज्जुविसर्जने ।
 शाणोपलस्थरज्जूनां हस्ताभ्यां प्रतिकर्षणे ॥ १२८ ॥
 वंशनालेऽम्बु सम्पूर्वं दण्डाच्छीघ्रविसर्जने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १२९ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु मुष्टिहस्तो नियुज्यते ॥ १३० ॥

शिखरदृस्तस्य लक्षणमाह —

मुष्टिहस्तस्थिताङ्गुष्ठः सममूर्धं प्रसारितः ।
 शिखरः स तु विज्ञेयो भरते नाथवेदिभिः ॥ १३१ ॥

विनियोगः —

मूर्धाभिषिक्तभूपालदर्शने यदनाकृतौ ।
 चापाङ्गुशादिग्रहणे पाणिना पत्रलेखने ॥ १३२ ॥
 शत्रुं शक्त्या च शूलेन कुन्तैः प्रहरणे करे ।
 वामेन पाणिना घण्टाकम्पनान्नादसम्भवे ॥ १३३ ॥
 मनोसम्मतकार्याणां मास्तु मास्तिवारणे ।
 इन्तपद्मक्ष्याधरोष्टानामङ्गुष्ठेन प्रदर्शने ॥ १३४ ॥

किङ्कराणामिति प्रश्ने शिखरस्य प्रदर्शने
मेरुणैव कराङ्गुष्टैर्हिमाम्बुपरिषेचने ॥ १३५ ॥

स्थूलदीपे च दीर्घाग्रभाजनात् तैलसेचने ।
करकाज्जलपाने च पाणिभ्यामङ्गमर्दने ॥ १३६ ॥

खीणां लीलाविशेषेषु नखक्षतनखेषु च ।
कचानां श्लक्षणकरणे पितृणां जलतर्पणे ॥ १३७ ॥

विकीर्णचिकुराणां तु समीकरणकर्मणि ।
पादेष्वलक्तकरसैरनुलेपनकर्मणि ॥ १३८ ॥

गणेशस्य प्रणमने शिवंलिङ्गप्रदर्शने ।
मनःस्मृतौ भूतशुद्धावङ्गुष्टन्यासकर्मणि ॥ १३९ ॥

आचन्द्रतारमवनौ कीर्तिस्थापनतः स्थिरे ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १४० ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु शिखरो विनियुज्यते ॥ १४१ ॥

सूचीहस्तस्य लक्षणमाह —

शिखराख्ये करे तावत् तर्जनी सम्प्रसारिता ।
नताङ्गुष्टेन संलग्ना सूचीहस्तः प्रकीर्तिः ॥ १४२ ॥

विनियोगः —

एके पृथग्विनिर्देशे चैकवस्तुप्रदर्शने ।
अर्केन्दुमण्डले वृत्ते चक्रभ्रमणकर्मणि ॥ १४३ ॥

प्राकारनगरीलोकान् भ्रमणेन प्रदर्शने ।
त्वमहंयत्तदोरर्थे चैतदर्थेदमर्थके ॥ १४४ ॥

हृदि मर्म विनिक्षिप्य चैवमस्त्वति भाषणे ।
भीतिप्रदर्शने चैव काङ्गुवाक्यानुवादके ॥ १४५ ॥

शत्रुं प्रत्यतिकोपेन वीर्यधैर्यपराक्रमे ।
कृशाकारप्रकटने संख्यायां च शताधिके ॥ १४६ ॥

सत्ये च निश्चलस्तम्भे भूतले क्षीरलेखने ।
 अङ्गुल्यग्रेण नयनेष्वञ्जनस्य विलेखने ॥ १४७ ॥
 क्रोशने नासिकाग्रे च भर्त्सने विस्मये तथा ।
 बालेन नासिकाच्छेददर्शने क्रीडनार्थतः ॥ १४८ ॥
 शे छत्रे च नाराचे नेत्राकारप्रदर्शने ।
 मोहिनीनटनस्थाने वक्षःस्थलसमं पुरः ॥ १४९ ॥
 तर्जन्यग्रं विनिर्दिश्य चाधोमुखनिरीक्षणे ।
 नित्ये च पूर्वकाले च नियमे स्नेहकर्माणि ॥ १५० ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसामिनयेषु च ।
 वालराममहीपालचिनिताभिनये मुदा ॥ १५१ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु सूचीहस्तो नियुज्यते ।

त्रिलिङ्गहस्तस्य लक्षणमाह —

सूचीहस्तात् पृथग्भूतर्जन्यङ्गुष्ठपर्वणोः ॥ १५२ ॥
 अंग्रभागेन संयुक्तस्त्रिलिङ्गः परिकीर्तिः ।

बिनियोगः —

पाणिस्थपणमुल्लोङ्घ्य स्वाङ्गुल्यग्रेण वीक्षणे ॥ १५३ ॥
 विहीनलिङ्गप्रकृतौ दीपाकृतिनिर्दर्शने ।
 कोयष्टिकुकुटादीनां वकानां मुखदर्शने ॥ १५४ ॥
 शिथिलीकृतवस्त्रान्तमुल्लोङ्घ्य श्लक्षणदर्शने ।
 अपक्वं पक्वमिति वा स्थालीस्थौदनमार्दवे ॥ १५५ ॥
 अङ्गुल्यग्रेण वीजानामवटस्थापनाङ्गुलौ ।
 न्यस्तताम्बूलमङ्गल्यादीयमानकराङ्गुलौ ॥ १५६ ॥
 नारीकुचयुगाग्रस्थमार्दवस्पर्शने करे ।
 अङ्गुल्यग्रेण कुञ्जेषु वर्णेश्चित्रविलेखने ॥ १५७ ॥
 हारयष्टौ मणिगणस्यूतौ तनुषु वा पुनः ।
 ग्रियमोहे विचारे च भूतले तृणकीलने ॥ १५८ ॥
 दृष्टिदोषनिवृत्यर्थं जले चान्ये च कीलने ।
 तीक्ष्णाग्रसूचिकास्यूततन्तुना तुद्यकर्षणे ॥ १५९ ॥

स्त्रीचिह्ने च त्रिकोणे च वैद्यपाकनिरीक्षणे ।
 अणुप्रमाणे चात्यल्पयाच्ने दीनभावतः ॥ १६० ॥
 वधूकण्ठे वराङ्गुल्या सूत्रबन्धनकर्मणि ।
 वधूवराणामङ्गेषु दूर्वाक्षीरसमुक्षणे ॥ १६१ ॥
 कराङ्गघ्रिकीलितात्युग्रकण्टकाकर्षणाङ्गुलौ ।
 स्तनकञ्चुकमध्यस्थग्रन्थिविस्त्रिसनाङ्गुलौ ॥ १६२ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १६३ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु त्रिलङ्घो विनियुज्यते ।

कपित्थहस्तस्य लक्षणमाह —

त्रिलङ्घहस्ताङ्गुष्टाग्रं तर्जनीपर्वमध्यमध् ॥ १६४ ॥

सम्पीड्य संस्थितो हस्तः कपित्थः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

देवताराधने स्थूलधूपदीपप्रदर्शने ॥ १६५ ॥

व्यजनानां वीजने च बालव्यजनवीजने ।

शाणोपले च फलके नाराचस्य निर्कर्षणे ॥ १६६ ॥

मङ्गलार्थे च पाणिभ्यां पात्रैर्नीराजने करे ।

मालाकारकरेणैव तुळसीपत्रलुण्ठने ॥ १६७ ॥

रुद्राक्षतुलसीमालामालम्ब्य जपकर्मणि ।

गृहीतकांस्यतालाभ्यां पाणिभ्यां तालताडने ॥ १६८ ॥

भेरीमुरजवाद्यानां काष्ठेन घनताडने ।

वादे च चर्मरज्जूश बन्धयित्वैव कर्षणे ॥ १६९ ॥

पट्टध्वजादिरज्जूनां पाणिभ्यां दृढकर्षणे ।

गुरुद्रव्यतुलादण्डमुर्पर्युन्नमने करे ॥ १७० ॥

रज्जुबद्धोपलं हस्ताद् वेगेनोत्सारणे तथा ।

विनायकप्रणमने कर्णयोरवलम्बने ॥ १७१ ॥

तन्तुमार्गाधिरोहेण क्रीडाचक्रावलम्बने ।

चणकास्तर(ण॑१०) तुद्यस्थूलसूचिप्रकर्षणे ॥ १७२ ॥

राष्ट्रभ्रमणहस्ते च नाराचाद् दारुवेधने ।
 तन्तुवायकरेणैव तुरीधावनकर्मणि ॥ १७३ ॥
 गोक्षीरदोहनकरे बाणाकर्षणनिर्गमे ।
 त्रुणकाष्ठैर्दन्तशुद्धौ कशया घनताढने ॥ १७४ ॥
 मोहेन कामिनीनीवीं इस्तेन परिकर्षणे ।
 स्त्रीणामङ्गमुपस्थृश्य मार्दवस्य निरीक्षणे ॥ १७५ ॥
 कामिनीनां कपोलेषु कामिना त्वक्प्रपीडने ।
 कराद् वेत्रप्रहरणे नाराचोत्कीलने करे ॥ १७६ ॥
 छुरिकापाणिना काष्ठत्रुणवृक्षादितक्षणे ।
 कराचूतफलोद्भूतरसास्वादनकर्मणि ॥ १७७ ॥
 करस्था(ञ्च ? म्ल)रसेनैव ताप्रतङ्गप्रमार्जने ।
 अतिदुर्गन्धमाघ्राय नासिकामवलम्बने ॥ १७८ ॥
 क्षेत्रे धान्यवादीनां वीजावापनकर्मणि ।
 दर्वीदण्डावलम्बे च होम्बुग्धारणे करे ॥ १७९ ॥
 फणिनर्तकहस्तेन फणिपुच्छशिरोग्रहे ।
 गृहीत्वा न्यस्तताम्बूलं ग्रहणे चर्वणेऽपिच ॥ १८० ॥
 वस्त्रान्तमवलम्ब्यैव पाणिभ्यां भागखण्डने ।
 फणकारस्य हस्ते च मथने रज्जुकर्षणे ॥ १८१ ॥
 रज्जुबद्धघटात् कूपाज्जलाकर्षणकर्मणि ।
 शुभशोभनकार्येषु रेखायां चूर्णकीर्णने ॥ १८२ ॥
 (दष्ट ? दंश)नायुधहस्तेन तस्ताम्रादिघट्टने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८३ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कपित्थहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १८४ ॥
 कटकामुखहस्तस्य लक्षणमाह —
 कनिष्ठानामिकाभ्यां तु कपित्थश्वेत् प्रसारतः ।
 कटकामुख इत्येवं कथितो नाथवेदिभिः ॥ १८५ ॥

विनियोगः—

उमावाणीरमादीनां निलये शुकदर्शने ।
 जगिगणीनटने हस्ते पद्मनालावलम्बने ॥ १८६ ॥
 उल्लासपाणिना वाजिखलीनस्यावलम्बने ।
 लीलया न्यस्तताम्बूलदाने च ग्रहणे तथा ॥ १८७ ॥
 धनुज्यार्कर्षणकरे वीणातन्त्रीविमर्शने ।
 जले कैवर्तहस्ते(न) जालकस्य च वीजने ॥ १८८ ॥
 चामराणां च चलने कशया लघुताडने ।
 आदर्शदण्डग्रहणे पाशाङ्कुशकरे तथा ॥ १८९ ॥
 मूत्राणां श्लक्षणकरणे लघुदीपप्रदर्शने ।
 उद्वर्तनकरे कूचाङ्क देवताप्रतिमादिषु ॥ १९० ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ १९१ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु नियुक्तः कटकामूखः ।

कुटिलहस्तस्य लक्षणमाह—

कपित्थस्थिततर्जन्या विरलं ब्रह्मुलं यदि ॥ १९२ ॥
 छुटिलः कर इत्येवं कीर्तितो नाथवेदिभिः ।

विनियोगः—

अङ्गकुशे शृङ्गलकरेऽप्यन्योन्यकलहे तथा ॥ १९३ ॥
 हृदयस्थितकौटिल्यचौर्याणां च प्रदर्शने ।
 नागवल्लीदलच्छेदलवित्रे मत्स्यवेधने ॥ १९४ ॥
 दृष्टिदोषार्थमालिष्य भस्म भूताडने करे ।
 गौलीनिमित्तदोषाणां शान्तये शुवि ताडने ॥ १९५ ॥
 क्रोरे च कपटे चित्तविचारे भूप्रकीलने ।
 अङ्गकण्ठयनकरे शुकदण्डप्रदर्शने ॥ १९६ ॥
 मिथः शृङ्गलिकावन्धे कर्णभूषाप्रदर्शने ।
 क्रौञ्चगृथवकादीनां शुखचञ्चूषुटे तथा ॥ १९७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ १९८ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु कुटिलः कर इष्यते ।

बालचन्द्रहस्तस्य लक्षणमाह —

सूचीहस्तस्थिताङ्गुष्ठो विशालेन प्रसारितः ॥ १९९ ॥

बालचन्द्रकरः सोऽयं नाथ्ये च कथितो बुधैः ।

विनियोगः —

प्रादेशमाने गाढीवे बालेन्दौ गजदन्तयोः ॥ २०० ॥

श्लाघ्ये लाङ्गलदण्डे च शरमार्गनिरीक्षणे ।

वृत्तेन भ्रमणे तालप्रमाणे व्यजनेऽपि च ॥ २०१ ॥

हास्ये चातिशयाश्रये नासाचिबुकहस्तयोः ।

विप्रलम्भानुवादेन समर्थेऽसीति भाषणे ॥ २०२ ॥

बालैर्विनीदिदोभश्वास्ये शृङ्गात् पूत्कारपूत्कृतौ ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २०३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु बालचन्द्रो नियुज्यते ॥ २०४ ॥

सर्पशिरोहस्तस्य लक्षणमाह —

अन्तर्निभ्नतलश्वापि पताकः कुञ्चिताङ्गुलिः ।

हस्तः सर्पशिराः प्रोक्तो भरते नाथ्यवेदिभिः ॥ २०५ ॥

विनियोगः —

वचनाकर्णने राजां गुरुणां बाक्षिप्तिधानतः ।

लीलायां नेत्रयुग्योः पिधाने पाणिना तथा ॥ २०६ ॥

चिबुके गण्डदेशे च विचारे मग्नमानसे ।

उचितज्ञे च मित्रे च सभासित्येव ताडने ॥ २०७ ॥

स्वस्तिके वामदोर्मूलेऽप्यूरुमूलेऽपि ताडने ।

मधुतैलघृतक्षीरचन्दनादिप्रतिग्रहे ॥ २०८ ॥

पाणिभ्यां जलपाने च योग्यपाने च पाणिना ।

प्रपायां जलपाने च धाराम्बुकरपात्रके ॥ २०९ ॥

लज्जया नम्रवदने निन्दायां जनसंसदि ।

कदलीकुसुमाकारदर्शने ग्रहदर्शने ॥ २१० ॥

गोकर्णमृगकर्णादिलक्षणस्य प्रदर्शने ।
 धनुर्घटे च भाण्डे च पाणिभ्यां तालताडने ॥ २११ ॥
 शिरोभ्यङ्गे तु पाणिभ्यां परमस्तकमर्दने ।
 अश्वारोहकरोल्लासादश्वप्रोत्साहताडने ॥ २१२ ॥
 द्रोणीनावादिपात्राणामुपमानप्रदर्शने ।
 सुखे च कुशकप्रश्ने चादरात् प्रियभाषणे ॥ २१३ ॥
 धान्यानां च यवादीनां प्रदाने पुष्करे करे ।
 धान्यसङ्खूहने चैव गोमयाम्बुसमुक्षणे ॥ २१४ ॥
 ह्लीचिह्नगोपनकरे सर्पाणां फणकम्पने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २१५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
 नाथे सर्पशिरोहस्त एतेषु विनियुज्यते ॥ २१६ ॥

मृगशिरोहस्तस्य लक्षणमाह —

उक्ते सर्पशिरोहस्ते कनिष्ठोऽतिप्रसारितः ।
 किञ्चिदग्रेऽपि विरलस्त्वञ्जुष्टो मृगशीर्षकः ॥ २१७ ॥

विनियोगः —

नाथे रसगुणाह्वाने सखीमिष्टां प्रदर्शने ।
 ललाटोपरि हस्तेन त्रिपुण्ड्रस्यापि धारणे ॥ २१८ ॥
 स्वहस्ते चान्यहस्ते च धातुत्रयपरीक्षणे ।
 कुटिलालकभाराणां विभज्य सुसमीकृतौ ॥ २१९ ॥

ललाटे स्वेदविन्दूनां हस्तेन परिमार्जने ।
 गुरुपादोदकादीनामुल्लासप्रोक्षणे करे ॥ २२० ॥
 शुद्धचर्थपुण्याहजलैः प्रोक्षणे स्वीयपाणिना ।
 वर्तमानकथालापे सन्मार्गाणां प्रदर्शने ॥ २२१ ॥

उत्थाय सुस्थितनरे पश्चादस्त्वति भाषणे ।
 अस्तुनामाभ्युपगमे मास्तु मास्त्वति वारणे ॥ २२२ ॥
 नेपथ्येन तिरोधाने क्रमात् सल्लापभाषणे ।
 आवासे चातपत्राणां धारणे मन्दभाषणे ॥ २२३ ॥

विवादे समरे दूरस्थिताहाने मृगानने ।
रङ्गवल्लयादिकरणे चाहमर्थे विशेषतः ॥ २२४ ॥

वामने पुरुषे तिर्यक्सञ्चारे सूर्यदर्शने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २२५ ॥

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
नाद्ये मृगशिरोहस्त एतेषु विनियुज्यते ॥ २२६ ॥

मुकुलहस्तस्य लक्षणमाह —

सर्वाङ्गुलिचयाग्राणामेकीकृत्यैव मेलनात् ।
मुकुलः कर इत्येवं विदितो नाद्यवेदिभिः ॥ २२७ ॥

विनियोगः —

पुष्पमादाय हस्तेन पुरो देवार्चने करे ।
पञ्चाङ्गुलिप्रमाणेन विध्युक्तसुखमोजने ॥ २२८ ॥

उपचारकरणैव स्वर्णदाने द्विजातये ।
वाचा दैन्योक्तिघटने पञ्चसंख्याप्रदर्शने ॥ २२९ ॥

पञ्च ग्राणाश्च पञ्चैते जपे मुकुलिताम्बुजे ।
अहमस्मीति तत्कार्येऽप्यात्मसंकटवेदने ॥ २३० ॥

पञ्चानामपि भूतानां पञ्चीकरणकर्मणि ।
तोरणानां च गुच्छानामलङ्घारप्रदर्शने ॥ २३१ ॥

वराहाश्वादिवदने व्यर्थमित्येव निन्दने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३२ ॥

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु मुकुलो विनियुज्यते ॥ २३३ ॥

बाणहस्तस्य लक्षणमाह —

मुकुलाख्यः करस्तावत् प्रसारितकनिष्ठिकः ।
अङ्गुलित्रिकमङ्गुष्ठबद्धं स्थाद् बाणहस्तकः ॥ २३४ ॥

विनियोगः —

कमण्डलोरुद्धरणे पद्मसंख्यायाः प्रदर्शने ।
अभिषेकार्थगवयशृङ्खाकारप्रदर्शने ॥ २३५ ॥

तदालोच्य वदामीति क्षणं तिष्ठेति भाषणे ।
 अस्तुनामाभ्युपगमे वाणाकर्षणनिर्गमे ॥ २३६ ॥
 द्वुरिकाकीलनकरे नखरेण नखक्षते ।
 संज्ञयह लीलया नारीमर्मसंसूचने नखे ॥ २३७ ॥
 पद्मपिना तुल्यपाने च स्वाङ्गुलीयकवीक्षणे ।
 असम्मतनिषेधे च सन्ध्यानृते च ताण्डवे ॥ २३८ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २३९ ॥
 नाथ्येष्वेतेषु कार्येषु बाणहस्तो नियुज्यते ।

निरीक्षणहस्तस्य लक्षणमाह —

बाणहस्तस्थितानामिका चेद् दीर्घप्रसारिता ॥ २४० ॥
 निरीक्षणः कर इति कथितो भरतागमे ।

विनियोगः —

पाणिद्वयाद् भद्रकालीजटाकारप्रदर्शने ॥ २४१ ॥
 गोफालासद्वये पृष्ठे हस्ताद् यष्ट्यवलम्बने ।
 करमुन्नम्य नेत्रेण चीनदर्पणवीक्षणे ॥ २४२ ॥
 उपर्यधः सप्तसप्तलोकानां च प्रदर्शने ।
 द्विक्रपश्चिवदनं स्वस्तिकेन प्रदर्शने ॥ २४३ ॥
 रसकादिकरेणापि स्वर्णकास्करेण वा ।
 गुहायां समधानेन वह्निफूत्कारकर्मणि ॥ २४४ ॥
 वेणुगाने च मुरलीधारणे सप्तमातृषु ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २४५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 निरीक्षणः करो नाथ्यै चैतेषु विनियुज्यते ॥ २४६ ॥

चतुर्हस्तस्य लक्षणमाह —

मृगशीर्पकराङ्गुष्टोऽनामैकामध्यपद्मकः ।
 चतुरः कर इत्येवं नृत्विद्धिः प्रकीर्तिः ॥ २४७ ॥

विनियोगः —

गोरोचनामृगमदकस्तूर्यादिप्रदर्शने ।
 कस्तूरीकुड्कुममृगनाभिगोरोचनादिकम् ॥ २४८ ॥

सम्पेल्य नासिकाघाणे किञ्चिदथे च याचने ।
 हेरण्डतैलेनाज्येन मस्तकस्थानुलेपने ॥ २४९ ॥

माराघ्वनागरान्धाणां लेखने चित्रलेखने ।
 अतिसनेहे च सल्लापे स्वर्णतटप्रदर्शने ॥ २५० ॥

अपूप(व)टकादीनां प्रमाणे पत्रवाचने ।
 सदाचारेण सम्पन्नः सत्स्वभावश्च सद्गुणः ॥ २५१ ॥

इत्यादिवचनानां तु पाणिनैव प्रदर्शने ।
 वसनाशनमात्रस्य विभवोऽस्ति किमस्ति वा ॥ २५२ ॥

आवयोरिह संवादः प्रस्तावश्चावयोरपि ।
 चिबुकं प्रतिदेहीति याचने मार्गदर्शने ॥ २५३ ॥

लघुपात्रेण देवानां नीराजनकरे तथा ।
 देवतार्थेऽनभक्ष्यादिनिवेदनकरे तथा ॥ २५४ ॥

उभयोरधिकं मैत्रमुभयोरपि बन्धुता ।
 तटाकावासकासारनानावर्णप्रदर्शने ॥ २५५ ॥

लेहने गन्धसारस्य मार्दवस्य निरीक्षणे ।
 स्त्रीणां कपोलयुगले हरिद्रायाश्च लेपने ॥ २५६ ॥

पत्रे च पल्लवे रूप्यतामादिचतुराङ्कतौ ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २५७ ॥

वालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु चतुरो विनियुज्यते ॥ २५८ ॥

सिंहाननहस्तस्य लक्षणमाह —

चतुरे मध्यमाङ्गुष्ठानामिकाग्रस्य मेलनात् ।
 शेषप्रसारणाच्चापि सिंहाननकरः स्मृतः ॥ २५९ ॥

विनियोगः —

कूचेन प्रोक्षणे चोपस्तरणे चाभिघारणे ।
 चूतौदुम्बवरणेन घृतहोमेऽर्चनाकरे ॥ २६० ॥

सिंहासने च शिविकामश्वादीनां प्रदर्शने ।
 तैले कषाये लेहे च पेष्ये चूर्णादिमार्दवे ॥ २६१ ॥
 एतेषु वैद्यपाके च गजदन्तप्रदर्शने ।
 श्रीचूर्णसिन्दूरादीनां लेखने तूलिकाग्रतः ॥ २६२ ॥
 उनः पुनर्वीक्षणे च कर्णान्तायतलोचने ।
 पवित्रदर्भचलने स्वलपभूतिप्रदानके ॥ २६३ ॥
 बलिप्रदाने भूतेभ्यश्वाशीर्वादेऽक्षतार्पणे ।
 मङ्गलाक्षतमादाय हस्तेन परिकीर्णने ॥ २६४ ॥
 उपवीतार्थतन्तूनामुत्पत्तौ तूलभज्जने ।
 तन्त्रीमलादिहरणे सूत्राणां च समीकृतौ ॥ २६५ ॥
 भस्मचूर्णादिरेणूनां मार्दवस्य निरीक्षणे ।
 कर्णस्थयज्ञसूत्राणां मलापाकर्षणे करे ॥ २६६ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 घालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २६७ ॥
 सिंहाननकरस्तावदेतेषु विनियुज्यते ।

हंसास्यहस्तस्य लक्षणमाह —

सिंहाननकरेऽङ्गुष्ठो मध्यमातर्जनीयुतः ॥ २६८ ॥
 शेषप्रसारितश्वापि हंसास्यः स करः स्मृतः ।

विनियोगः —

श्लेषणमुक्तकाफलानां तु वर्तुलाकारदर्शने ॥ २६९ ॥
 रतिलीलासु पुलके रोमाङ्गे भयशीतयोः ।
 सन्नरुद्राक्षधुटिकारुक्षिकायाः प्रदर्शने ॥ २७० ॥
 निटिलात् कर्णकेशान्तं केशानां प्रगुणीकृतौ ।
 सूत्रस्थदन्तुरादीनां समीकरणकर्मणि ॥ २७१ ॥
 मलिकामाधवीजातिकलहारखनमालिका (?) ।
 कैरवेन्दिविरकरवीराद्याध्राणने तथा ॥ २७२ ॥
 सन्नपुष्पादिमुकुलै लेहे चूर्णादिमार्दवे ।
 कुचाग्रमूद्रीकरणे वाचा सङ्घापभाषणे ॥ २७३ ॥

हृदयसरणे ध्याने किञ्चिदर्थग्रदर्शने ।
 राष्ट्रभागिकावामहस्ते कार्पासधारणे ॥ २७४ ॥
 उपवीतार्थतन्तूनामुत्पत्तौ तूलधारणे ।
 तत्त्वेष्टननारचनीजश्चलने तथा ॥ २७५ ॥
 पटोलादिकर्मज्ञनमवटस्थापने करे ।
 चतुररुद्रे स्थगजादादानन्यासयोः पदे ॥ २७६ ॥
 आस्येनास्यं सुसंयुज्य चुम्बनादादने तथा ।
 धूषफङ्गं सुसंवेष्टय चासे हस्तेन धारणे ॥ २७७ ॥
 नाथे चोलासम्पने चैकवाहुप्रवीजने ।
 कर्मे रहस्यवचने मन्त्राणामुपदेशने ॥ २७८ ॥
 मुद्रामादाय हस्तेन धारणे काहुमूर्खोऽ ।
 अकाहनेऽर्चनायां च कलिप्रक्षेपणे भुक्ति ॥ २७९ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसामिनयेषु च ।
 बाल्लभमहीपालचिन्तितमिनये मुद्रा ॥ २८० ॥
 हंसास्यश्वैवमर्थेषु नाथे हि विनियुज्यते ।

सन्दंशहस्तस्य लक्षणमाह —

हंसस्ते तु करे तावन्मध्यमादेः प्रसारणात् ॥ २८१ ॥
 सन्दंशहस्त इत्येवं नाथविज्ञिरुदहतम् ।

विनियोगः —

करस्थतूलिकाग्रेण नानाचित्रविलेसने ॥ २८२ ॥
 श्रीचूर्णसिन्दूरादीनां दुण्डहस्तेन लेसने ।
 रस्त्वाण्यग्रेणो च वर्षविन्दुपदर्शने ॥ २८३ ॥
 सर्णवर्षपरीक्षामां सर्णसुणिनिकर्षये ।
 पुस्तकद्वारकरणे नाराज्ञग्रहणे तथा ॥ २८४ ॥
 तृणकाष्ठं समादाय दन्तोन्तस्तलवक्तृत्वे ।
 सत्ते च सार्वकाले च न्यस्तताम्बूलचर्षये ॥ २८५ ॥
 मासिकास्थररसं कूरसं हस्तामिर्हरणे करे ।
 एकमुख्य चाषाणे स्वोपवीतग्रदर्शने ॥ २८६ ॥

ज्ञानमुद्रां च चिन्मुद्रामङ्गल्यग्रेण दर्शने ।
दक्षिणामूर्त्तिमुद्रायां विधायकावेद्येः करे ॥ २८७ ॥

कङ्कालनाथहस्तेन तुणादाने मृगानने ।
उत्फुल्लक्ष्मुमादीनामङ्गल्यग्रेण दर्शने ॥ २८८ ॥

वाहुमालाविरचने तन्त्रीमलविषर्जने ।
सरस्वत्याश सम्बन्धमूर्त्तिमुद्रप्रदर्शने ॥ २८९ ॥

सूक्ष्मतन्तुविमर्शे च सराणां च समुद्रमे ।
विचारे त्रृणकाष्ठैश्च याणिना भुवि कीलने ॥ २९० ॥

वाराचपाणिना यन्त्रलेखने प्रतिमादिषु ।
स्थालीशुलाकवीक्षायां त्रिकोणाकारदर्शने ॥ २९१ ॥

सभापतेरग्निहस्ते रत्नानामवलोकने ।
कुचाग्रसृदुसंस्पर्शे याणिभ्यां हारधारणे ॥ २९२ ॥

वधूकण्ठे वराङ्गुल्या सूत्रधारणकर्मणि ।
द्यष्टिदोषनिवृत्त्यर्थमन्तस्योपरि कीलने ॥ २९३ ॥

अङ्गोऽहमित्यनुभवे मुलकस्य प्रदर्शने ।
सोऽहम्भावे शोधनायां नास्तीति वचने तथा ॥ २९४ ॥

कृतमित्येकवचने रञ्जनायां च चेतासि ।
मेखलाधारणे ग्रन्थिबन्धानां च विसर्जने ॥ २९५ ॥

कटिप्रदेशे पाणिभ्यां वस्त्राणामपि बन्धने ।
बीजोत्पचौ स्थापने च दूर्वक्षीरसादिभिः ॥ २९६ ॥

वधुवराणामङ्गेषु मङ्गलार्थसमुक्षणे ।
उदये पद्मनाभस्य परमेश्वार्चनाकरे ॥ २९७ ॥

लघुद्रव्यतुलादण्डरज्ज्वोरुमपनाङ्गुलौ ।
धाराभिषेके सूत्रेण जलगाधनिरीक्षणे ॥ २९८ ॥

सूत्रे मणिगणस्यूतौ भुवि रेखावलेखने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २९९ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मृदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु सन्दंशो विनियुज्यते ॥ ३०० ॥

हंसपक्षहस्तस्य लक्षणमाह—

उक्ते स(पैर)शिरोहस्ते कनिष्ठः सम्प्रसारितः ।
तर्जन्याद्याश्व विरलास्त्वग्रतः स्वस्वपृष्ठगाः ॥ ३०१ ॥

एवंलक्षणसंयुक्तो हंसपक्षकरः स्मृतः ।

विनियोगः—

अन्तरङ्गसखीनारीदर्शने मन्दमारुते ॥ ३०२ ॥

आलिङ्गने च मेघे च पिधाने नेत्रयोरपि ।

कृते च कार्ये प्रस्तावे सुप्तेरुत्थानदर्शने ॥ ३०३ ॥

तीरमुल्लङ्घ्य गमने तीक्ष्णभानुनिरीक्षणे ।

इन्द्रियसखलने हस्ते पक्षिपक्षप्रदर्शने ॥ ३०४ ॥

शैत्ये च कुशलप्रश्ने तैलाभ्यञ्जनकर्मणि ।

हस्वदीर्घनराकारे पाणिभ्यां शिशुदर्शने ॥ ३०५ ॥

बाहुभ्यामंसयुगयोरुत्तरीयस्य धारणे ।

उत्तुङ्गस्तननारीणां वक्षोजच्छादनाम्बरे ॥ ३०६ ॥

परिधानेन पाणिभ्यां कटिप्रच्छादने तथा ।

सत्ये यथार्थवचने प्रमाणवचनेऽपि च ॥ ३०७ ॥

शरीरस्मरणाभावश्रमे च व्यसनाकुले ।

संयोगविरहे चैव निवृत्तौ ग्रहदर्शने ॥ ३०८ ॥

मित्रस्नेहे च बन्धौ च सत्कुले सारदर्शने ।

अङ्गलिसार्दिगन्धादिलेपनाभिनये करे ॥ ३०९ ॥

उल्लासपाणिना नाथ्ये पार्श्योर्बाहुवीजने ।

उपचारेण गच्छेति वचने प्रीतिपूर्वतः ॥ ३१० ॥

समीपस्थनराहाने हंसपक्षप्रदर्शने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३११ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

नाथ्ये चैतेषु कार्येषु हंसपक्षो नियुज्यते ॥ ३१२ ॥

गाढ़गूलहस्तस्य लक्षणमाह—

हंसास्ये मध्यमाङ्गुष्ठतर्जन्यो विकचोर्ध्वगाः ।

अनामिका च नमिता गाढ़गूलः कीर्तिः करः ॥ ३१३ ॥

विनियोगः—

लिङ्कुचस्य फले वालतरुणीनां लुचद्रव्ये ।
 चातके च चकोरे च गुडमानेऽल्पकन्दुके ॥ ३१४ ॥
 कुवेराक्ष्याः प्रमाणे च हिरण्यग्रन्थिदर्शने ।
 जम्बूफले चामलके सूक्ष्मकस्तूरिकापुटे ॥ ३१५ ॥
 मधूच्छिष्टादिलेहानां प्रमाणस्य प्रदर्शने ।
 रुद्राक्षस्फटिकाम्भोजवीजादौ तुलसीपणौ ॥ ३१६ ॥
 तप्साज्यऋषभादाने डाढिमीमुकुले तथा ।
 तालेयरसकर्कन्धौ कुण्डलाकारदर्शने ॥ ३१७ ॥
 चतुरङ्गे रथगजाद्यादानन्यासयोः पदे ।
 जवन्तीकरवीरादौ किञ्चिणीरूक्षदर्शने ॥ ३१८ ॥
 श्वमार्जारृष्टकपदे मुद्रिकाधारणेषु च ।
 कपोतकुकुटाद्यण्डे नवनीतप्रमाणके ॥ ३१९ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३२० ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु गाङ्गूलो विनियुज्यते ।

ताम्रचूडहस्तस्य लक्षणमाह—

गाङ्गूले तु करेऽङ्गुष्ठमध्यमाच्छोडनात् पुनः ॥ ३२१ ॥
 ताम्रचूडः कर इति प्रोक्तो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

नाथे चोछासगमने गीते चाभिनये लये ॥ ३२२ ॥
 नटने संज्ञया चेटीमिञ्जिताह्वानकर्मणि ।
 सवयस्कनराह्वाने वालाह्वाने स्वसन्निधौ ॥ ३२३ ॥
 निमेषकाले निमिषे गच्छागच्छेति भाषणे ।
 आश्रयेऽतिशये नष्ठनलाभोचितव्यये ॥ ३२४ ॥
 शीर्षोपरि करन्यासेऽनुष्ठाने दृष्टिदोषतः ।
 भूतिं प्रक्षिप्य हस्तेन च्छोटने दोषशान्तये ॥ ३२५ ॥

जृम्भणानन्तरं हस्तच्छोटने शुनकाहृये
दार्वाघाटमयूरास्ये कलविङ्गश्च कुकुटः ॥ ३२६ ॥

उभयोर्वदने शीघ्रधावने छोटने जये ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३२७ ॥

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।

ताम्रचूडः करस्तावदेतेषु विनियुज्यने ॥ ३२८ ॥

ऊर्णनाभहस्तस्य लक्षणमाह —

विरलाङुलिपञ्चानां मध्यर्वसु कुञ्चनात् ।

अन्त(निं)म्भतलश्वोर्णनाभः सिंहनखोऽपि वा ॥ ३२९ ॥

विनियोगः —

बकाङ्गिनाव्ये कलशे कुम्भपात्रोऽन्नमत्करे ।

नखावैः कीलनकरे कण्ठयनकरेऽपि च ॥ ३३० ॥

उष्ट्रव्याघ्रतरक्षणां पदे सिंहनखेऽपि च ।

सिंहानने पञ्चफणकणीन्द्रे चोर्णनाभिषु ॥ ३३१ ॥

उत्तुङ्गस्तननारीणां कुचयोस्तु नखक्षते ।

मक्षिकादनजन्तावप्पष्टाङ्गघिपदजन्तुषु ॥ ३३२ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ३३३ ॥

एतेवेव हि कार्येषु चोर्णनाभो नियुज्यते ।

पद्मकोशहस्तस्य लक्षणमाह —

ऊर्णनाभकरेऽङ्गुलयश्चापवच्चोर्ध्वविस्तृताः ॥ ३३४ ॥

किञ्चिदन्तस्तले निम्नः पद्मकोशकरः स्मृतः ।

विनियोगः —

कपाले कुम्भपात्रे च पूर्णचन्द्रातपत्रयोः ॥ ३३५ ॥

कांस्यतालघनाकारे स्थूलकन्दुकदर्शने ।

कस्तूरिकामृगमदकुङ्गकुमस्थूलसमुटे ॥ ३३६ ॥

उद्यानावरणादीनां वृत्ताकारप्रदर्शने ।

पतदग्राहे पत्रपुटे शारिकागुकपञ्चरे ॥ ३३७ ॥

उचुञ्जस्तननारीणां कुचाकारप्रदर्शने ।
 अधोमुखेन चातायिनीडलम्बनदर्शने ॥ ३३८ ॥
 जम्बीरडाडिभफले स्थूलमानप्रदर्शने ।
 नालिकेरफले तालुकपित्यकलयोरपि ॥ ३३९ ॥
 उपलोत्सारणकरे वृत्तपात्रप्रदर्शने ।
 पुष्पप्रकीर्णनकरे संफुलसरसीरहे ॥ ३४० ॥
 प्रसूनगुच्छस्तवके स्थूलकोरकदर्शने ।
 यश्चदीपशिखाकरे पात्रनीराजने करे ॥ ३४१ ॥
 गृहीतनालिकेरेण हस्तेन प्रभुदर्शने ।
 घटाकारे च बलयीके वर्तकस्थितदर्पणे ॥ ३४२ ॥
 स्थूलचूतफले कणिकारपुष्पप्रदर्शने ।
 कपोतकुकुटादीनां स्थूलाण्डस्य प्रदर्शने ॥ ३४३ ॥
 प्राकारे पट्टणे वृत्ततटाके जनसंकुले ।
 शिविकामध्यसञ्चदस्थूलगुच्छप्रदर्शने ॥ ३४४ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 वालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३४५ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु पदक्षोशो नियुजयते ।

अलपल्लवहस्तस्य लक्षणज्ञाह—

पद्मकोशकरस्तावदङ्गुष्ठान्तो विवर्तितः । ३४६ ॥
 कनिष्ठाद्याश्र विरलाः क्रमादुपरि विस्तृताः ।
 एवंलक्षणसंयुक्तः स्थितोऽयमलयलवः ॥ ३४७ ॥
 लघुना मणिवन्धेन चलनात् सालकः स्मृतः ।

विनियोगः—

नाथ्ये च पौरीभ्रमणे सन्तोषेऽतिशये तथा ॥ ३४८ ॥
 पार्श्वेषु नर्तने भङ्गनिलये इलाघने तथा ।
 नाथ्यावसानेऽथोऽकारे रत्यानन्दविवर्धने ॥ ३४९ ॥
 व्यत्यस्तमणिवन्धेन द्रुतनर्तनचालने ।
 चामराकारचलने तन्तुवायादिवीथिषु ॥ ३५० ॥

करस्थतन्तुचक्रेण क्षाप्तेषु परिवेष्टने ।
 निषादनृते सौन्दर्ये चाङ्गुताकल्पदर्शने ॥ ३५१ ॥

विकारे भृङ्गपतने वलने कुसुमादिषु ।
 जञ्जामारुतघोषे च हिमशीतार्तकम्पने ॥ ३५२ ॥

व्योम्नि विद्युत्प्रचलने शृङ्गाररसमोदने ।
 अनर्धमाणिकगुणश्लाघने मृष्टभोजने ॥ ३५३ ॥

चक्रराष्णरथाङ्गादिभ्रमणे बम्भरस्रंमे ।
 वह्नौ धगधगजवालाज्वलने चलनायुधे ॥ ३५४ ॥

उड्हीय पक्षिचलने चक्रवाणप्रदर्शने ।
 चलत्पतत्रिपतने भीनसंकुचवारिषु ॥ ३५५ ॥

मथिते दधिपात्रे च सर्वाङ्गुल्या प्रचालने ।
 करस्थनालिकेरस्य चलनाज्जलवीक्षणे ॥ ३५६ ॥

आकाशवाणचलने रोमाञ्चे भयशीतयोः ।
 पाषाणपाणिना मद्लाभ्यासे करचालने ॥ ३५७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३५८ ॥

एतेष्वेव हि कर्त्तेषु विनियुक्तोऽलपल्लवः ।

प्रालम्बहस्तस्य लक्षणमाह —

बालचन्द्रकरे तावत् कनिष्ठांगुलित्रिकाः ॥ ३५९ ॥
 विस्तीर्योर्ध्वमुखा अन्तर्नताः प्रालम्बहस्तकः ।

विनियोगः —

द्वारपालकहस्ते च मोहने भ्रमणे करे ॥ ३६० ॥
 चितुकोपरि नारीभिस्तर्जन्यगुलिभारणे ।
 आलोचनायामाश्रयेऽतिशये काङ्गुभाषणे ॥ ३६१ ॥
 चितुकं सम्यगालम्ब्य ख्रिया चा पुरुषेण वा ।
 कोपोदयः किमर्थं ते दयां देहीति याचने ॥ ३६२ ॥
 उपचारेण हस्तेन गुरुभूपालपण्डितान् ।
 अत्रैवागच्छतागच्छतेति सन्तोषभाषणे ॥ ३६३ ॥

शाव्दिकाङ्गेषु असंयुतहस्तभेदाः ।

६९

तथैव मार्गदाने च गच्छतेति प्रियोक्तिभिः ।

वक्रवक्रेण वेश्याभिर्विटविकारभाषणे ॥ ३६४ ॥

निषेधे गच्छगच्छेति भाषणे चानुरञ्जने ।

आश्र्वर्यमिति नारीभिः काङ्गभावेन निन्दने ॥ ३६५ ॥

अन्योन्यकलहे स्त्रीभिः पुरोहस्तप्रसारणे ।

सोहनै स्तम्भने शोके वाग्विस्तारानुमोदने ॥ ३६६ ॥

नाथ्ये शृङ्गारगमने सञ्चारिभावदर्शने ।

शठस्य नायकस्याग्रे करौ सम्यक् प्रसार्य च ॥ ३६७ ॥

ईर्ष्यया चालयित्वैव मानभञ्जनकर्मणि ।

अतिदुःखमहो प्राप्तमत्याहितमिवागतम् ॥ ३६८ ॥

रहस्यवारनारीभिर्विटवीभत्सवीक्षणे ।

रतिमूल्याप्रदानेन प्रत्यहं जारदर्शने ॥ ३६९ ॥

संकटासहमानेन स्वेष्युग्मप्रताडने ।

प्रालम्बकृतपाणिभ्यामन्योन्यालिङ्गने सुखे ॥ ३७० ॥

वामहस्तेन चालिङ्गय नायिकामुखचुम्बने ।

प्रालम्बपाणियुगले धृतवालानुलालने ॥ ३७१ ॥

मत्करे नास्ति किमपि किं करोमीति भाषणे ।

मोक्षे महात्मभावे च मर्यादोल्लङ्घने करे ॥ ३७२ ॥

सौन्दर्ये च विशाले च शिरो(भा)गावलम्बने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३७३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

प्रालम्बहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३७४ ॥

भ्रमरहस्तस्य लक्षणमाह ---

पञ्चकोशकरे तावदङ्गुष्ठो मध्यमाद्यम् ।

कुञ्चितं मध्यपर्वभ्यां मध्यमानखरोपरि ॥ ३७५ ॥

स्थितोङ्गुष्ठो यदि करो भ्रमरः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

सभापतेस्तु निलये नदङ्गुमरुके करे ॥ ३७६ ॥

कूरराक्षसजातीनां करालमुखवीक्षणे ।
देवालयद्वारपालपाणिनाप्यभयाप्ये ॥ ३७७ ॥

करद्वयस्याभिष्ठुखात् सिंहवक्षप्रदर्शने ।
कबरीकेशचलने गजमीनप्रदर्शने ॥ ३७८ ॥

शम्याकवृक्षकुसुमे कनकाकारगुच्छके ।
दीपे पतङ्गपतने गन्धोलीचलने च खे ॥ ३७९ ॥

झिल्लिकाचलने चूतगुच्छे कर्कटके तथा ।
मत्तच्छ्रमरपतने संफुल्लकुसुमाकरे ॥ ३८० ॥

चीनदर्पणवीक्षायां प्रश्ने गुडगुडध्वनौ ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३८१ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु भ्रमरो निनियुज्यते ॥ ३८२ ॥

पुरोन्नतहस्तस्य लक्षणमाह —

पद्मकोशकरेऽकुष्ठः कनिष्ठनस्वरोपरि ।
शेषप्रसारितो हस्तः पुरोन्नत इति स्मृतः ॥ ३८३ ॥

विनियोगः —

उमा वाणी रमा तिसः शक्तयश्वेति दर्शने ।
ईशायुधे च शूले च ब्रह्मविष्णुशिवत्रिके ॥ ३८४ ॥

रजः सत्त्वं तम इति त्रिगुणानां प्रदर्शने ।
त्रिलोचने च त्रिपुरे वातपित्तकफात्रिके ॥ ३८५ ॥

अग्रत्रये त्रिदीपे च शैवानुष्ठानताडने ।
भूम्यन्तरिक्षत्रिदिवे दूतकालयमत्रये ॥ ३८६ ॥

सरस्वती च गङ्गा च यमुनेति प्रदर्शने ।
त्रिवेणीसङ्घमे चास्त्रदेवे चाग्नित्रये तथा ॥ ३८७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३८८ ॥

‘न्युनत’ इति लक्ष्यनिर्देशो दृश्यते ।

शान्दिकाङ्गेषु असंयुतहस्तभेदाः ।

७१

पुरोन्नतकरो नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

चतुरुन्नतहस्तस्य लक्षणमाह—

पताके तु करेऽङ्गुल्यश्रतसो विस्तृतोन्नताः ॥ ३८९ ॥

मध्यपर्वनताङ्गुष्ठः स हस्तश्रतुरुन्नतः ।

विनियोगः—

चतुर्भुजे चतुर्बुके पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ३९० ॥

चतुर्वेदे चतुर्वर्णे चतुर्थामे चतुष्पथे ।

चत्वारि चत्वारिंशत्र्व चतुर्लक्षं चतुःशत् ॥ ३९१ ॥

चतुःसहस्रपित्त्येवं चतुःसंख्याप्रदर्शने ।

केशचिकणविसंसे स्वाङ्गुलीयकवीक्षणे ॥ ३९२ ॥

पाणिभ्यामातपे शान्यनिचयास्तरणे करे ।

गवाभद्रारमर्गेण पानुमण्डलवीक्षणे ॥ ३९३ ॥

नादस्वरे वेणुगाने पिधानोद्याटनाङ्गुलौ ।

एवमादिविशेषेषु तरसाभिनयेषु च ॥ ३९४ ॥

बालरासमहीपालविनिताभिनये मुदा ।

नाव्ये चैतेषु कार्येषु नियुक्तश्रतुरुन्नतः ॥ ३९५ ॥

पूर्णचन्द्रहस्तस्य लक्षणमाह—

पताके सकलाङ्गुलयो विस्तृताश्च प्रसारिताः ।

पूर्णचन्द्रकरः सोऽयं नाभ्यविद्यभिरुदाहृतः ॥ ३९६ ॥

विनियोगः—

पञ्चपञ्चपदार्थे च पञ्चभूतानिलाग्निषु ।

पञ्चेन्द्रिये च विषये पञ्चाङ्गे पञ्चपादपे ॥ ३९७ ॥

भये च शालमलीपत्रे तालपत्रादिकम्पने ।

ताले चाक्षरकाले च मात्रायां गणनास्तु च ॥ ३९८ ॥

राक्षसीताहनकरे पिशाचघनताडने ।

आदाय गोमयं हस्तात् तद्वने क्षेपणे करे ॥ ३९९ ॥

गुहान्धकारगमने पाणिभ्यां पाणिताहने ।

पञ्चाङ्गुलिचयाग्रेण केशचिकणशोधने ॥ ४०० ॥

वर्षधाराम्बुपतने पाणिभ्यामग्रितापने ।
 चण्डमारुतघोषे च धान्यविस्तरणे करे ॥ ४०१ ॥
 फणीन्द्रपञ्चवदने पञ्चदीपप्रदर्शने ।
 नास्तिवाक्ये निषेधे च प्रसवे ग्रहताडने ॥ ४०२ ॥
 अर्केन्दुमण्डलाकारे वह्निजवालाविजृमध्ये ।
 भये च निविडे घोरे पाणिना स्थितिदर्शने ॥ ४०३ ॥
 आयासे भूतले हस्तक्षेपणे व्यसनाकुले ।
 वक्षःस्थपाणिना स्वात्मसुखदुःखादिशंसने ॥ ४०४ ॥
 लघुबाहुद्याद् भूमौ करणे न्यस्तहस्तयोः ।
 अत्युष्णतापे शीते च रोमाञ्चे व्याधिपीडने ॥ ४०५ ॥
 करद्वन्द्वं च निष्ठीज्य कान्तारघनदर्शने ।
 राजमार्गे महावृक्षच्छायानिविडदर्शने ॥ ४०६ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४०७ ॥
 नाथ्ये चैतेषु कार्येषु पूर्णचन्द्रो नियुज्यते ।
 शिलीमुखहस्तस्य लक्षणमाह —
 अधोमुखेऽङ्गुष्ठमध्ये तर्जन्यग्रेण पीडिते ॥ ४०८ ॥
 वक्रिता मध्यमाद्याश्र विरलाः स्वस्वपृष्ठगाः ।
 उपर्युपरि सोपानसद्शाः स शिलीमुखः ॥ ४०९ ॥

विनियोगः—

द्विमुखीभूतपत्रेण जलपानकरे तथा ।
 स्वाङ्गुष्ठेन च नासाग्रादूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे ॥ ४१० ॥
 तपसि स्वस्तिककरे शीर्षोपर्युर्ध्वलोचने ।
 सोपानोपरि सोपाने कूपनीरप्रदर्शने ॥ ४११ ॥
 अङ्गुष्ठग्रेण चोल्लासाल्लाटे भूतिधारणे ।
 वक्षःस्थलपुरोदेशे षोडशाङ्गुलमानतः ॥ ४१२ ॥
 नाथ्ये च चारिगमने चान्तर्भावप्रदर्शने ।
 शङ्खे वराटके जालमार्गे स्वाधरदर्शने ॥ ४१३ ॥

कर्कटस्यापि गमने वक्षः कञ्चुकदर्शने ।
अङ्गुष्ठेन भ्रुवोर्मध्ये वालेन्दोर्नामधारणे ॥ ४१४ ॥

चीनदर्पणवीक्षायामङ्गुष्ठेन विलेखने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४१५ ॥
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
शिलीमुखकरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४१६ ॥

*उद्देश्टितकरस्य लक्षणमाह —

अलपल्लवहस्तस्थाः कनिष्ठाद्याः प्रवर्तिनः ।
अन्तःप्रदेशनमनात् कनिष्ठकममूर्ध्वगाः ॥ ४१७ ॥
अधोमुखीकृताङ्गुष्ठे स्थिता उद्देश्टिः करः ।

विनियोगः —

पात्रप्रवेशेऽवसाने सन्ध्यायां शान्तिनर्तने ॥ ४१८ ॥
उद्धृत्य मुद्ररं हस्तादुपरि भ्रमणे करे ।
चक्रभ्रमे महावर्तभ्रमणेऽस्य प्रदर्शने ॥ ४१९ ॥
बलेन तण्डुलमलाहरणे दृढपीडने ।
सर्ववित्तापहरणे सर्वस्वाक्रमणे करे ॥ ४२० ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ४२१ ॥
उद्देश्टिकरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अपवेश्टितहस्तस्य लक्षणमाह —

अधोमुखीकृताङ्गुष्ठे तर्जन्याद्याः प्रवर्तिनः ॥ ४२२ ॥
बहिःप्रदेशनमनात् कनिष्ठाद्या अधोमुखाः ।
तिर्यक् कनिष्ठ उत्तानतलहस्तोऽपवेश्टिः ॥ ४२३ ॥

विनियोगः —

करिहस्तेन कबलग्रहणे वृक्षकर्षणे ।
बलेन चौषधीमूलं द्वेनोन्मूलने करे ॥ ४२४ ॥

* लक्ष्यनिर्देशानुसारात् तु भद्रहस्तः कमप्राप्तः

कोपेन केशमाकृष्ण पाणिना व्यपकर्षणे ।
 विनायककरेणान्वकवलग्रहणे तथा ॥ ४२५ ॥

आलिस्गांमयं भूमौ पाणिनाप्यपमार्जने ।
 वातरोगिकराइघ्यथादिवक्रतावशकर्मणि ॥ ४२६ ॥

कृष्णसारादिमेषाणां शृङ्गाकारप्रदर्शने ।
 मनोविचारे विरहे मोहायासादिदर्शने ॥ ४२७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालरामहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ४२८ ॥

अपवेष्टितहस्तोऽयमेतेषु विनियुज्यते ।

भद्रहस्तस्य लक्षणमाह —

सिंहाननकरेऽङ्गुष्ठः स्वस्थाने संप्रसारितः ॥ ४२९ ॥
 भद्रहस्त इति प्रोक्तो भरते नाथ्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

हृदये च ललाटे च विप्रैश्चन्दनथारणे ॥ ४३० ॥
 संबादे संशये तर्के व्यवहारेऽधिकाधिके ।
 सन्ध्यायां प्रोक्षणे विप्रैर्द्वारपालकरे तथा ॥ ४३१ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालरामहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ४३२ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु भद्रहस्तो नियुज्यते ।
 एवमेव *नवत्रिंशद्दस्ता नाथ्ये मनोहराः ॥ ४३३ ॥

अर्थप्रकाशाभिनये चात्मानन्दकरा इमे ।
 हस्तयुग्मविनियोगलक्षणं वर्त्मभूतमिह नृत्तकारिणाम् ।

भारतीहृदयभावरञ्जकं बालरामभरते हि भाव्यते ॥ ४३४ ॥

युग्मानामपि हस्तानापञ्चलिः प्रथितः करः ।
 तन्मूलभूता इतरे तत्रैवादौ विचार्यते ॥ ४३५ ॥

* दध्याप्रतिञ्चं प्रदर्शितानामसंयुतकराणां नानायां चत्वारिंशत् सम्भवन्ति ।

अञ्जलिश्च कपोताख्यः करः पुष्पपुटस्तथा ।
 सङ्घल्पताडनपताकोत्सङ्गा डोल एव च ॥ ४३६ ॥
 उपचारोऽभयवरदः करो मकरस्तथा ।
 गजदन्तकरश्चैव कूर्परस्वस्तिकः करः ॥ ४३७ ॥
 गरडो भारतीहस्तः कटकावर्तकर्कटौ ।
 व(र्त ? ध)मानकरश्चैव कलहः शुभशोभनः ॥ ४३८ ॥
 पाणिश्च पद्ममुकुलो मल्लयुद्धकरस्तथा ।
 पताकस्वस्तिककरः कर्तरीस्वस्तिकस्तथा ॥ ४३९ ॥
 करो गजमुखश्चैव हस्तः संयुक्तपल्लवः ।
 अवहित्थकरश्चैव तथा विस्तृतपल्लवः ॥ ४४० ॥
 हस्ता नक्षत्रसङ्घयाकाः करणाभिनयादिषु ।
 प्रशस्ता देशदेशेषु प्रत्येकं भरतागमे ॥ ४४१ ॥
 इदानीं युग्महस्तविनियोगलक्षणं चिन्त्यते । प्रथमं तावद-

ञ्जलिहस्तस्य लक्षणमाह —

पाणिद्रव्यपताकाभ्यां संसृष्टश्चैत् तलद्रव्यात् ।
 अङ्गुष्ठपीडिताङ्गुष्ठः स हस्तः प्रोच्यतेऽञ्जलिः ॥ ४४२ ॥

विनियोगः —

चतुरङ्गुलमानेन शीर्षोपरि समुद्धृतम् ।
 परावरजगन्नाथसदाशिवसदानतौ ॥ ४४३ ॥
 शिरस्थमञ्जलिपुटमिन्द्रादिसुरवन्दने ।
 ललाटस्थाञ्जलिपुटं स्वगुरुणां च वन्दने ॥ ४४४ ॥
 मुखस्थमञ्जलिपुटं भूपालपितृवन्दने ।
 हृयदस्थाञ्जलिपुटं भूसुराणां च वन्दने ॥ ४४५ ॥
 उदरस्थमञ्जलिपुटं स्वमातृणां च वन्दने ।
 मातुः पितुर्गुरुणां च साष्टाङ्गप्रणतावपि ॥ ४४६ ॥
 अष्टाङ्गुलप्रमाणेन हृदयाग्रस्थिताञ्जलिः ।
 शरणं मम देहीति याचनेऽनुनये भये ॥ ४४७ ॥

कुलीनकुलवन्धूनां सभायाश्च प्रदक्षिणे ।
 नाढ्यारम्भात् पूर्वकाले विमेशनटने तथा ॥ ४४८ ॥
 हस्तेन हस्तनिष्ठेषु भूतिसङ्कृष्टिणे तथा ।
 शीतवातासहत्वेन कपोलतलधारणे ॥ ४४९ ॥
 प्रश्ने च प्रार्थनायां च कार्यमुद्दिश्य चिन्तने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४५० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 अज्ञालिः कर एतेषु नाढ्येषु विनियुज्यते ॥ ४५१ ॥
 कपोतहस्तस्य लक्षणयत् —
 मिथः सर्पशिरोहस्तसलं चाभिमुखीकृतव् ।
 समेन सम्पुटीभूतं स कपोतः करः स्मृतः ॥ ४५२ ॥

विनियोगः —

लिङ्गहीनप्रतिकृतौ केतकीमुकुले तथा ।
 सरोजदीर्घमुकुले कदलीकुसुमे फले ॥ ४५३ ॥
 सशिखे नालिकेरे च शिखर(स्थू?स्तू)पिदर्शने ।
 हृष्टिदोषपरिक्रान्तपदार्थोत्सर्जने करे ॥ ४५४ ॥
 उरोनासाशिरोदेशे न्यस्तसम्पुटधाणिना ।
 ध्यात्वा सम्पूर्णकुसुमैरावाहनकरे तथा ॥ ४५५ ॥
 कृते विसर्जने पुष्पराशेराग्राणने करे ।
 उत्तुङ्गस्तननारीणां कुचाकारप्रदर्शने ॥ ४५६ ॥
 अतिस्थूलगदाकारे महावातपरिभ्रमे ।
 अवश्यकार्यकर्तव्ये प्रमाणवचने तथा ॥ ४५७ ॥
 देहसंकुचिताकारे चात्यन्तविनये करे ।
 गुरुसम्भाषणे वाचा गुरुवाक्यकृतहले ॥ ४५८ ॥
 प्रार्थनायामनुनये सेवायां ध्यानकर्मणि ।
 मूर्धाभिपित्तभूपालकिरीटाकारदर्शने ॥ ४५९ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४६० ॥

कपोतहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ४६१ ॥

पुष्पपुटहस्तस्य लक्षणमाह—

मणिबन्धादाकनिष्ठं करभद्रयघट्टितौ ।

मिथः सर्पशिरोहस्ततलौ पुष्पपुटाभिधौ ॥ ४६२ ॥

विनियोगः—

द्रव्यप्रतिग्रहे दाने धान्यदाने प्रतिग्रहे ।

पुष्पप्रदाने ग्रहणे जलदाने प्रतिग्रहे ॥ ४६३ ॥

पुष्पाङ्गलिप्रकर्णे च मन्त्रपुष्पाक्षतार्पणे ।

वाक्पिधानेन भूपालवचनश्रवणे तथा ॥ ४६४ ॥

अर्द्धप्रदाने सन्ध्यायां शङ्खाकारप्रदर्शने ।

वधूवराणां हस्तेषु शुभकौतुकबन्धने ॥ ४६५ ॥

उपचारेण शिष्येण नालिकेरप्रतिग्रहे ।

जलं गृहीत्वा वदनप्रक्षालनकरे तथा ॥ ४६६ ॥

करपात्रं मुखे कृत्वा जलपाने प्रपादिषु ।

पुष्परार्णि समादाय पिशाचाग्राणने तथा ॥ ४६७ ॥

विदलत्कदलीपुष्पविभागाकारदर्शने ।

नीराजनकरे चैव महापोतप्रदर्शने ॥ ४६८ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

चालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४६९ ॥

नाव्ये पुष्पपुटो हस्त एतेषु विनियुज्यते ।

सङ्कल्पहस्तस्य लक्षणमाह—

मिथः सर्पशिरोहस्तौ तिर्यक् निक्षिप्य संथतः ॥ ४७० ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामपि क्षिष्टः स सङ्कल्पकरः स्मृतः ।

विनियोगः—

शुभाशुभेषु सङ्कल्पे चाङ्गीकारे स्वसम्मते ॥ ४७१ ॥

अष्टश्यवाक्यकरणे ज्ञपथे कोपपीडने ।

नटने गतिभेदेनाप्यावेशस्थितिकर्मणि ॥ ४७२ ॥

ईशसन्दर्शने हस्तव्यत्यासेनापि ताडने ।
 अदर्शनीयाल्पवस्तुपिधाने चाप्रकाशतः ॥ ४७३ ॥
 कालीगीते च नटने विलासकरताडने ।
 सङ्कटे च भये प्राप्ते सम्भ्रमे करणीडने ॥ ४७४ ॥
 रसद्रव्यपदार्थस्य रसीकरणकर्मणि ।
 विश्वासदत्तवित्तेषु स्वत्वसम्पादने करे ॥ ४७५ ॥
 अतिस्मेहेन संयुक्तेऽप्यन्योन्यहृष्टदृष्टने ।
 स्वकरस्थपदार्थानां चिकित्स्य प्रदर्शने ॥ ४७६ ॥
 जारहीमोहसम्भ्रान्त्या चिकिणे स्वस्य नायके ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४७७ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 सङ्कल्पहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ४७८ ॥

ताडनपताकहस्तस्य लक्षणसाह ——

उत्तानिततले वामपताके वक्षसः पुरः ।
 ताडने दक्षिणेनापि स ताडनपताककः ॥ ४७९ ॥

विनियोगः ——

नाथ्ये नर्तकहस्तेन लयार्थं तालताडने ।
 संज्ञया स्वजनाहाने स्थाने मूत्रपुरीपयोः ॥ ४८० ॥
 चण्डेश्वरस्य सेवायामनुष्टुने त्रिताडने ।
 आनन्दनटने गाने मौनभिक्षासु योगिनाम् ॥ ४८१ ॥
 आश्वर्येऽप्यतिसन्तोषे चान्धकारे च जृम्भणे ।
 रथे प्रदक्षिणीकृत्य स्वस्थानस्थितिमागते ॥ ४८२ ॥
 पुष्पिणीदूरगमने वायसस्य बलावपि ।
 कुलहीणां परित्यागे सङ्केतस्थानदर्शने ॥ ४८३ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४८४ ॥
 नाथ्ये च ताडनपताकोऽयमेषु नियुज्यते ।

उत्सङ्घहस्तस्य लक्षणमाह —

व्यत्यस्तौ सर्पशीर्षौ तु समुखौ भुजमूलयोः ॥ ४८५ ॥

स्वस्तिकीकृत्य विन्यस्तौ स उत्सङ्घकरः स्मृतः ।

विनियोगः —

वर्षशीतमहावातकम्पने स्तम्भनेऽपि च ॥ ४८६ ॥

नारीवक्षोजयुगलस्थौल्यस्य परिधापने ।

सङ्खोचे विनये भृत्यसेवायां राजसन्निधौ ॥ ४८७ ॥

दीने दुःखविचारे च मये लज्जितमानसे ।

स्वयमालिङ्गने स्त्रीणां गाढालिङ्गनकर्मणि ॥ ४८८ ॥

निलये नीचजातीनां चोराणां निलयेऽपि च ।

महावलेन वक्षःस्थनराणां दृष्टिङ्गुने ॥ ४८९ ॥

नाथ्ये च नीचनटने जयेन शुभताडने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४९० ॥

वालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

उत्सङ्घकर एतेषु नाथ्येषु विनियुज्यते ॥ ४९१ ॥

डोलहस्तस्य लक्षणमाह —

लम्बमानौ पताकौ तु पार्श्वयोः शिखिलाङ्गुली ।

अथवा स्वस्य दोर्मूलद्वयाद् दीर्घप्रसारितौ ॥ ४९२ ॥

डोलहस्तः स विशेषो नाथ्यतत्त्वार्थवेदिभिः ।

विनियोगः —

व्याधौ विपादे च मदे मूर्च्छायामतिसम्ब्रमे ॥ ४९३ ॥

उल्लासगमने नाथ्ये गतिभेदे दृढे बले ।

बाहुभ्यां विस्तृतो डोलः प्रसवव्यसनादिषु ॥ ४९४ ॥

मोहायासेन पार्श्वस्थनरदेहेषु लम्बने ।

पाणिभ्यां जलसञ्चारे पक्षिपक्षप्रसारणे ॥ ४९५ ॥

अधिकालपघटद्रव्यतुलादण्डस्य कम्पने ।

रजनुमारुत्य नटने दारुणा जललङ्घने ॥ ४९६ ॥

अत्युभतमहावंशे पक्षिवद् भ्रमणे करैः ।
 अतिशीघ्रेण गयननिरोधननिवृत्तिषु ॥ ४९७ ॥
 गोपालपिठरासस्थयष्टौ हस्तावलम्बने ।
 देवतावेशनटने राक्षसीनटने तथा ॥ ४९८ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालरामपर्हीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ४९९ ॥
 नाथ्ये चैतेषु कार्येषु डोलहस्तो नियुज्यते ।

उपचारहस्तस्य लक्षणमाह —

पताकाहस्ततलयोर्वामस्योपरि दक्षिणः ॥ ५०० ॥
 उत्तानीकृत्य विन्यस्त उपचारकरः स्मृतः ।

विनियोगः —

उपचारेण सद्वस्तुदर्शने प्रभुसन्निधौ ॥ ५०१ ॥
 भृत्यसेवकशिष्यादिस्वभावे दृतभाषणे ।
 उपचारेण महतां वचनश्रवणे तथा ॥ ५०२ ॥
 आगच्छतेति वचने गच्छतेति प्रभाषणे ।
 उपचारेण भूपालदत्तवस्तुप्रतिग्रहे ॥ ५०३ ॥
 आकारगोपनं कृत्वा कुटिलस्य च भाषणे ।
 आश्र्यवस्तु हस्तेन चालयित्वा प्रदर्शने ॥ ५०४ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालरामपर्हीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ५०५ ॥
 उपचारकरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अभयवरदहस्तस्य लक्षणमाह —

कुचाग्रेऽधोमुखो वामपताको मणिबन्धतः ॥ ५०६ ॥
 दक्षिणोर्ध्मुखस्तद्वदभयो वरदः करः ।

विनियोगः —

इह लोके परस्मिन् वा इत्येवं लोकदर्शने ॥ ५०७ ॥
 इदानीमेतदर्थे च तदानीं च तदर्थके ।
 क्षमस्वात्रैव तिष्ठेति वाचा कालविलम्बने ॥ ५०८ ॥

क्षम्यतां क्षम्यतां विद्वन् अत्रैवैतत्तु सम्भवेत् ।
 मा भैष्टाभीष्टवरदः फलमस्ति ददामि वः ॥ ५०९ ॥
 स तत्र तिष्ठति स्वामी चाहमत्रेति भाषणे ।
 देवलोके च विबुधाः पाताळे चासुरा इति ॥ ५१० ॥
 उपर्यधः सप्तसप्तलोका इति निर्दर्शने ।
 वरदाभयहस्तौ तौ सुब्रह्मण्यरमेश्वरौ ॥ ५११ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५१२ ॥
 वरदाभयहस्तस्तु नाथ्येषु विनियुज्यते ।

मकरहस्तस्य लक्षणमाह —

अर्धचन्द्रकरद्वन्द्वे वामस्योपरि दक्षिणम् ॥ ५१३ ॥
 अधोमुखतलौ न्यस्तौ करौ मकर उच्यते ।

विनियोगः —

युद्धसभाहसेनादिसङ्कुले जनसङ्कुले ॥ ५१४ ॥
 उत्प्लुत्य मेषपतने स्तम्भने मकराकुतौ ।
 महिषश्वराहाणामुत्प्लुत्याक्रमणे रिपुम् ॥ ५१५ ॥
 नक्रगोधादिवदने निबिडे दर्भसङ्कुले ।
 विरहाकुलवामाक्षीकरसङ्घट्टने रहः ॥ ५१६ ॥
 जलसञ्चारसम्भ्रान्तनरोल्लासोत्प्लुते करे ।
 परस्यापजये मूर्धि जयशब्देन ताढने ॥ ५१७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५१८ ॥
 मकरः कर एतेषु नाथ्येषु विनियुज्यते ।

गजदन्तहस्तस्य लक्षणमाह —

अङ्गुष्ठोर्ध्वमुखावर्धचन्द्रावष्टाङ्गुलान्तरे ॥ ५१९ ॥
 पुरोवधस्त्वभिमुखौ दीर्घाग्रौ गजदन्तकः ।

विनियोगः —

स्वल्पमार्गे गृहद्वारे चाङ्गुले च चतुश्चतुः ॥ ५२० ॥

पङ्किद्वये मध्यमाग्रे ग्रामच्छायादिपक्तिषु ।
रथवीथ्यां रन्ध्रमार्गे स्थूलकूशमाण्डमानके ॥ ५२१ ॥
प्रमाणे पुस्तकस्यापि स्थूले च पनसे तथा ।
स चेदुपर्युर्ध्ववक्रस्त्वन्योन्याभिमुखीकृतः ॥ ५२२ ॥
प्रतिपक्षे महास्थूणाभिमुखे सम्मुखे जने ।
प्राकारगोपुरद्वारे दम्पत्योः सम्मुखे तथा ॥ ५२३ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ५२४ ॥
गजदन्तकरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

कूर्परस्वस्तिकहस्तस्य लक्षणमाह —

मिथः सर्पशिरोहस्तौ व्यत्यस्तौ भूजमध्ययोः ॥ ५२५ ॥
कूर्परोपर्यधोवद्दौ कूर्परस्वस्तिकौ करौ ।

विभियोगः —

गुरुराजसमीपे तु विनयाकारसंस्थितौ ॥ ५२६ ॥
नाथ्ये करणलीलायां चतुरे चतुरश्रके ।
नीचदैवसमावेशे हुङ्कुल्य स्तम्भनस्थितौ ॥ ५२७ ॥
अभ्यस्तविद्यां मुखत आचार्याय प्रबोधने ।
भग्ने मनोविचारे च स्वात्मानन्दसुखोदये ॥ ५२८ ॥
पराङ्मुखे वकटदृष्टौ भृत्ये ध्याने च चिन्तने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५२९ ॥
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
कूर्परस्वस्तिको नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५३० ॥

गरुडहस्तस्य लक्षणमाह —

उत्तानालम्बनतलौ पताकौ चेत् पृथक् पृथक् ।
गरुडः कर इत्येवं कथितो नृत्वेदिभिः ॥ ५३१ ॥

विनियोगः —

अम्बरे गरुडध्याने ब्रह्मध्याने च योगिनाम् ।
महतामुपचारे च सङ्कटस्य प्रबोधने ॥ ५३२ ॥

नास्ति किञ्चिचन्मम करे विस्मृतद्रव्यमार्गणे ।
भये च याचने क्लेशो वस्त्रमालाप्रतिग्रहे ॥ ५३३ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५३४ ॥
गरुडः कर एतेषु नाथेषु विनियुज्यते ।

भारतीहस्तस्य लक्षणमाह —

उरःपुरो मृगाशीरोहस्त उत्तानितः पृथक् ॥ ५३५ ॥
भारतीकर इत्येवं भरते कथितो बुधैः ।

विनियोगः —

सरस्वतीमहाध्याने देवताध्यानकर्मणि ॥ ५३६ ॥
पुस्तकानां च पठने नवनीतकरे हरेः ।
भस्मोद्भूलितसर्वाङ्गे शोभने द्रव्यधारणे ॥ ५३७ ॥
बहुकालात् तपस्तसं वरं देहीति याचने ।
किं कार्यमिह को हेतुरिति वाचानुभाषणे ॥ ५३८ ॥
हस्तद्रव्यपदार्थाभ्यामरिष्टस्य निवारणे ।
अत्यादरेण मनसा हस्ताभ्यां शिथुलालने ॥ ५३९ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५४० ॥
भारतीहस्त एतेषु नाथेषु विनियुज्यते ।

कट्कावर्तीहस्तस्य लक्षणमाह —

कट्कामुखहस्ताभ्यां स्वस्तिकौ मणिवन्धयौः ॥ ५४१ ॥
कट्कावर्तीहस्तौ तौ नाथे तु परिकीर्तितौ ।

विनियोगः —

जगणीनटने नाथे चोधर्वाधोमुखचालने ॥ ५४२ ॥
लक्ष्मीसरस्तीदुर्गावन्दने शुभमङ्गले ।
विवाहे कन्यकानेत्राच्छादने चातिलज्जया ॥ ५४३ ॥
विघ्नशब्दने कर्णौ गृहीत्वा भक्तिपूर्वकम् ।
वादे व्यत्यस्तहस्तस्थदण्डे धृतताङ्गने ॥ ५४४ ॥

कोलताडनकाष्टाभ्यां करव्यत्यासताडने ।
शाखाद्वयस्थितखगे द्विशिरःपक्षिदर्शने ॥ ५४५ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
वालरामभीपालचिन्ताभिनये मुदा ॥ ५४६ ॥
कटकावर्तहस्तोऽयं नाव्येषु विनियुज्यते ।

कर्कटहस्तस्य लक्षणमाह—

पूर्णचन्द्रकराङ्गुल्यो मिथः स्युताश्च पीडिताः ॥ ५४७ ॥
बलेन दृढसम्बद्धा यदि कर्कटकः करः ।

विनियोगः—

चोरस्वभावनिलये हिमवातातिकम्पने ॥ ५४८ ॥

उद्युक्तकार्यभग्ने च विचारे दुःखकर्शिते ।
अन्तर्मुसलहस्ताभ्यां बलाद् भारसमुद्घमे ॥ ५४९ ॥

अङ्गुलिच्छोडने चैव स्त्रीभिर्दुर्भाषणे मिथः ।

चालयित्वाङ्गुलीः सर्वाः किं करोमीति चिन्तने ॥ ५५० ॥

उत्तानिततलेनैव स्वमूर्धोपरि चोक्षते ।

नाव्येषु गतिभेदे च सेवायां देवसन्निधौ ॥ ५५१ ॥

संयुक्तमणिबन्धेन शिरसीश्वरवन्दने ।

श्विरःस्थेऽन्तःकरतले वन्दने धृतघट्टने ॥ ५५२ ॥

पिठरं बन्धयित्वैव ग्रहनक्षत्रवीक्षणे ।

प्रसार्य तलवाहेन देहस्थालसभङ्गुरे ॥ ५५३ ॥

अधोमुखतलेनैव गतिभेदेषु वर्तने ।

जानुद्रयेऽपि चारे च जानौ चालोचनास्वपि ॥ ५५४ ॥

संयुक्तमणिबन्धेन चिबुकस्य च धारणे ।

भग्ने विचारभावे च चिन्तने चानुमोदने ॥ ५५५ ॥

नालीकतालकमुकारोहणेऽप्यवरोहणे ।

दारुरुज्जवलम्बेन भूतलोपरि लोलने ॥ ५५६ ॥

मार्कण्डेयेन च भयालिङ्गालिङ्गनकर्मणि ।

उत्तुङ्गस्तननारीणां गाढालिङ्गनकर्मणि ॥ ५५७ ॥

पूर्णगर्भोदरे रोगवर्द्धिते च महोदरे ।
 लम्बोदरोदरेऽरण्ये वागुरामृगवन्धने ॥ ५५८ ॥
 पृष्ठे च भारवहने कृत्वा स्वान्तःस्थिताङ्गुलिम् ।
 पराङ्गुलेषु च चिन्तायामङ्गुलित्रोटने तथा ॥ ५५९ ॥
 अन्योन्यमल्लकलहे बन्धनाक्रामणादिषु ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५६० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 करः कर्कटको नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५६१ ॥

वर्धमानहस्तस्य लक्षणमाह —

हंसपक्षकरद्वन्द्वमन्योन्यं मणिवन्धयोः ।
 स्वस्तिकत्वं यदि प्राप्तं वर्धमानकरः स्मृतः ॥ ५६२ ॥

विनियोगः —

उड्डीयोड्डीय पक्षाभ्यां पक्षिपक्षप्रचालने ।
 अन्योन्याभिमुखीभूतगोपुराग्रप्रदर्शने ॥ ५६३ ॥
 वटे व्यत्यस्तशाखायां पर्वतस्य च शृङ्गयोः ।
 अन्योन्यहंसमिथुने मेघसन्दर्शने तथा ॥ ५६४ ॥
 व्यत्यस्तकाष्टयुगलद्वारे चोरगवन्धने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५६५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 वर्धमानकरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५६६ ॥

कलहस्तस्य लक्षणमाह —

दृढः कुटिलहस्तस्थर्जन्यन्योन्यशृङ्गलात् ।
 कलहः कर इत्येवं कथितो नाटयबोदिभिः ॥ ५६७ ॥

विनियोगः —

अन्योन्यराजकलहे दम्पत्योः कलहै तथा ।
 मित्रस्तेहविरुद्धे च विवादे च परस्परम् ॥ ५६८ ॥
 केशोक्षिमहायुद्धे शृङ्गलाकारदर्शने ।
 क्रौञ्चकुकुटतुण्डाभ्यामन्योन्यक्रोध(दष्टैदंश)ने ॥ ५६९ ॥

रशनावन्धने चैव द्वारकुशस्य च वन्धने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५७० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कलहः कर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ५७१ ॥

शुभशोभनहस्तस्य लक्षणमाह —

मुष्टिहस्तकनिष्ठाभ्यां मिथः शृङ्खलपीडनात् ।
 शुभशोभनहस्तस्तु विज्ञेयो भरतागमे ॥ ५७२ ॥

विनियोगः —

मातापिंत्रोस्तु वर्णे च वन्धुत्वमुभयोरपि ।
 अन्योन्यमैत्रमुभयोरतिस्नेहस्तथावयोः ॥ ५७३ ॥
 स्व(से १ स्त्री)यमागिनेयौ द्वौ सम्बन्ध उचितस्तयोः ।
 स्थालोऽयं मम जा(मा)ता भर्तुभार्या परस्परम् ॥ ५७४ ॥
 देवरो मे ननान्दा च स्तुषेयं सा प्रजावती ।
 शुभमङ्गलकार्याणां हस्तेन शुभदर्शने ॥ ५७५ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५७६ ॥
 शुभशोभनहस्तोऽयमेतेषु विनियुज्यते ।

पद्ममुकुलहस्तस्य लक्षणमाह —

वामदक्षिणहस्तस्थौ मुकुलौ द्वौ पृथक् पृथक् ॥ ५७७ ॥
 समभावेन संदृष्टौ स पद्ममुकुलः करः ।

विनियोगः —

कदलीपार्श्वसंभूतनूतनाङ्गरसञ्चये ॥ ५७८ ॥
 वंशाङ्गुरसमूहे च तरुणीनां कुचद्वये ।
 कलहारकुमुदाम्भोजकुड्मलानां गणे तथा ॥ ५७९ ॥
 शलमलीकोशसंधाते तोरणानां च कुञ्जे ।
 हस्तद्वये द्रव्यसंख्या पञ्च पञ्चेति दर्शने ॥ ५८० ॥
 समकालप्रदाने च दीनभावप्रदर्शने ।
 यत्किञ्चिदपि दातव्यमिति दैन्येन याचने ॥ ५८१ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५८२ ॥
नाथ्ये च पद्ममुकुलहस्त एतेषु युज्यते ।

मल्लयुद्धहस्तस्य लक्षणमाह —

वामदक्षिणहस्तौ तौ मुष्टिहस्तौ पृथक् पृथक् ॥ ५८३ ॥
मल्लयुद्धकरः सोऽयं नाथ्येषु परिकार्तितः ।

विनियोगः —

धैर्ये बले च भूतादिकूरलक्षणदर्शने ॥ ५८४ ॥
बाहुयुद्धसमुत्साहमल्लाकारप्रदर्शने ।
मुष्टिबद्धे शिशुकरे चन्दनस्य च कर्षणे ॥ ५८५ ॥
पाणिद्वयगदाभ्यां तु भुजदाठर्थप्रचालने ।
धान्यावहनने हस्तद्वयान्मुसलकुन्तने ॥ ५८६ ॥
देहपुष्टौ च धाष्ठर्ये च स्थूलाकारविडम्बने ।
बद्धरञ्जुघटं कूपे पाणिभ्यां च विसर्जने ॥ ५८७ ॥
उदरे कुन्तने कोपानमथने रञ्जुकर्षणे ।
सौरब्ये च वातरोगे च पाणिभ्यामूरुकुन्तने ॥ ५८८ ॥
दारुदारणखड्गस्य ग्रहणे दारुदारणे ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५८९ ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
मल्लयुद्धकरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५९० ॥

पताकस्वस्तिकहस्तस्य लक्षणमाह —

हस्तद्वयपताकौ तौ घ्यत्य(हृस्तौ) मणि(व)न्धयोः ।
पताकस्वस्तिक इति प्रोच्यते नाथ्यवेदिभिः ॥ ५९१ ॥

विनियोगः —

महापातकिहिंसार्थस्वस्तिकाकारदारणि ।
अग्रिशीर्षेऽभिबादे च स्वस्तिकायुधदर्शने ॥ ५९२ ॥
निम्नोश्रुतसमानार्थममनाह(?)प्रदर्शने ।
घ्यत्यस्तशालाकारे च विरोधे च निरोधने ॥ ५९३ ॥

राष्ट्रे च हंसडोलायां काकहंसपदे तथा ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५९४ ॥

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।

पताकस्वस्तिको नाथे चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५९५ ॥

कर्तरीस्वस्तिकहस्तस्य लक्षणमाह —

कर्तरीमुखहस्तौ तु व्यत्यस्तौ मणिबन्धयोः ।

कर्तरीस्वस्तिककरः कीर्तिंतो भरतागमे ॥ ५९६ ॥

विनियोगः —

कृष्णसारविषाणे च ऋश्याणां च विषाणयोः ।

महावृक्षस्य शाखाग्रे कल्पवृक्षप्रदर्शने ॥ ५९७ ॥

विपरीतेन मार्गेण द्रयोस्तु गमने तथा ।

गोवृषादिसजातीयकुले मेषगणे तथा ॥ ५९८ ॥

लतागुल्मत्रुणञ्चन्ने वेणुकान्तारदर्शने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५९९ ॥

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।

कर्तरीस्वस्तिककरस्त्वेतेषु विनियुज्यते ॥ ६०० ॥

गजमूखहस्तस्य लक्षणमाह —

पाणिद्रये भद्रहस्तावधोमुखतलौ मिथः ।

वामस्योपरि विन्यस्तदक्षिणो गजहस्तकः ॥ ६०१ ॥

विनियोगः —

गणेशवदने दन्तिवक्त्रे यालिमुखेऽपि च ।

तारकासुरवक्त्रे च गजमीनस्य चालने ॥ ६०२ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ६०३ ॥

नाथे चैतेषु कार्येषु गजहस्तो नियुज्यते ।

संयुक्तपल्लवहस्तस्य लक्षणमाह —

पल्लवौ पाणियुगलौ मणिबन्धद्रयान्वितौ ॥ ६०४ ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकरभवाहपार्श्वसुसंयतौ ।

संयुक्तपल्लवकरः स तु नाथे प्रकीर्तिः ॥ ६०५ ॥

विनियोगः —

सहस्रदलपद्मस्य दलाकारप्रदर्शने ।
उत्सारितपदार्थानामुत्प्लत्यैव प्रतिग्रहे ॥ ६०६ ॥
नालिकेरफलाकारे वद्वाच्चस्य प्रदर्शने ।
कुम्भे च कलशे पात्रे नारीस्थूलपयोधरे ॥ ६०७ ॥
अत्यन्तधनवानेव जालिकास्तीति दर्शने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ६०८ ॥
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
संयुक्तपदलब्दो नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ६०९ ॥

अवहित्थहस्तस्य लक्षणमाह —

वक्षसः पुरतो दन्तौ मणिवन्धादधोमुखौ ।
संमुखान्तस्तलौ नीतौ शुक्रतुण्डावधोमुखौ ॥ ६१० ॥
विकृतकारसहितौ सोऽवहित्थोऽभिधीयते ।

विनियोगः —

ऊर्ध्वश्वासे महारोगे दुर्बले च विडम्बने ॥ ६११ ॥
वक्राङ्गिनाख्ये विकृतौ विरूपे विकटाङ्गिनि ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ६१२ ॥
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
अवहित्थकरो नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ६१३ ॥

विस्तृतपल्लवहस्तस्य लक्षणमाह —

उक्तसंयुक्तहस्तस्तु द्वितालादपि विस्तृतौ ।
नाव्ये तु कीर्तितौ हस्तौ तौ तु विस्तृतपल्लवः ॥ ६१४ ॥

विनियोगः —

अतिस्थूले च भाण्डे च पर्वताकारदर्शने ।
नटने चागुकरणे पतने च जलं प्रति ॥ ६१५ ॥
शिरःस्थारवहने निधिनिक्षेपदर्शने ।
पनसे चैव कूशमाण्डे पाणिभ्यां भारदर्शने ॥ ६१६ ॥
कुण्डोदरकरेणान्धारणे स्थूलपेटके ।
बृहत्पात्रे बृहत्कन्दे स्थौल्यैन्नत्यप्रदर्शने ॥ ६१७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मृदा ॥ ६१८ ॥
नियुज्यते च नाथेषु हस्तो विस्तृतपल्लवः ।

इति संयुतहस्तः समाप्तः ॥

कराणां स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गनपुंसकलिङ्गभेदमाह —

पताकः शिखरो मुष्टिः सूचिश्च मृगशीर्षकः ।
हंसास्यो मुकुलो वाणो भद्रोऽरालोऽपवेष्टिः ॥ ६१९ ॥
शिलीमुखस्ताम्रचूडो मयूरोऽर्धपताककः ।
कराः पञ्चदशैवैते पौरुषाः परिकीर्तिः ॥ ६२० ॥

इति पुलिङ्गासंयुतहस्तः ॥
त्रिपताको हंसपक्षः कर्त्तरी कटकामुखः ।
त्रिलिङ्गः पूर्णचन्द्रश्च बालचन्द्रोऽर्धचन्द्रकः ॥ ६२१ ॥
उद्देष्टिः सर्पशिरः कुटिलो भ्रमरस्तथा ।
एते च द्वादश ग्रोक्ता नाथे स्त्रीलिङ्गकाः कराः ॥ ६२२ ॥

इत्यसंयुतस्त्रीलिङ्गहस्तः ॥

पद्मकोशश्च सन्दंश ऊर्णनाभोऽलपल्लवः ।
पुरोन्नतश्च चतुरः कपित्थश्चतुरुच्चतः ॥ ६२३ ॥
सिंहा(स ? न)नं च गाङ्गूलः शुक्तुण्डो निरीक्षणः ।
प्रालम्बश्चेति हस्ताश्चेत् त्रयोदश नपुंसकाः ॥ ६२४ ॥

इत्यसंयुतनपुंसकहस्तः ॥

संयुतहस्तानां स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गनपुंसकलिङ्गभेदमाह —

अञ्जलिर्गुरुडो डोलो गजो विस्तृतपल्लवः ।
कूर्परस्वस्तिककरः सताङ्गनपताककः ॥ ६२५ ॥
संकल्पो गजदन्तश्च घरदाभयहस्तकः ।
कपोताख्यकरश्चेति पौरुषा रुद्रसंख्यकाः ॥ ६२६ ॥
इति पुलिङ्गसंयुतहस्तः ॥

पुष्पाञ्जलिर्भारती च पताकस्वस्तिकः करः ।
उत्सङ्घः पद्ममुकुलः कटकावर्ते एव च ॥ ६२७ ॥

शुभशोभनहस्तश्च करः संयुतपल्लवः ।
वर्धमानकरथेति नव स्त्रीलिङ्गहस्तकाः ॥ ६२८ ॥

इति स्त्रीलिङ्गसंयुतहस्तः ॥

मकरो मल्लयुद्धश्च कर्तरीस्वस्तिकस्तथा ।
उपचारश्च कलहः करः कर्कटकस्तथा ॥ ६२९ ॥

अवहित्थकरः सप्त नपुंसककराः स्पृताः ॥ ६३० ॥

इति नपुंसकसंयुतहस्तः ॥

वञ्चिराजकुलशेखरप्रभोर्मानसैकसुखदं रसावहम् ।
युग्महस्तविनियोगलक्षणं बालरामभरते निरूपितम् ॥ ६३१ ॥

इदानीं संयुतहस्तानामसंयुतहस्तानां कार्यमुखेन विनियोगश्चिन्तितः । नृत्तहस्तानां तु कार्यमुखेन विनियोगासम्भवात् शब्देनैव विनियोगश्चिन्तनीयः । शब्दस्तु इतराङ्गपरिज्ञानं विना (न) प्रवर्तते । तीर्त्थम् उत्तराङ्गचिन्ता कर्तव्या । अतः क्रमप्राप्तवक्षः पार्वकटीतटादीनां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । वक्षसो लक्षणमाह —

स्याद्वक्षः स्थेममाभुत्यं निर्भुजनं च प्रकम्पितम् ।
उद्वाहितं च चलितं भ्रमणं सप्तधोदितम् ॥ १ ॥

स्थेमलक्षणमाह —

दद्वा वक्षः पुरोभागे तदाकारेण संस्थितम् ।
तद्वक्षः स्थेममित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ २ ॥

विनियोगः —

नायकोरसि नारीभिर्वक्षोजद्वयकीलने ।
शिविकावाहने वौद्ववन्दने रिपुधिकृतौ ॥ ३ ॥
अधिक्षेपेण वचने स्ववलस्य प्रदर्शने ।
पुरः पदार्थवलोके कूपान्तर्जलवीक्षणे ॥ ४ ॥

खलीनाकर्पणं कृत्वा वेगादश्वप्रधावने ।
एतेष्वेव हि कार्येषु नाथ्ये स्थेमं नियुज्यते ॥ ५ ॥

आभुग्नस्य लक्षणमाह —

धनुराकारवत् स्वान्तर्भागे चावनतं यदि ।
आभुग्नमिति तद्वक्षः प्रोच्यते भरतागमे ॥ ६ ॥

विनियोगः —

वक्षःकुन्तवेलायां वक्षसंकोचकर्मणि ।
भग्ने मनोविचारे च लज्जयावनतोरसि ॥ ७ ॥

वक्राङ्ग्निनाथ्येऽति भये चाभुग्नं विनियुज्यते ।

निर्भुग्नस्य लक्षणमाह —

सममानमुरोदेशश्वच्छलेन विवर्जितः ॥ ८ ॥

निर्भुग्नमिति तद्वक्षः कथयते नृत्तवेदिधिः ।

विनियोगः —

ध्याने च स्तम्भने गर्वे विस्मयेनावलोकने ॥ ९ ॥

अतिकोपैऽप्यहङ्कारे मदान्धे तपसि व्रते ।

एतेष्वेव हि कार्येषु निर्भुग्नं विनियुज्यते ॥ १० ॥

प्रकम्पितस्य लक्षणमाह —

पुनः पुनः समुक्तम्य वक्षश्वेत् कम्पितं पुरः ।
प्रकम्पितमिदं वक्षः कथितं भरतागमे ॥ ११ ॥

वेनियोगः —

दीर्घश्वासे च हिक्कायां शोभने घुम्पिताढने ।
नायकोरसि नारीभिर्वक्षोजद्वयपीडने ॥ १२ ॥

नाथ्यभावप्रकटने विपरीतरतावपि ।

अतिसन्तोषतो हास्ये भये च विनियुज्यते ॥ १३ ॥

उद्वाहितस्य लक्षणमाह —

पृष्ठभागं नतं कृत्वा चौर्ध्वं वक्षः कृतं यदि ।
उद्वाहितमिदं वक्षः कीर्तिं भरतागमे ॥ १४ ॥

विनियोगः—

चित्रुके यन्त्रविद्यायां देहालस्यविवर्जने ।
उत्क्षिप्योपलभाकाशे वक्षसा चावलम्बने ॥ १५ ॥

करणादिषु नाथे चोद्वाहितं विनियुज्यते ।

चलितस्य लक्षणमाह—

स्वभावतः स्थितं वक्षश्चलितं चेन्मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥

चलितं तदिति प्रोक्तं वक्षो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

अतिशीते च रोमाञ्चे पिशाचावेशने तथा ॥ १७ ॥

शीतज्वरप्रकोपे च भये च विनियुज्यते ।

भ्रमणस्य लक्षणमाह—

वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां भ्रमयेद् यदि वक्षसः ॥ १८ ॥

भ्रमणं तदिति प्रोक्तं वक्षो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

काल्यावेशे च नटने पिशाचावेशने तथा ॥ १९ ॥

गर्वभावेन नटने कुलटावक्रभाषणे ।

मूर्खाधिकारे सन्तोषे भ्रमणं विनियुज्यते ॥ २० ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २१ ॥

वक्षश्चैतेषु कार्येषु नाथे हि विनियुज्यते ॥ २१२ ॥

इति वक्षोभेदः ॥

पार्श्वलक्षणमाह—

विवर्तितं चापसृतं प्रसारितमयानतम् ।

समं च वलितं चेति पार्श्वं पद्मविघमुच्यते ॥ १

विवर्तितस्य लक्षणमाह—

वामं वा दक्षिणं पार्श्वमेकभागे विवर्तितम् ।

विवर्तितमिदं प्रोक्तं पार्श्वं भरतवेदिभिः ॥ २ ॥

विनियोगः —

नायकाग्रे च नारीभिः कुचैकस्य प्रदर्शने ।
 कुचाग्रमार्दवं पश्य मात्रियेति प्रदर्शने ॥ ३ ॥
 स्तन्यपाने च बालस्य विट्ठलीलाविडम्बने ।
 धिक्कृत्य गच्छ गच्छेति भाषणे विनियुज्यते ॥ ४ ॥

अपसृतस्य लक्षणमाह —

विवार्तितमिदं पार्श्वं तथैवापसृतं यदि । .
 पार्श्वं चापसृतं प्रोक्तं नाथ्ये भरतवेदिभिः ॥ ५ ॥

विनियोगः —

स्वनायकाग्रे नारीणां लज्जया चापसर्पणे ।
 अकारणकुचस्पर्शे बलात्काररतावपि ॥ ६ ॥
 असम्मतात्मकार्ये च भये च विनये तथा ।
 सङ्कोचात् पृष्ठगमने पार्श्वं चापसृतं भवेत् ॥ ७ ॥

प्रसारितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं पार्श्वं स्फुटं व्यक्तप्रदर्शितम् ।
 प्रसारितमिदं पार्श्वं प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ८ ॥

विनियोगः —

उल्लासेनैकभागे च स्वाङ्गुल्या केशशोधने ।
 पार्श्वभागेन च द्वार्खीक्षणे चैकभागतः ॥ ९ ॥
 स्थूलोपधाने चोल्लासशयने भग्नमानसे ।
 नाथ्ये विपरेखायां प्रसारितमिदं भवेत् ॥ १० ॥

आनतस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे चैकपार्श्वे नतं यदि ।
 आनतं पार्श्वमित्येव प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ११ ॥

विनियोगः —

पार्श्वे रहस्यवचने विचारे क्षीणमानसे ।
 पार्श्वे परकराङ्गुल्या कीलनेऽतिभयेऽपि च ॥ १२ ॥
 क्षीणामसम्मते कार्ये काकुवार्तातिनिन्दने ।
 एकपार्श्वे स्वदेहस्य सङ्कोचे विनियुज्यते ॥-१३ ॥

समस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितं पार्श्वं चलनादिविवर्जितम् ।
पार्श्वं समिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ १४ ॥

विनियोगः —

ध्याने जपे स्वभावे च विलासे गर्वमानयोः ।
स्तम्भने नरमाने च सममेत्क्षयुज्यते ॥ १५ ॥

बलितस्य लक्षणमाह —

बामे दक्षिणपार्श्वे च पृष्ठतो बलितं यदि ।
बलितं पार्श्वमित्युक्तं भरते नृत्तवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः —

वीरभद्रस्य निलये त्वाषे (?) च भ्रमणादिषु ।
तिर्यग्वक्रितभागेन नाडीच्छोडनकर्मणि ॥ १७ ॥
आलीढपदसंस्थाने बाणाकर्षणनिर्गम्ये ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८ ॥
बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ।
बलितं पार्श्वमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १९ ॥
इति पार्श्वभेदः ॥

कटीलक्षणमाह —

समा छन्ना च विवृतोद्वाहिता चापवाहिता ।
रेचिता चलिता चैव कम्पिता च विवर्तिता ॥ १ ॥
कटी नवविधा प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

समालक्षणमाह —

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च चलनादिविवर्जिता ॥ २ ॥
स्तम्भिता च समाकारा सा कटी हि समोच्यते ।

विनियोगः —

सौषुप्ते चाग्रेरेखायां छायासाननिरीक्षणे ॥ ३ ॥
महतां सन्निधाने च रेखायां विनियुज्यते ।

छन्नालक्षणमाह —

वामे षा दक्षिणे पार्श्वे चैकभागगता यदि ॥ ४ ॥
छन्ना कटीति सा ज्ञेया विनयाकारगोचरा ।

विनियोगः —

भृत्यस्य निलये भक्तनिलये विनये श्रमे ॥ ५ ॥
गोपालनिलये छन्ना नाथ्ये हि विनियुज्यते ।

विवृतालक्षणमाह —

समाकारस्थितकटी पादाभ्यां विवृता यदि ॥ ६ ॥
विवृता सा कटी ज्ञेया भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाथ्ये च मण्डलपदे गमनस्य निरोधने ॥ ७ ॥
तिष्ठन्मैथुनलीलायां स्वमानस्य प्रदर्शने ।
पदान्तर्मार्गितो गच्छेत्यवमाने नियुज्यते ॥ ८ ॥

उद्घाहितालक्षणमाह —

समाकारस्थितकटी पुरश्चोन्नमिता यदि ।
उद्घाहिता कटी सेयं कीर्तिता भरतागमे ॥ ९ ॥

विनियोगः —

पृष्ठमालोक्य करणे क्रमेण स्त्रीरतावपि ।
उत्तानीकृत्य शयनादुत्थाने विनियुज्यते ॥ १० ॥

अपवाहितालक्षणमाह —

समाकारस्थितकटी पश्चादुन्नमिता यदि ।
भरते च कटी तावत् कीर्तिता सापवाहिता ॥ ११ ॥

विनियोगः —

बहुवेषेण नटने कुब्जाया निलये तथा ।
बृद्धगोपालनिलये पदान्वेषणकर्मणि ॥ १२ ॥
पृष्ठभागमहाभारे नियोज्यैषापवाहिता ।

रेचितालक्षणमाह —

सर्वतो भ्रमणं तावदसकृत् क्रियते यदि ॥ १३ ॥
आमिता रेचिता चेति कटी सा परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

परिहासेन नटने मूलरोगोष्णरोगयोः ॥ १४ ॥

स्त्रीणां कलभलीलायां रत्यानन्दसुखोदये ।

आसने च तृणाग्रेण खुत्तायां विनियुज्यते ॥ १५ ॥

चलितालक्षणमाह —

स्वस्थान एव चलनमस्तुत् क्रियते यदि ।

चलिता सा कटी ज्ञेया नृत्ते भरतवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः —

नाथ्ये च वहुवेषेण गमने नटने तथा ।

निषादनटने नीचनटने शीतकम्पने ॥ १७ ॥

हिकायां कफरोगे च चलिता विनियुज्यते ।

कम्पितालक्षणमाह —

पुरःपथात् पार्श्वतश्च कम्पिता च मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥

कम्पिता द्विविधा प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

पुरःपथात्कम्पिताविनियोगः —

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे गजारूढस्य चासने ॥ १९ ॥

परिहासेन नटने वाजिवेगप्रधावने ।

पार्श्वकम्पिताविनियोगः —

नाथ्ये च नीचनटने शिविकावहने तथा ॥ २० ॥

मदान्धगमने वक्रनाथ्ये च विनियुज्यते ।

विवर्तितालक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे पार्श्वे चैकभागे विवर्तनात् ।

विवर्तिता कटी सेयं कीर्तिता भरतागमे ॥ २१ ॥

विनियोगः —

विवर्तयित्वा करणे पृष्ठतो जनवीक्षणे ।

कटिप्रदेशनाडीनां छोडने च पुनः पुनः ॥ २२ ॥

तन्द्रीनिर्भञ्जने स्त्रीणां धिक्कारेण पराङ्मुखे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये शुदा ।
विवर्तिता कटी नाथे लर्बत्र विनियुज्यते ॥ २४३ ॥
इति कटीगेदः ॥

पदलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

समं च विषमं वक्रं तिरथीनं च विस्तृतम् ।
विवर्तितं च वलितं कुञ्चितं चाञ्चितं तथा ॥ १ ॥
सूचिः पार्षिणश्च पार्श्वश्च पुरोऽपृष्ठस्थितस्तथा ।
व्यत्यस्तश्च तथोत्क्षसः पदं पञ्चदशोच्यते ॥ २ ॥

समस्य लक्षणमाह —

मिथः पाददूयं सर्वं भूमिलम् च निश्चलम् ।
पुरोमुखं समीकृत्य स्थितं समपदं स्मृतम् ॥ ३ ॥

विनियोगः —

पीठोपरि गुरोः पादे पूजायां च हरेः पदे ।
षण्मुखस्य पदे राजां पुरोऽमात्यपदे तथा ॥ ४ ॥
नाथे चैतेषु कार्येषु समपादो नियुज्यते ।

विषमलक्षणमाह —

समपादस्थगुल्फाभ्यामन्तर्भागेन विस्तृतम् ॥ ५ ॥
चतुरकुलमानं चेद् विषमं पदमुच्यते ।

विनियोगः —

नाथे च गतिविन्यासेऽप्युदासीनपदे तथा ॥ ६ ॥
परिहासेन नटने वक्रनाथे नियुज्यते ।

वक्रपदस्य लक्षणमाह —

अग्रयोः पार्श्वभागाभ्यां विस्तृतं चतुरकुलम् ॥ ७ ॥
वक्रं पदमिति ज्ञेयं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाथेषु गतिभेदे च गमनश्रान्तिर्पीडिते ॥ ८ ॥

निगलावद्वचोरस्य पदे च विनियुज्यते ।

तिरशीनपदस्य लक्षणमाह —

गुलफयोः पृष्ठभागाभ्यां मिथस्तिर्यहमुखीकृतम् ॥ ९ ॥

समं तिर्यडमुखाग्रं तत् तिरशीनपदं स्पृतम् ।

विनियोगः —

नाथ्ये च मण्डलपदे करणोद्योगतः स्थितौ ॥ १० ॥

समरेखापदे नाथ्ये तिरशीनं नियुज्यते ।

विस्तृतस्य लक्षणमाह —

मिथः समपदं तावद् द्वितालं विस्तृतं यदि ॥ ११ ॥

विस्तृतं पदमित्येवं कीर्तिंतं भरतागमे ।

विनियोगः —

शृङ्खलाकारनिगलवद्वस्य च पदे तथा ॥ १२ ॥

ऊरुरोगपदे स्थूलवृषणस्य पदे तथा ।

परिप्रान्तस्य च पदे विस्तृतं विनियुज्यते ॥ १३ ॥

विवर्तितस्य लक्षणमाह —

एकपार्श्वं समुच्चम्य स्वाध्रभागे विवर्तितम् ।

विवर्तितं पदमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १४ ॥

विनियोगः —

उल्लासचलनाथ्ये च कम्पने रेचने चले ।

पदविन्यासचलने विवर्तितमिदं भवेत् ॥ १५ ॥

वलितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं पादं पुण्टः पृष्ठतोऽपि वा ।

एकभागेन वलितं वलितं पदमुच्यते ॥ १६ ॥

विनियोगः —

रसभावविशेषेण नटने विनिवर्तने ।

धिक्कृत्य तिर्यग्गमने कोपेन विनिवर्तने ॥ १७ ॥

नाथ्ये चैतेषु कार्येषु वलितं विनियुज्यते ।

कुञ्जितस्य लक्षणमाह —

पदाग्राभ्यां विनिक्षिष्य गुरुफाभ्यामुनतं यदि ॥ १८ ॥

कुञ्चितं पदमित्युक्तं भरते नृत्वेदिभिः ।

विनियोगः—

उत्पूत्य वानराणां च नराणां पूत्रने पदे ॥ १९ ॥

उन्नतस्थाननिक्षिप्तपदार्थक्रमणे तथा ।

नरमानाधिकतरोः फलाकर्षणकर्मणि ॥ २० ॥

नरमानाधिकजले नदीतरणकर्मणि ।

करणे चाषगमने कुञ्चितं विनियुज्यते ॥ २१ ॥

अञ्जितस्य लक्षणमाह—

पदमूलं विनिक्षिप्य पदाग्राभ्यां समुन्नतम् ।

अञ्जितं पदमित्येव कीर्तिं भरतागमे ॥ २२ ॥

विनियोगः—

पदमूलस्य विन्यासात् स्वपृष्ठतलसञ्चरे ।

पदाभ्यां कुम्भकारेण मृत्तिकामर्दने पदे ॥ २३ ॥

तन्तुवायतुरीतन्तुसंयोगात् पटवायने ।

कण्टकैः कीलितपदेऽप्यञ्जितं विनियुज्यते ॥ २४ ॥

सूचीपदस्य लक्षणमाह—

पदाङ्गुष्टद्वयस्थित्या यदि सर्वं समुन्नतम् ।

सूचीपदमिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ २५ ॥

विनियोगः—

सूचीपदे च नाथ्येषु तपसि व्रतकर्मणि ।

अत्युन्नतपदार्थानामाकर्षणपदे तथा ॥ २६ ॥

नाथ्ये चैतेषु कार्येषु सूचीपादो नियुज्यते ।

पार्षिणपादस्य लक्षणमाह—

पार्षिणभागद्वयस्थित्या यदि सर्वं समुन्नतम् ॥ २७ ॥

पार्षिणरित्युच्यते पादो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

नाथ्ये च गतिविन्यासे करणाभिनयादिषु ॥ २८ ॥

त्वाषे च स्थलवन्धे च पार्षिणभागेन वेष्टने ।

करणे पृष्ठपतने पार्षिणरेपा नियुज्यते ॥ २९ ॥

पार्श्वपादस्य लक्षणमाह —

पदद्रव्यस्य पार्श्वभ्यां संस्थितं यदि भूतले ।
पार्श्वं तत् पदमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ ३० ॥

विनियोगः —

नाथ्ये च गतिविन्यासे त्वाषे चापगतावपि ।
लाङ्गलाकृष्टसुक्षेत्रपङ्कानां च समीकृतौ ॥ ३१ ॥
पदमर्दितपङ्कस्य पदपार्श्वेन कुट्टने ।
धान्यावहन्त्रीपादाभ्यां धान्यसंगृहने पदे ॥ ३२ ॥
व्यत्यस्तपदजानुभ्यां स्थितिकाकारबन्धने ।
मन्थने दधिपात्रस्य घट्टने दारुतक्षणे ॥ ३३ ॥
नाथ्ये चैतेषु कार्येषु पादः पार्श्वो नियुज्यते ।

पुरःपृष्ठपदस्य लक्षणमाह —

वामं च दक्षिणं भागं सार्धतालप्रमाणतः ॥ ३४ ॥
पुरःपृष्ठस्थितपदं तन्नाम परिकीर्तितम् ।

विनियोगः —

नाथ्ये चोल्लासगमने चाग्रवस्त्रलसञ्चरे ॥ ३५ ॥
पृष्ठतः सञ्चरे चापि परामित्तुखमाषणे ।
पुरःपृष्ठपदं तावभाव्येषु विनियुज्यते ॥ ३६ ॥

व्यत्यस्तपदस्य लक्षणमाह —

वामं च दक्षिणं पादं पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।
एकतालप्रमाणेन व्यत्यस्तं पदमुच्यते ॥ ३७ ॥

विनियोगः —

शृङ्गारनटने नाथ्ये पार्श्वस्थजनवीक्षणे ।
रसमार्गेण नाथ्येषु पदमार्गनिवर्तने ॥ ३८ ॥
कौपबीभत्सहास्यादिरसभावप्रदर्शने ।
व्यत्यस्तपदमैतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३९ ॥

उत्क्षिपदस्य लक्षणमाह —

वामस्य वा दक्षिणस्य पादस्थार्थं समुच्चतम् ।
पूर्वभागस्त्ववक्षेप उत्क्षिपश्चोत्तरः स्मृतः ॥ ४० ॥

विनियोगः —

जगिणीनिलये नाश्वे मौहिनीनिलये तथा ।
याचने च विज्ञारे च अपसव्येत् वीक्षणे ॥ ४१ ॥
निन्दने परिहासे चाप्युत्क्षिप्तं विनियुज्यते ।
इति स्थरपदभेदः ॥

अस्थरपदलक्षणमाह —

उद्घटितं ताडितं च घटितं च विघटितम् ॥ ४२ ॥
चलितं कम्पितं चैवोदर्तितं च निवर्तितम् ।
लुठितं रेचितं चैव भ्रगणं मदितं तथा ॥ ४३ ॥
अग्रगः पाणिंगश्चैव पार्श्वगो वक्रगस्तथा ।
पदानि पोडशैतानि चास्थिराणीति कीर्तितम् ॥ ४४ ॥

उद्घटितस्य लक्षणमाह —

अन्तर्मागेन चलितं वामदक्षिणयादयोः ।
उद्घटितपदं चेदं नाटये च परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

विनियोगः —

पिपीलिकाप्रचलने विलासचलने पदे ।
देशीचारीषु विन्यासतालातुकरणे पदे ॥ ४६ ॥
अग्रतः पृष्ठतश्चार्थमिकलालेन खण्डने ।
उद्घटितपदं नाटये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४७ ॥

ताडितपदस्य लक्षणमाह —

पदद्रयं पदं वापि समुच्चस्य द्रिपादतः ।
ताडने चैकपादेन पर्यायेणापि ताडितम् ॥ ४८ ॥

द्विपदताडितस्य विनियोगमाह —

उल्लासपुवने नाटये लक्ष्येषु पुवने तथा ।
स्वस्थानतस्ताडने च द्विपदात् ताडितं भवेत् ॥ ४९ ॥

एकपदताडितस्य विनियोगः —

तालानुकरणं कृत्या चैकपादेन ताडने ।

शम्पातालाटतालेषु मात्रादिन्यासताडने ॥ ५० ॥

गतिविन्यासभावेन ताडने रसभावतः ।

पर्यायताडितस्य विनियोगः —

आनन्दनटने नाटये पेरणौ कालसेदतः ॥ ५१ ॥

तालशब्दानुकरणताडने चोपत्तर्पये ।

अपसर्पणतः पृष्ठे चावसाने च घोड़हृतौ ॥ ५२ ॥

नाटये चैतेषु कार्येषु ताडिनं विनियुज्यते ।

घट्टितस्य लक्षणमाह —

पदद्वयं प्रविस्तार्य मिथः संघटितं यदि ॥ ५३ ॥

घट्टितं पदमित्युक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

समचार्या च घट्टोस्तालकालेषु योजने ॥ ५४ ॥

खीभिः संधुन्मय सन्तोषताडने शोभनेऽपि च ।

विस्तृतस्यापि संकोचे घट्टितं विनियुज्यते ॥ ५५ ॥

विघट्टितस्य लक्षणमाह —

उक्तघट्टितपदश्वेद् विस्तृतस्य तो रसमार्गतः ।

विघट्टितं पदमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ५६ ॥

विनियोगः —

एकतालानुकरणे संयुक्तस्य च विस्तृतौ ।

शुभताडनतालस्य पूर्वकाले नियुज्यते ॥ ५७ ॥

चलितस्य लक्षणमाह —

पदयोरग्रपृष्ठाभ्यां चलितं चेन्मुहूर्खुः ।

चलितं पदमित्युक्तं वृत्ते भरतवेदिभिः ॥ ५८ ॥

विनियोगः —

एकतालानुकरणे कुञ्जिते गुलफताडने ।

चालयित्वा भुवः स्पर्शपेरणौ जगिणीषु च ॥ ५९ ॥

उल्लासगर्वभावेन नटने च नियुज्यते ।

कम्पितस्य लक्षणमाह —

एकपादेन वा पर्यायेण वाङ्ग्निद्रयेन तु ॥ ६० ॥

तालद्वयप्रमाणेन समुच्छव्य भुवं गते ।

कम्पितं पदभित्युक्तं भरते नृत्यविद्यिभिः ॥ ६१ ॥

एकपदकम्पितविनियोगः —

आमुग्नवश्चोनाटये च खण्डने चैकतालतः ।

गमने पदविन्यासे कालभेदविलम्बेन ॥ ६२ ॥

कम्पितं पदोत्तेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

पर्यायकम्पितस्य विनियोगः —

उल्लासनटने नाटये गमने पदभेदतः ॥ ६३ ॥

द्रुतमध्यविलम्बेन तालानुकरणे तथा ।

आनन्दनटने चित्रवेषेण नटने तथा ॥ ६४ ॥

जारचोरपदे नाटये कम्पितं विनियुज्यते ।

उद्वर्तितलक्षणमाह —

कटिपर्यन्तमुन्नम्य वामं वा दक्षिणं पदम् ॥ ६५ ॥

पर्यायेणकपादेन भूगतं यदि तत्पदम् ।

उद्वर्तितमिति प्रोक्तं नृत्यतन्त्रविचक्षणैः ॥ ६६ ॥

पर्यायोद्वर्तितविनियोगः —

जानु सन्नम्य सन्नम्य विलासनटने तथा ।

रूपकेणैकतालेन खण्डने कालभेदतः ॥ ६७ ॥

विलम्बितलये नाट्येऽप्यतिवेगेन धावने ।

उद्वर्तितपदं नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ६८ ॥

पादोद्वर्तितविनियोगः —

वक्राङ्गिनाट्ये गर्वेण नटने चैकभागतः ।

परिहासेन नटने बाललीलाविडम्बने ॥ ६९ ॥

शाविदकाङ्गेषु अस्थिरपदभेदाः ।

१०५

नाट्ये चैतेषु कार्येषु चैकपादो नियुज्यते ।

निवर्तितस्य लक्षणमाह —

उद्भवितपदं तावदुभ्यम् शितिसंस्थितः ॥ ७० ॥

निवर्तितं पदमिति प्रोक्तं नृत्यविचक्षणैः ।

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविश्रान्तौ गमनानुगते पदे ॥ ७१ ॥

तालमात्रानुकरणे पेरणौ शितिसंस्थितौ ।

उब्रम्योन्नम्य गमने रसविश्रान्तिभाविते ॥ ७२ ॥

मात्राकालपरिच्छेदचलने भुवि कुट्टने ।

निवर्तितपदं तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ७३ ॥

लुठितस्य लक्षणमाह —

आमूलाग्रपदं सर्वं लुठितं यदि भूतले ।

लुठितं पदमित्युक्तं नृत्ये भरतवेदिभिः ॥ ७४ ॥

विनियोगः —

द्रुततालानुकरणे नाट्ये च द्रुतखण्डने ।

रसविन्यासचलने परिभ्रान्तपदे तथा ॥ ७५ ॥

भूतावेशपदे नाट्ये लुठितं विनियुज्यते ।

रेचितस्य लक्षणमाह —

पर्यायेण समेनापि दीर्घेणैकाङ्गप्रिणापि वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाकारेण वक्रेण रेचितं तु चतुर्विंधय ।

पर्यायरेचितविनियोगः —

शृङ्गारवेषनटने रसभावेन खण्डने ॥ ७७ ॥

उल्लासगर्वनाट्ये च पर्यायो विनियुज्यते ।

समरेचितविनियोगः —

एकतालानुकरणे समभावेन खण्डने ॥ ७८ ॥

पृष्ठतः सर्पचलने पुरो मण्डूकवद् गतौ ।

समरेचितमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ७९ ॥

दीर्घरोचितविनियोगः —

नाथ्ये च गतिविन्यासेष्वितरानुगमे तथा ।

रतिमार्गानुसारेण पर्यायानुगमे तथा ॥ ८० ॥

विश्रान्तानुगमे दीर्घरोचितं विनियुज्यते ।

एकपदरोचितविनियोगः —

एकतालानुकरणे नाथ्ये च गतिभेदतः ॥ ८१ ॥

शृङ्गारनटने नाथ्ये विन्यासपदचालने ।

पृष्ठानुसरणे चैकपादो नाथ्ये नियुज्यते ॥ ८२ ॥

भ्रमणस्य लक्षणमाह —

सव्यापसव्यभागेन वेष्टयित्वा निवेशितम् ।

भ्रमणं पदमित्युक्तं नृत्ये भरतवेदिभिः ॥ ८३ ॥

विनियोगः —

विलम्बितलये नाथ्ये चैकतालेन खण्डने ।

दुते च गतिविश्रान्ते कालभेदानुवर्तने ॥ ८४ ॥

परिभ्रान्तस्य नटने भ्रमणं विनियुज्यते ।

मर्दितस्य लक्षणमाह —

पादद्रयेन पादेन मर्दितं यदि भूतले ॥ ८५ ॥

मर्दितं पदमित्युक्तं नृत्ये भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नटने चैकपादेन मर्दने गतिभेदतः ॥ ८६ ॥

तालानुकरणं कृत्वा चैकतालेन खण्डने ।

मध्यमे च लये नाथ्ये मर्दितं विनियुज्यते ॥ ८७ ॥

अग्रगपदस्य लक्षणमाह —

पादद्रयेन पादेन पुगोऽग्रतलसञ्चरे ।

गतिभेदानिशेषेषु चाग्रगः पाद ईरितः ॥ ८८ ॥

विनियोगः —

नाटये विन्यासगमने चैकतालेन खण्डने ।

व्यत्यस्तपादगमने विलासनटने तथा ॥ ८९ ॥

मात्राकालेषु विन्यासपदे नात्येऽग्रगो भवेत् ।

पार्थिणगस्य लक्षणमाह —

पार्थिण्या पार्थिणद्वयेनापि पृष्ठतः सञ्चरे संति ॥ ९० ॥

पार्थिणः पाद इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

रसमार्गानुकरणे पृष्ठतश्चापसर्पणे ॥ ९१ ॥

कालत्रयानुकरणे चैकतालेन खण्डने ।

सन्तोषोल्लासगमने गतिमार्गापसर्पणे ॥ ९२ ॥

नात्ये चैतेषु कार्येषु पार्थिणगो विनियुज्यते ।

पार्श्वगपदस्य लक्षणमाह —

पादद्वयस्य पादस्य पार्श्वभागेन सञ्चरे ॥ ९३ ॥

पार्श्वगः पाद इत्युक्तो नृत्ते भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नटने पार्श्वभागेन गमने पादपार्श्वतः ॥ ९४ ॥

एकत्तालानुकरणे पार्श्वभागेन खण्डने ।

शृङ्गारोल्लासभावेन खण्डने कालभेदतः ॥ ९५ ॥

नात्ये चैतेषु कार्येषु पार्श्वगो विनियुज्यते ।

वक्रगस्य लक्षणमाह —

पादद्वयेन पादेन वक्रतः सञ्चरे संति ॥ ९६ ॥

वक्रगो वापि विषयगो वा नात्ये प्रकीर्तिः ।

विनियोगः —

गतौ विष्प्रसञ्चारे कोपगर्वेषु मोहने ॥ ९७ ॥

उल्लासे गर्वभावेन वक्रभागेन खण्डने ।

मात्राकाले परिच्छेदे भिन्नकालेषु खण्डने ॥ ९८ ॥

शृङ्गारनटने नात्ये रसभावानुमोदने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ९९ ॥

नालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ।

इतेष्वेव हि कार्येषु वक्रगो विनियुज्यते ॥ १०० ॥

स्थिराणामस्थिराणां पदानां समेलनेन उत्पन्नानां पदानां स-
ह्वचाभेदमाह—

समोदृघट्टितम् ।	अञ्चितोदृघट्टितम् ।
विषमोदृघट्टितम् ।	सूच्युदृघट्टितम् ।
वक्रोदृघट्टितम् ।	पार्ष्ण्युदृघट्टितम् ।
तिरशीनोदृघट्टितम् ।	पार्श्वोदृघट्टितम् ।
विस्तृतोदृघट्टितम् ।	पुरःपृष्ठोदृघट्टितम् ।
विवर्तितोदृघट्टितम् ।	व्यत्यस्तोदृघट्टितम् ।
वलितोदृघट्टितम् ।	उत्क्षसोदृघट्टितम् ।
कुञ्चितोदृघट्टितम् ।	

उदृघट्टितं १५

समताडितम् ।	अञ्चितताडितम् ।
विषमताडितम् ।	सूचीताडितम् ।
वक्रताडितम् ।	पार्ष्णिताडितम् ।
तिरशीनताडितम् ।	पार्श्वताडितम् ।
विस्तृतताडितम् ।	पुरःपृष्ठताडितम् ।
विवर्तितताडितम् ।	व्यत्यस्तताडितम् ।
वलितताडितम् ।	उत्क्षसताडितम् ।
कुञ्चितताडितम् ।	

ताडितं १५

समघट्टितम् ।	अञ्चितघट्टितम् ।
विषमघट्टितम् ।	सूचीघट्टितम् ।
वक्रघट्टितम् ।	पार्ष्णिघट्टितम् ।
तिरशीनघट्टितम् ।	पार्श्वघट्टितम् ।
विस्तृतघट्टितम् ।	पुरःपृष्ठघट्टितम् ।
विवर्तितघट्टितम् ।	व्यत्यस्तघट्टितम् ।
वलितघट्टितम् ।	उत्क्षसघट्टितम् ।
कुञ्चितघट्टितम् ।	

घट्टितं १५

समविघट्टितम् ।	अञ्चितविघट्टितम् ।
विषमविघट्टितम् ।	सूचीविघट्टितम् ।
वक्रविघट्टितम् ।	पार्णिविघट्टितम् ।
तिरश्चीनविघट्टितम् ।	पार्श्वविघट्टितम् ।
विस्तृतविघट्टितम् ।	पुरःपृष्ठविघट्टितम् ।
विवर्तितविघट्टितम् ।	व्यत्यस्तविघट्टितम् ।
बलितविघट्टितम् ।	उत्क्षस्तविघट्टितम् ।
कुञ्चितविघट्टितम् ।	

विघट्टितं १५

समचलितम् ।	अञ्चितचलितम् ।
विषमचलितम् ।	सूचीचलितम् ।
वक्रचलितम् ।	पार्णिचलितम् ।
तिरश्चीनचलितम् ।	पार्श्वचलितम् ।
विस्तृतचलितम् ।	पुरःपृष्ठचलितम् ।
विवर्तितचलितम् ।	व्यत्यस्तचलितम् ।
बलितचलितम् ।	उत्क्षस्तचलितम् ।
कुञ्चितचलितम् ।	

चलितं १५

समकम्पितम् ।	अञ्चितकम्पितम् ।
विषमकम्पितम् ।	सूचीकम्पितम् ।
वक्रकम्पितम् ।	पार्णिकम्पितम् ।
तिरश्चीनकम्पितम् ।	पार्श्वकम्पितम् ।
विस्तृतकम्पितम् ।	पुरःपृष्ठकम्पितम् ।
विवर्तितकम्पितम् ।	व्यत्यस्तकम्पितम् ।
बलितकम्पितम् ।	उत्क्षस्तकम्पितम् ।
कुञ्चितकम्पितम् ।	

कम्पितं १५

समोद्वर्तितम् ।	अञ्चितोद्वर्तितम् ।
विषमोद्वर्तितम् ।	सूच्युद्वर्तितम् ।
वक्रोद्वर्तितम् ।	पार्ष्ण्युद्वर्तितम् ।
तिरश्चीनोद्वर्तितम् ।	पार्श्वोद्वर्तितम् ।
विस्तृतोद्वर्तितम् ।	पुरःपृष्ठोद्वर्तितम् ।
विवर्तितोद्वर्तितम् ।	व्यत्यस्तोद्वर्तितम् ।
वलितोद्वर्तितम् ।	उत्क्षमोद्वर्तितम् ।
कुञ्चितोद्वर्तितम् ।	

उद्वर्तितं १५

समनिवर्तितम् ।	अञ्चितनिवर्तितम् ।
विषमनिवर्तितम् ।	सूचीनिवर्तितम् ।
वक्रनिवर्तितम् ।	पार्ष्णनिवर्तितम् ।
तिरश्चीननिवर्तितम् ।	पार्श्वनिवर्तितम् ।
विस्तृतनिवर्तितम् ।	पुरःपृष्ठनिवर्तितम् ।
विवर्तितनिवर्तितम् ।	व्यत्यस्तनिवर्तितम् ।
वलितनिवर्तितम् ।	उत्क्षमनिवर्तितम् ।
कुञ्चितनिवर्तितम् ।	

निवर्तितं १५

समलुठितम् ।	अञ्चितलुठितम् ।
विषमलुठितम् ।	सूचीलुठितम् ।
वक्रलुठितम् ।	पार्ष्णलुठितम् ।
तिरश्चीनलुठितम् ।	पार्श्वलुठितम् ।
विस्तृतलुठितम् ।	पुरःपृष्ठलुठितम् ।
विवर्तितलुठितम् ।	व्यत्यस्तलुठितम् ।
वलितलुठितम् ।	उत्क्षमलुठितम् ।
कुञ्चितलुठितम् ।	

लुठितं १५

समरेचितम् ।	अञ्जितरेचितम् ।
विषमरेचितम् ।	सूचीरेचितम् ।
वक्ररेचितम् ।	पार्णिरेचितम् ।
तिरश्चीनरेचितम् ।	पार्श्वरेचितम् ।
विस्तृतरेचितम् ।	पुरःपृष्ठरेचितम् ।
विवर्तितरेचितम् ।	व्यत्यस्तरेचितम् ।
वलितरेचितम् ।	उत्क्षिप्तरेचितम् ।
कुञ्जितरेचितम् ।	

रेचितं १५

समभ्रमणम् ।	अञ्जितभ्रमणम् ।
विषमभ्रमणम् ।	सूचीभ्रमणम् ।
वक्रभ्रमणम् ।	पार्णिभ्रमणम् ।
तिरश्चीनभ्रमणम् ।	पार्श्वभ्रमणम् ।
विस्तृतभ्रमणम् ।	पुरःपृष्ठभ्रमणम् ।
विवर्तितभ्रमणम् ।	व्यत्यस्तभ्रमणम् ।
वलितभ्रमणम् ।	उत्क्षिप्तभ्रमणम् ।
कुञ्जितभ्रमणम् ।	

भ्रमणं १५

सममर्दितम् ।	अञ्जितमर्दितम् ।
विषममर्दितम् ।	सूचीमर्दितम् ।
वक्रमर्दितम् ।	पार्णिमर्दितम् ।
तिरश्चीनमर्दितम् ।	पार्श्वमर्दितम् ।
विस्तृतमर्दितम् ।	पुरःपृष्ठमर्दितम् ।
विवर्तितमर्दितम् ।	व्यत्यस्तमर्दितम् ।
वलितमर्दितम् ।	उत्क्षिप्तमर्दितम् ।
कुञ्जितमर्दितम् ।	

मर्दितं १५

समाग्रगम् ।	अङ्गिचताग्रगम् ।
विषमाग्रगम् ।	सूच्यग्रगम् ।
वक्राग्रगम् ।	पाष्ठ्यग्रगम् ।
तिरश्चीनाग्रगम् ।	पार्श्वाग्रगम् ।
विस्तृताग्रगम् ।	पुरःपृष्ठाग्रगम् ।
विवर्तिताग्रगम् ।	व्यत्यस्ताग्रगम् ।
वलिताग्रगम् ।	उत्क्षिप्ताग्रगम् ।
कुञ्जिचाग्रगम् ।	

अग्रगं १५

*(समपार्षिणगम् ।	अङ्गिचतपार्षिणगम् ।
विषमपार्षिणगम् ।	सूचीपार्षिणगम् ।
वक्रपार्षिणगम् ।	पार्षिणपार्षिणगम् ।
तिरश्चीनपार्षिणगम् ।	पार्श्वपार्षिणगम् ।
विस्तृतपार्षिणगम् ।	पुरःपृष्ठपार्षिणगम् ।
विवर्तितपार्षिणगम् ।	व्यत्यस्तपार्षिणगम् ।
वलितपार्षिणगम् ।	उत्क्षिप्तपार्षिणगम् ।
कुञ्जिचतपार्षिणगम् ।	

पार्षिणगं १५

समपार्श्वगम् ।	अङ्गिचतपार्श्वगम् ।
विषमपार्श्वगम् ।	सूचीपार्श्वगम् ।
वक्रपार्श्वगम् ।	पार्षिणपार्श्वगम् ।
तिरश्चीनपार्श्वगम् ।	पार्श्वपार्श्वगम् ।
विस्तृतपार्श्वगम् ।	पुरःपृष्ठपार्श्वगम् ।
विवर्तितपार्श्वगम् ।	व्यत्यस्तपार्श्वगम् ।
वलितपार्श्वगम् ।	उत्क्षिप्तपार्श्वगम् ।
कुञ्जिचतपार्श्वगम् ।	

पार्श्वगं १५

* पदानां परस्परसम्मेलनेनोत्पन्नानि ऋर्णिणि चत्वारिंशादधिकाद्विशतसङ्कृत्याकानीति वक्ष्यति (पृ० ११३) । तदनुसारेणात्र वलयान्तरितो भागोऽवश्यमेष्टव्य इति प्रतिभाति

समवक्रगम् ।	अज्ञिचतवक्रगम् ।
विषमवक्रगम् ।	स्त्रीवक्रगम् ।
वक्रवक्रगम् ।	पार्थिवक्रगम् ।
तिरश्चीनवक्रगम् ।	पार्श्ववक्रगम् ।
विस्तृतवक्रगम् ।	पुष्टपृष्ठवक्रगम् ।
विवर्तितवक्रगम् ।	व्यत्यस्तवक्रगम् ।
वलितवक्रगम् ।	उत्क्षेपवक्रगम् ।
कुञ्जिचतवक्रगम् ।	

वक्रगं १५

स्थिराणामस्थिराणां पदाना परस्परसंयोगेन उत्पन्नानि पद-
कर्माणि द्विशताधिकचत्वारिंशत्सङ्ख्याकानि उक्तानि ।

श्रीवज्ञिचराजकुलशेखररामवर्ष-

संजातहर्षहृदयाम्बुजचिन्तितेऽस्मिन् ।
लोकोपकारकृतनाव्यविशेषतन्त्रे

श्रीबालरामभरतेऽङ्गकृतिः समग्रा ॥ १०१ ॥

एतावता ग्रन्थेन अङ्गेषु चिन्तितः शब्दभावः भावरसार्थकि-
यारूपः । शब्दरूपेणार्थरूपेण चाष्टविधोऽपि तत्त्वार्थेषु विनियु-
ज्यते । तथाहि शिरसि (शब्दभावः) अर्थभावः, नयनयोरपि शब्द-
भावः अर्थभावः, हस्तयोश्च शब्दभावः अर्थभावः, पदयोरपि शब्द-
भावः अर्थभावः, भावप्रधानतया विचारितः । इदानीं रसप्रधानतया
विचार्यते, रसज्ञानं विना उपाङ्गानां प्रयोजनाभावात् । ततश्च रस-
निरूपणमेव कर्तव्यम् । तदपि फलमुखेन चारणीयम् । फलं तु रस-
रूपम् । रसस्तु द्विविधः स्थायिभावः सञ्चारिभावश्चेति । स च
भावः इन्द्रियादिभिरेव प्रकाशते । इन्द्रियादिष्वधिष्ठितो रसः वृत्ति-
ज्ञानाश्रितः विषयेष्वपि भावमुखेन प्रकाशते । तदपि विचारितप्रा-
यम् । उपाङ्गमिति संज्ञया किं विचार्यते । अङ्गविचारानन्तरमुपाङ्ग-
विनियोगश्चिन्त्यत इति । सत्यम् । भावाभिनये इन्द्रियादिभिरभि-
नयः रसरूपः अर्थादेव सामान्यरूपेण दर्शितः । इदानीम् उपाङ्गेषु
विशेषरूपेण चिन्त्यते । ननु अङ्गेषु प्रधानं शिरः । उपाङ्गं नयनादि ।
शिरोभेदभावेनैव नेत्रादिभावोऽपि अर्थात् प्रकाशत इति किमर्थमुपा-

झचिन्ता । भावरसयोरेकविषयत्वात् । न च एकविषयत्वेऽपि श्रुङ्गा-
रादिनवरसानां ज्ञानेन्द्रियविषयत्वात् इन्द्रियादिभिरेव रसज्ञानं स-
म्भवतीति प्रत्येकमेव चिन्तोति वाच्यम् । ‘यतो मनस्ततो भाव’ इति
सामान्यशास्त्रे भावज्ञानेनैव रसज्ञानस्यापि सम्भवात् । ननु भावस्तु
सर्वाङ्गविषयः, रसस्तु ज्ञानेन्द्रियविषय इति भेदसच्चात् विशेषचिन्तेति
चेन्न । सर्वाङ्गमध्ये ज्ञानेन्द्रियस्याप्येकत्वात् । ननु भावो नाम आत्म-
धर्मः । रसो नाम इन्द्रियादिवेद्यः आत्मजन्यगुण इति भेदसच्चात्
शिरोभावप्रकटने स्वात्मनिष्ठगुणानाम् अप्रकाशयत्वात् गुणभेदग्रह-
णार्थम् इन्द्रियादिभिरेव उपाङ्गं प्रत्यङ्गमिति भेदचिन्ता । कर्मेन्द्रिया-
दिभिरथक्रियागुणनिरूपणं तु विशेषरूपेण प्रत्यङ्गे वक्ष्यामः । ज्ञाने-
न्द्रियादिभिः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाग्राणादिभिः करणैरेव रसः निरू-
प्यते । इन्द्रियग्राह्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादयः । शब्दग्राहकमिन्द्रियं
श्रोत्रम् । यदा शब्दो गृह्णते तदा शब्दनिष्ठगुणागुणभेदोऽपि गृह्णते ।
तथाहि मधुरशब्देन शृङ्गारः । कूरशब्देन कोपः । दीनशब्देन करुणा ।
उत्तमशब्देन अद्भुतः । निकृष्टशब्देन वीभत्सः । हुङ्कारशब्देन भ-
यम् । निन्दितशब्देन रौद्रः । विनोदशब्देन हास्यम् । स्वभावशब्देन
शान्तिः ।

एवं ध्वनेरपि रसोत्पत्तिः सम्भवति । शुकध्वनौ मधुरः । को-
किलध्वनौ अद्भुतः । पेचकध्वनौ भयम् । नकध्वनौ वीभत्सः । म-
यूरध्वनौ वीरः । कपोतध्वनौ करुणा । क्रौञ्चध्वनौ हास्यम् । पुव-
ध्वनौ कोपः । भारद्वाजध्वनौ शान्तिः । (पुवः=३०००. भारद्वाजः=
६५४०००००००.) एवं गीतश्रवणादपि रसोत्पत्तिः सम्भवति ॥

स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । यदा स्पर्शो गृह्णते तदा स्पर्शनिष्ठ-
शीतोष्णसुखदुःखादिकमपि गृह्णते । तथाहि शीतेन कम्पनं भयम् ।
उष्णेन तापः दुःखम् । समत्वे सुखं शृङ्गारः । सुखाधिके धैर्यं वीरता ।
वीरतायामद्भुतः आनन्दः । वस्त्रादिभिः शीतशान्तौ, शीतेन
उष्णशान्तौ शान्तिरसः । वस्त्रादौ जीर्णे हास्यं वीभत्सश्च । एवं त्वगि-
न्द्रियेणापि रसोत्पत्तिः सम्भवति । वीणातन्त्रीषु अङ्गुलिसंयोगादू,
वेणुनादस्वरवाद्यादिपु फूत्कारेणाङ्गुलिविन्यासेनापि नादोत्पत्तौ रसो-

इन्द्रियाणां तद्विपयाणां च रसाभिव्यञ्जकत्वप्रतिपादनम् । ११५

त्पत्तिः सम्भवति । एवं खीपुरुषयोरपि आलिङ्गनचुम्बननखक्षता-
दिभिः अतिविप्रलभमहास्यशृङ्गरैश्च रसोत्पत्तिः सम्भवति ।

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुः । यदा रूपं गृह्णते तदा तनिष्ठभेदो-
डपि गृह्णते । तथाहि सुरूपदर्शने शृङ्गारः । प्रतिरूपदर्शने कोपः । आति-
रूपदर्शने अद्भुतः । विरूपदर्शने हास्यं वीभत्सः भयं च । कुरूप-
दर्शने रौद्रः । सरूपदर्शने शान्तिः । अयमपि रसः द्विरूपेण वर्तते चेत-
नाचेतनभेदेन । चेतने मनुष्यादिषु चतुष्पात्सु गोमृगगजाश्वरशुन-
कव्याघ्रतरक्ष्वादिषु (अचेतने) प्रतिमायां चित्रे च रूपादिदर्शनभेदेन
नवरसोत्पत्तिः सम्भवति । पुत्रदारगुरुवन्धुमित्रामित्रसमदर्शनेन नव-
रसोत्पत्तिः सम्भवति । गृह्णेत्रवित्तकनकरजतरत्नादिलाभे सन्तोषः
शृङ्गारः । अधिके उत्साहः वीरता । उत्तमद्रव्यलाभे अद्भुतः । नष्टे
करुणा रौद्रश्च । दुष्टे वीभत्सः । राजचोराक्रमणे भयम् । धूर्तव्यये
हास्यम् । त्यागे शान्तिः ।

एवं रसनेन्द्रिये षड्सान्नवररसोत्पत्तिः । रसग्राहकमिन्द्रियं
रसना । यदा रसो गृह्णते तदा रसनिष्ठभेदोडपि गृह्णते । तथाहि मधुर-
रसास्वादने शृङ्गारः । मधुराधिक्ये मदः गर्वः । अद्भुतमधुरभक्षणे
अद्भुतः । मधुरे दुष्टे वीभत्सः । विषसंयुक्तमधुरे भयम् । रसहीनमधुरे
हास्यम् । मधुराभावे करुणा । मधुरापहरणे रौद्रम् । मधुरत्यागे
शान्तिः । एवं षड्सादपि नवरसोत्पत्तिः सम्भवति ।

एवं ग्राणेन्द्रियादपि नवरसोत्पत्तिः । गन्धग्राहकमिन्द्रियं ग्रा-
णम् । यदा गन्धो गृह्णते तदा तनिष्ठसौरभमपि गृह्णते । तथाहि माल-
तीचम्पकाद्वाणे कस्तूरीमृगमदाद्वाणे च शृङ्गारः । गन्धाधिक्ये गर्वों
मदः । अतिगन्धाद्वाणे अद्भुतः । नानागन्धाद्वाणने हास्यम् । दुर्ग-
न्धाद्वाणने वीभत्सः । गन्धनाशे कोपः दुःखं च । व्याघ्रगन्धाद्वाणने
भयम् । निर्गन्धाद्वाणने शान्तिः । एवं ज्ञानेन्द्रियैः पञ्चभिरपि रसो-
त्पत्तिश्चनितता ॥

इदानीं कर्मेन्द्रियैर्वर्कपाणिपादैरपि रसोत्पत्तिश्चिन्त्यते । वच-
नादानगमनानि फलम् । फलैरेव विनियोगः । तथाहि सत्कथा-
लापे शृङ्गारः । असत्कथालापे वीभत्सः । शत्रुकथालापे कोपः ।

चित्रकथालापे अद्भुतः । विटकथालापे हास्यम् । चोरव्याघसर्पादि-
कथालापे भयम् । रामायणादिकथालापे विश्वासः दया । अनिष्ट-
कथालापे दुःखम् । विवेककथालापे शान्तिः । प्रमोदवचने शृङ्गारः ।
वीरवादे वीरः । अद्भुतवाक्ये अद्भुतः । परिहासवाक्ये हास्यम् ।
सङ्कटवाक्ये दुःखम् । निग्रहवाक्ये भयम् । अनुग्रहवाक्ये दया । अ-
धिक्षेपवाक्ये वीभत्सः । उपरतिवाक्ये शान्तिः । शुभवार्तायां शृङ्गारः ।
अशुभवार्तायां करुणा । जयवार्तायां वीरः । अतिशुभवार्तायाम-
द्भुतः । अनर्थवार्तायां कोपः । विरुद्धवार्तायां वीभत्सः । अप्रिय-
वार्तायाम् अपहासः । प्रियवार्तायां विहसितम् । अपवादवार्तायां भ-
यम् । निर्दोषवार्तायां शान्तिः ।

एवं हस्तव्यापारयोरपि नवरसोऽस्ति । रसचेष्टायां शृङ्गारः ।
विरसचेष्टायां विरोधः । रसाभासचेष्टायां वीभत्सः । रसाद्भुतचेष्टायाम्
अद्भुतः । वीररसचेष्टायां वीरः । इङ्गितचेष्टायां हास्यम् । स-
ङ्कटचेष्टायां दुःखं भयं च । सङ्कटरहितचेष्टायां शान्तिः । मङ्गल-
द्रव्यदाने शृङ्गारः । अमङ्गलद्रव्यदाने कोपः । अधिकद्रव्यप्रदाने
वीरः । अतिशयवस्तुप्रदाने अद्भुतः । छुत्सितद्रव्यप्रदाने वी-
भत्सः । विषद्रव्यप्रदाने भयम् । निष्फलद्रव्यप्रदाने हास्यम् । संकट-
द्रव्यप्रदाने करुणा । सम्मतद्रव्यप्रदाने शान्तिः । सुखदुःखयोरालि-
ङ्गनम् । कोपे च ताडनम् । वीभत्से धिक्कारः । दैन्ये च याचनम् ।
भये वीरभावः धैर्यं च । अद्भुते क्षाघनम् । शान्तावुपचारः ।

एवं पदव्यापारयोरपि नवरसोऽस्ति । राजवीथीगमने शृङ्गारः ।
उल्लासगमने अद्भुतः । युद्धरङ्गगमने वीरः । कण्टकमार्गगमने करुणा ।
वेश्यावीथीगमने हास्यम् । शत्रुवीथीगमने कोपः । चोरमार्गगमने
भयम् । सङ्कटमार्गगमने वीभत्सः । स्वेच्छागमने शान्तिः ॥

एवमात्मन्यपि नवरसोऽस्ति । इष्टप्राप्तौ शृङ्गारः । अनिष्टप्राप्तौ
करुणा ।* (अभीष्टा?) । अभीष्टाधिके वीरः । अभीष्टसम्पूर्णे अद्भुतः ।
इष्टपरित्यागे वीभत्सः । इष्टविरुद्धफले हास्यम् । इष्टानिष्टसमे शान्तिः ।
एवं कर्मनिद्रयैरत्मना च नवरसो निरूपितः । एवमुक्तानां नवरसानां
उक्तेषु इन्द्रियेषु विषयेषु च लक्ष्यलक्षणभावचिन्तने गौरवात् उपाङ्ग-
ष्वेव लक्ष्यलक्षणचिन्ता ॥

* इह भयानकरौद्रयोर्विवरणस्यादर्शनात् कियांश्विद् ग्रन्थलोपः सम्भाव्यते ।

शुभाङ्गशोभिवरवश्चिभूपते-
रपाङ्गभावरसतः समुज्जवले ।

वराङ्गभावरसलक्षणात्मक-
मुपाङ्गमत्र भरते निरूप्यते ॥ १ ॥

उपाङ्गं नाम —

नेत्रे च भुक्ती नासा कपोलौ चिकुकाधरौ ।
एतानि तान्युपाङ्गानि कीर्तितानि हि नर्तकैः ॥ २ ॥
श्वासोष्टदन्तजिह्वास्यमुखरागाश्च षट् परे ।
अङ्गाङ्गानीति च प्राहुरार्थिङ्गानीति केचन ॥ ३ ॥
ललाटश्च हनू कणौ चार्थिकानि मतद्वये ।
लक्ष्यलक्षणभावस्तु त्रयाणां न प्रवर्तते ॥ ४ ॥
विनियोगविशेषो हि कारणं लक्षणोद्भवे ।
ललाटविनियोगस्तु भुक्तीचरितार्थकः ॥ ५ ॥
इनुद्यनियोगस्तु कपोलचरितार्थकः ।
कर्णयोर्विनियोगस्तु कम्पनाद् विनियुज्यते ॥ ६ ॥
अतस्त्रयाणामुत्सृज्य द्वादशानां च लक्षणम् ।
विनियोगश्च भरते चिन्त्यते नर्तकैर्मुदा ॥ ७ ॥

इदानीं षण्णामुपाङ्गानाम् अङ्गाङ्गानामपि षण्णामाहत्य द्वादशा-
नामुपाङ्गानां लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते । भावरसार्थक्रियारूपेण बहु-
विधानामुपाङ्गानां मध्ये प्रथमं तावद् दृष्टिभेदश्चिन्त्यते । प्रथमं तावद्
भावदृष्टेर्लक्षणमाह —

एकं भावं हृदि स्थाप्य बहुभावः प्रवर्तते ।
तारकाणां च विन्यासाच्चलनादपि कम्पनात् ॥ ८ ॥
भावदृष्टिरिति प्रोक्ता संचारेऽनेकरूपतः ।

विनियोगः —

नाथ्ये नवरसे स्थायिभावेन रससञ्चरे ॥ ९ ॥
गृद्धभावं हृदि स्थाप्य बहुभावेन नर्तने ।
रञ्जने च सदामोदभावनायां दयारसे ॥ १० ॥

नाथे चैतेषु कार्येषु स्थायिद्विर्णियुज्यते ।
स्थायिभावो नाम —

रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयानकम् ॥ ११ ॥

जुगुप्ता विसयश्चापि निर्वेदश्चाप्यर्थी नव ।

एतेषां लक्ष्यलक्षणभेदमाह —

खीपुंसयो(स्त १ः स)दान्योन्यचिन्तया रतिसम्भवः ॥ १२ ॥

अनुभूतौ न विश्रान्तिः सा रतिः परिकीर्तिंता ।

विनियोगः —

दम्पत्योश्च सदाश्लेषे चार्धनारीश्वरे शिवे ॥ १३ ॥

रुक्मणीकृष्णसंयोगेऽप्यौषधोत्साहमैथुने ।

एतेषु विनियोगेषु रतिरेषा नियुज्यते ॥ १४ ॥

हासस्य लक्षणमाह —

रत्यङ्गभूतचिन्तायां स्नेहे प्रथमकारणम् ।

मन्दस्मितराद्भविन जातो हासः स उच्यते ॥ १५ ॥

विनियोगः —

अन्योन्यमतिमैत्रेण सामिप्रायावलोकने ।

अपूर्वरत्यारम्भे च रत्यर्थमपि सम्मतौ ॥ १६ ॥

मिथः सुरतवार्तायां हास एष नियुज्यते ।

शोकक्रोधयोः विग्रलम्भमूलकत्वात् शोकस्वरूपमाह —

रत्यभावे रतेभङ्गे शोकक्रोधसमुद्भवः ॥ १७ ॥

स्थायी च करुणे शोको विग्रलम्भोऽप्यरुन्तुदः ।

शोकस्य लक्षणमाह —

मुखवैवर्ण्यरूपेणानुस्मृतिः स्वरभेदतः ॥ १८ ॥

विचित्ररतिसन्तापाज्जातः शोको रसात्मकः ।

विनियोगः —

उद्युक्तकार्यभग्ने च करणोपायनष्टयोः ॥ १९ ॥

मनोविज्ञानहीने च शोको हि विनियुज्यते ।

क्रोधस्य लक्षणमाह —

प्रतिक्रियादिशक्तिश्वेद् विषये तारतम्यतः ॥ २० ॥

आकारेण प्रकटनं स कोपः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

सुतभूत्येषु हुङ्कारस्फुरितोष्टः परिग्रहे ॥ २१ ॥

नृपे गुरौ च पित्रादौ विनयाकारगोपनम् ।

क्रोध एतेषु कार्येषु रसो हि विनियुज्यते ॥ २२ ॥

उत्साहस्य लक्षणमाह —

इष्टसाधनतः कार्येष्वासक्त्यातिप्रवर्तनात् ।

आत्मर्थ्यकरो भाव उत्साह इति कीर्तिः ॥ २३ ॥

विनियोगः —

युद्धे शत्रुजये दाने धर्मे विश्वासकर्पणि ।

अर्थसम्पादने विद्याभ्यासे बलपराक्रमे ॥ २४ ॥

उत्साहः सर्वकार्येषु भावो हि विनियुज्यते ।

भयानकस्य लक्षणमाह —

शङ्काचञ्चलभावश्चेदात्मन्यारोपितो यदि ॥ २५ ॥

भयानको रसः प्रोक्तः सर्वकार्यविरोधकृत् ।

वास्तवः कृत्रिमश्चेति द्विविधः परिकीर्तिः ॥ २६ ॥

विनियोगः --

भृत्ये बाले च दारेषु पुत्रमित्रेषु बन्धुषु ।

कृत्रिमेण भयं कार्यं वास्तवे तु मियेत् प्रिये(१) ॥ २७ ॥

शत्रौ युद्धे च चोरे च मिथ्यावादेऽप्यधर्मतः ।

भयानकरसस्तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ २८ ॥

जुगुप्सालक्षणमाह —

गुणदोषविभागश्वेद् आत्मन्यारोपितो यदि ।

जुगुप्सा द्विविधा प्रोक्ता शुद्धाशुद्धविभागतः ॥ २९ ॥

विनियोगः—

शुद्धस्य उदाहरणम् —

आत्मज्ञानान्मनःशुद्धौ मन्त्रप्रोक्षणतोऽपि वा ।

अशुद्धस्य उदाहरणम् —

मलमूत्रादिविष्टानां दर्शने नीचदर्शने ॥ ३० ॥

जुगुप्सा चैवमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

विस्मयस्य लक्षणमाह—

हष्टादृष्टपदार्थेभ्यस्त्वपूर्वार्थस्य सम्भवे ॥ ३१ ॥

अद्भुतो द्विविधः प्रोक्तः कृत्रिमो दैविकस्तथा ।

कृत्रिमस्य विनियोगः—

मायेन्द्रजालविद्यासु नगराणां प्रदर्शने ॥ ३२ ॥

ब्रह्मविष्णुमेहशानामिन्द्रादीनां प्रदर्शने ।

हनूमतान्धितरणे भूकम्पेऽशनिपातने ॥ ३३ ॥

उल्कापाते च मेघानां ध्वनौ च विनियुज्यते ।

रत्यादिविधुरशान्तिरसस्य लक्षणमाह—

रत्यादिभेदविधुराद् विषयाद्यनपेक्षणात् ॥ ३४ ॥

संसारभयभीतेश्च निर्वेदः स च जायते ।

विनियोगः—

अध्यात्मविद्यायोगे च ध्याने चोपश्च मे दमे ॥ ३५ ॥

शिवभक्तौ विष्णुभक्तौ तपसि व्रतकर्मणि ।

एतेष्वेव हि कार्येषु निर्वेदो विनियुज्यते ॥ ३६ ॥

इति स्थायिभावलक्ष्यलक्षणभावश्चनितः ।

रसभावयोर्भेदं दर्शयति — शृङ्गाररसस्य स्थायिभावः रतिः ।

हास्यस्य स्थायी हासः । शोके स्थायी करुणः । रौद्रे स्थायी क्रोधः ।

वीरे स्थायी उत्साहः । भयानके स्थायी भयम् । वीभत्से स्थायी

जुगुप्सा । अद्भुते स्थायी विस्मयः । शान्तौ स्थायी निर्वेदः ।

एवं भावरसयोः जन्यजनकभावः प्रदर्शितः ॥

एवं रसानामपि परस्परं जन्यजनकभावश्चिन्त्यते । तथाहि —
शृङ्गारविश्लभयोर्जन्यजनकभावः । वीराद्भुतयोः जन्यजनक-
भावः । भयवीभत्सयोर्जन्यजनकभावः । हास्यरौद्रयोर्जन्यजनकभावः
शत्रुविषयः । मित्रविषये तु शृङ्गारहास्ययोर्जन्यजनकभावः । वीभ-
त्सशान्त्योर्जन्यजनकभावः । एवं रसानां परस्परभेदेन जन्यजनक-
भावः प्रदर्शितः ॥

एवमुक्तेषु नवरसेषु दृष्टिभेदश्चिन्त्यते ।

कान्ता हास्या च करुणा रौद्री वीरा भयानका ।

वीभत्सा चाद्भुतेत्येवमष्टौ च रसदृष्टयः ॥ ३७ ॥

एतासां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते ।

कान्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

साभिलाघमनोल्लासदश्यसारावगाहिनी ।

विकसचिर्मलाकारा सभूक्षेपकटाक्षिणी ॥ ३८ ॥

मन्मथोद्रेकरसगा कान्ता दृष्टिरिति स्मृता ।

विनियोगः —

स्त्रीपुंसयोः सदान्योन्यचिन्तया रसवीक्षणे ॥ ३९ ॥

मिथो विकारभावेन सविलासानुवीक्षणे ।

अन्योन्यरतिसम्मोदादानन्दरसवीक्षणे ॥ ४० ॥

चिरेण विस्मृतद्रव्यलाभे सन्तोषवीक्षणे ।

मतान्तरेण कान्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

सन्तोषस्वच्छसुस्नेहमनोभावसमन्वितः ॥ ४१ ॥

कृष्णतारो बहिर्गत्वा पुनरागम्य च स्फुटम् ।

स्वपार्थधवलाकारा स्वप्रकाशाभिकोञ्जवला ॥ ४२ ॥

उत्फुल्लदृष्ट्या दृष्टार्थशीघ्रग्रहणधारणा ।

कान्ता दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवोदिभिः ॥ ४३ ॥

विनियोगः —

पुनः पुनश्च विषयग्रहणमोदने रसे ।

आलोक्यैव मुहुर्द्रव्यधारणे विषयान्तरात ॥ ४४ ।

मनोहरमृगाक्षीणां मुहुरालोकचिन्तने ।
कान्ता दृष्टिरसौ तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ४५ ॥

विप्रलम्भशृङ्गारदृष्टेर्लक्षणमाह —

भ्रुकुटिच्छो(ट)नं कृत्वा वक्रितस्तब्धतारका ।
क्षणस्थित्या चलत्तारा कटाक्षान्तविंवर्तिनी ॥ ४६ ॥

विप्रलम्भभारव्यशृङ्गारदृष्टिरेषा प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

प्रियं कोपेन धिक्कृत्य शीघ्रमागच्छ मेऽन्तिके ॥ ४७ ॥
पूर्वरा(त्रौै॑त्रे) च मे सुप्तौ कुत्र तावद् गतः शठ ! ।
वक्रभावेन धूर्तस्य वीक्षणे रतिचिन्तया ॥ ४८ ॥
रतिमूल्याप्रदानेन प्रत्यहं जारदर्शने ।
विप्रलम्भभारव्यशृङ्गारदृष्टिरेषा नियुज्यते ॥ ४९ ॥

हास्यदृष्टिलक्षणमाह —

किञ्चिदन्तर्गता तारा विचित्रब्रमणोऽज्ज्वला ।
म(न्द्रै॒न्द)मध्यमतीव्रेण कुञ्जितेष्टपुटोज्ज्वला ॥ ५० ॥

हास्या दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मन्दं हसित्वा नारीणामतिगृदावलोकने ॥ ५१ ॥
बुद्धिब्रमणकार्येषु सविकारावलोकने ।
किमेतदिति सञ्चित्य स्मितपूर्वावलोकने ॥ ५२ ॥

मतान्तरेण हास्यदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिच्चन्निमेषचलनाद् व्याकोशस्फुटतारका ।
आच्छाद्यार्धयमं किञ्चिच्चन्मन्दमध्यमतीव्रतः ॥ ५३ ॥

किञ्चित् स्फुटं स्फुटतरं निरन्तरविलोकनात् ।
एकदैव परिक्रम्य सूक्ष्मभावसमन्विता ॥ ५४ ॥

अन्तरालोकिता तारा ललाटान्तरदर्शना ।

सकृद् दृष्ट्वैव च सकृन्मीलिता हास्यहक् स्मृता ॥ ५५ ॥

विनियोगः —

मनोहररसस्तीणां जंलक्रीडावलोकने ।
वाललीलाविशेषाणां विस्मयेनावलोकने ॥ ५६ ॥

युवतीनां रसक्रीडालोकने मानवीक्षणे ।

विहसितापहसितयोर्लभणमाह —

किञ्चित् स्तब्धस्य तारस्य चलनाद् विकृतेक्षणे ॥ ५७ ॥
कृतहासो विहसितस्त्वपहासश्च कम्पितः ।

विनियोगः —

विपरीतानुवादेन हसने चार्धसम्मते ॥ ५८ ॥

वाललीलासु सन्तोषे साहसे हासवाक्यतः ।

अपहसितविनियोगः —

असन्तोषानुवादेन हसने च मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥

स्तिंगधानां पतने स्तीणां वस्त्रादिगलने तथा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु हसितं विनियुज्यते ॥ ६० ॥

करुणाद्वैर्लक्षणमाह —

उपर्युधश्च पतितपुटा सासांतिमन्थरा ।

नासाग्रालोकनं कृत्वा शोकपर्याकुला मुहुः ॥ ६१ ॥

तारकाग्लानिसंक्षीणा करुणा दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

अर्थनाशे भनःक्षेत्रे प्रिये देशान्तरं गते ॥ ६२ ॥

मुहुरुच्छवासनिःश्वासे राजकोपेन ताडने ।

इष्टवन्धुवियोगे च सङ्कटादपि रोदने ॥ ६३ ॥

मतान्तरेण करुणाद्वैर्लक्षणमाह —

आविलः कृष्णतारश्चेत् परितः पर्यटन्नपि ।

ऊर्ध्वाधोगमनं कृत्वा गलत्सलिलसङ्कुलः ॥ ६४ ॥

सर्वप्रकाशनं त्यक्त्वा नासकाग्रावलोकनः ।

कबलीकृततारेण दृष्टिस्तावत् तिरोहिता ॥ ६५ ॥

करुणादृष्टिरित्येवं कथिता भरतागमे ।

विनियोगः—

नूतनक्षेशसम्प्राप्तौ राजा चोरेण ताढने ॥ ६६ ॥

सर्वविच्चापहरणे शत्रुशत्र्येण खण्डने ।

विभावानुभावकरुणादृष्टेलक्षणमाह—

आविलः कृष्णतारश्चेदूर्ध्वाधश्चलितो मनाक् ॥ ६७ ॥

शत्रोः समस्य विषये सुखक्षेशसमुद्भवे ।

सविभावानुभावेति करुणा दृष्टिरुच्यते ॥ ६८ ॥

विभावदृष्टेविनियोगः—

शत्रुनाशे सुखोत्पत्तौ भयं नास्तीति चिन्तने ।

शत्रोरानेष्टसम्प्राप्तौ वहिर्दुःखप्रदर्शने ॥ ६९ ॥

अनुभावस्य विनियोगः—

वाह्मात्रेण प्रकटने कष्टमित्येव भाषणे ।

अहो कर्मगतिस्तावदीदशीति प्रबोधने ॥ ७० ॥

सविभावानुभावेन करुणा विनियुज्यते ।

रौद्रदृष्टेलक्षणमाह—

आवेगादतिवक्रोगपुटा च स्तब्धतारका ॥ ७१ ॥

रुक्षातिरक्तकलुपा चोचतभूग्रसारिता ।

रौद्री दृष्टिरिति प्रोक्ता रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ ७२ ॥

विनियोगः—

युद्धरङ्गे च शत्रौ च चोरे चान्यायकारिणि ।

मतान्तरे रौद्रदृष्टेलक्षणमाह—

सम्यग्बृत्ताकृतिं कृत्वा पाटलश्चातिवक्रितः ॥ ७३ ॥

रेणुभिर्दीषित इव प्रस्फुटः कृष्णतारकः ।

ऊर्ध्वभागगतिं कृत्वा निश्चलो हुंकृताकृतिः ॥ ७४ ॥

मनसा कृतकार्याणामेको भ्रूमूलचालितः ।

तद्भ्रूमूलेन हुंकृत्य मर्मकृन्तनकारिणि ॥ ७५ ॥

रौद्री दृष्टिरिति प्रोक्ता नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

कृतकार्यस्मृतिं कृत्वा हुंकृत्य रिपुखण्डने ॥ ७६ ॥

मानेन प्राणसंत्याज्ये सर्वार्थहरणेषु च ।

विभावानुभावरौद्रदृष्टेर्लक्षणमाह —

भुकुटीच्छोटनं कृत्वा स्तब्धतारकवीक्षितः ॥ ७७ ॥

अनुभावविभावाख्यरौद्रदृष्टिरिति स्मृतः ।

विनियोगः —

भृत्यबालकभार्यादिसेवकामात्यवीक्षणे ॥ ७८ ॥

विभावस्य विनियोगः —

आयुधग्रहणे वेत्रग्रहणे शिष्यदासयोः ।

एतेषु विनियोगेषु रौद्री दृष्टिर्नियुज्यते ॥ ७९ ॥

वीरदृष्टेर्लक्षणमाह —

आवेगादुभताकारतारकापाङ्गगामिनी ।

स्पितपूर्वा च दीपा च सम्याख्यकसिताकृतिः ॥ ८० ॥

वीरा दृष्टिरिति प्रोक्ता भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

मनोधैर्ये च गाम्भीर्ये प्रतापोल्लासभावयोः ॥ ८१ ॥

वीर्यशौर्यप्रकटने चौदार्ये गर्वमानयोः ।

मतान्तरेण वीरदृष्टेर्लक्षणमाह —

वक्रितद्विषुटोद्भ्रान्ता गतानुगततारका ॥ ८२ ॥

किञ्चिन्निमेषचलिताप्यधर्ववीक्षणगामिता ।

स्फुटप्रकाशधवला वीरा दृष्टिरिति स्मृता ॥ ८३ ॥

विनियोगः —

स्वप्रभावप्रकटने गर्वभावानुमोदने ।

रिपुधिकारवचने धैर्येणोल्लासवीक्षणे ॥ ८४ ॥

विभावानुभाववीरदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिदावेगनलनात् पार्थ्ययोश्च गतागता ।

आयतापाङ्गविश्रान्ततारका ललितोज्ज्वला ॥ ८५ ॥

अनुभावविभावाख्या वीरा दृष्टिरिति स्मृता ।

विनियोगः —

प्रभुशक्तिप्रकटने प्रौढभावेन वीक्षणे ॥ ८६ ॥

धनगर्वाभिमानेनालक्ष्यबुद्ध्या निरीक्षणे ।

विभावविनियोगः —

मदे मात्सर्यवचनेऽमर्षभावनिरीक्षणे ॥ ८७ ॥

स्वसामर्थ्यप्रकटने पौरुषे च पराक्रमे ।

एतेष्वेव हि कार्येषु वीरहृषिर्नियुज्यते ॥ ८८ ॥

भयानकदृष्टेलक्षणमाह —

निमेषरहितोदृष्टपुटा च स्तब्धतारका ।

दृश्यात् पलायमाने तु निमेषेणातिचञ्चला ॥ ८९ ॥

भयानकेति सा दृष्टिर्नाथ्ये तु परिकीर्तिंता ।

विनियोगः —

पापे सङ्कटरोगे चाप्यधर्मेऽकृत्यकर्मणि ॥ ९० ॥

राज्ञि चोरे मनस्तापे शत्रौ देशात् पलायने ।

मतान्तरेण भयानकदृष्टेलक्षणमाह —

मन्दचाच्छ्वल्यसङ्कोचयमाभ्यां स्तब्धतारका ॥ ९१ ॥

विषयानवगाहातिशीघ्रेण चलिताकृतिः ।

लक्ष्येण दृष्टपुरुषादतिभीत्या निवर्तिता ॥ ९२ ॥

भयानकेति सा दृष्टिः प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

सङ्कटानुभवं प्राप्य पुनर्भीत्या विलोकने ॥ ९३ ॥

चोरनारीषु सम्भोगमप्राप्यापि निवर्तने ।

चौर्यार्थं राजभवनात् सङ्कटेन निवर्तने ॥ ९४ ॥

विभावानुभावभयानकदृष्टेलक्षणमाह —

निमेषरहिता स्तब्धतारका चलवीक्षणा ।

अनुभावविभावेति दृष्टिर्वास्तवकृत्रिमा ॥ ९५ ॥

वास्तवविनियोगः —

गुरुभूपालपित्रादिदर्शने भयकम्पने ।
अतिविश्वासभावेन महतां दर्शने भये ॥ ९६ ॥

कृत्रिमस्य विनियोगः —

गुरुपुत्रादिवचनैस्तर्जने सुतशिष्ययोः ।
भृत्ये दासे च कार्यर्थं भयभावप्रदर्शने ॥ ९७ ॥
सेवकामात्यचारेषु भयवार्ताप्रदर्शने ।
एतेष्वेव हि कार्येषु भयदृष्टिनियुज्यते ॥ ९८ ॥

बीभत्सदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिल्लोलं पुटक्षीणपक्षमा तरलतारका ।
दृश्येषु निन्दने वेगान्निकुञ्चितनिमेषगा ॥ ९९ ॥
बीभत्सेति च सा दृष्टिः प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

कुलस्तीव्यभिचारे च सुतत्यागे च सङ्कटे ॥ १०० ॥
अकार्यकरणेऽगम्यागमने पतिते खले ।

मतान्तरेण बीभत्सदृष्टेर्लक्षणमाह —

अर्धकुञ्चितपक्षमाग्रा किञ्चिच्चलिततारका ॥ १०१ ॥
दृश्यदोषगुणज्ञानादतिवेगनिवर्तिता ।
अन्तःप्रविष्टतारा च बीभत्सा दृष्टिरूच्यते ॥ १०२ ॥

विनियोगः —

गृहीतदोषविद्वानादतिवेगनिवर्तने ।
असह्यवस्तु चाप्राय शीघ्रेण विनिवर्तने ॥ १०३ ॥
असहकार्यचिन्तायां मनोदोषनिवर्तने ।

अनुभावविभाववीभत्सदृष्टेर्लक्षणमाह —

अन्तर्गमिततारे(णा १ ण) पक्षमाङ्गुञ्चितवीक्षणा ॥ १०४ ॥
विषये तारतम्येन वास्तवः कृत्रिमो द्विधा ।
अनुभावविभावेति बीभत्सा दृष्टिरूच्यते ॥ १०५ ॥

वास्तवविनियोगः —

असहनिन्दने चात्मानिन्दने पश्निन्दने ।
दुर्गन्धाघाणनेऽनिष्टरसवस्तुविनिन्दने ॥ १०६ ॥
वमने व्याधिरीडायां दुर्गुणे पापनिन्दने ।

कृत्रिमविनियोगः —

कार्येषु सुतदाराणां निन्दने मानभञ्जने ॥ १०७ ॥
स्लेहेन निन्दने वाचा सङ्कटे चातिनिन्दने ।
वीभत्सदृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १०८ ॥
अद्भुतदृष्टेलक्षणमाह —
प्रसञ्चधवलाकारा बहिरन्तःस्थतारका ।
किञ्चिन्निमेषचलिता पक्षमकुञ्चितवीक्षणा ॥ १०९ ॥
अद्भुतापाङ्गचलिता सविलासविवर्तिनी ।
अद्भुता दृष्टिरित्येवं नाथ्ये तु परिकीर्तिंता ॥ ११० ॥

विनियोगः —

नाथ्ये शृङ्गारगमने चैकतालेन खण्डने ।
आश्र्यमिति नारीणां विस्मयालोकने तथा ॥ १११ ॥
उत्सवे देवसेवायामीशसन्दर्शने तथा ।

मतान्तरेणाद्भुतदृष्टेलक्षणमाह —

बहिर्विलासभावेन स्वान्तरिस्तृततारका ॥ ११२ ॥
विवादसहिता तारा बहिरन्तर्गतागता ।
एकभागं समुच्चम्य चञ्चलापाङ्गसुन्दरा ॥ ११३ ॥
अद्भुता दृष्टिरित्येवं प्रांक्ता भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

आश्र्यमिति नारीभिः काकुभावेन वीक्षणे ॥ ११४ ॥
धनसन्तोषभावेन स्वात्मानन्दविलोकने ।
अद्भुतद्रव्यभूषायां सुदेहस्यावलोकने ॥ ११५ ॥
आत्मानन्दकराङ्गासहावभावनिरक्षणे ।
किमेतद्द्विभिति त्वरितालोकने तथा ॥ ११६ ॥

विभावानुभावाद्भुतदृष्टेलक्षणमाह —

वहिर्विस्तरितपुटा किञ्चिचलिततारका ।

अनुभावो विभावश्च द्रिघा दृष्टिः स्मृताद्भुता ॥ ११७ ॥

अनुभावविनियोगः —

आनन्दबाष्पसम्मोदे गद्देनानुभाषणे ।

सम्भोगे पुलकोत्पत्तावुत्तमस्तीनिरीक्षणे ॥ ११८ ॥

अनर्धरक्वीक्षायामपूर्वद्रव्यदर्शने ।

विभावविनियोगः —

दुर्लभद्रव्यसम्प्राप्तौ चिरनष्टसमागमे ॥ ११९ ॥

देशान्तरगते भर्तर्यागते सुत आगते ।

अकारणे कार्यलाभे विपरीते फलोदये ॥ १२० ॥

अद्भुता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

शान्तिदृष्टेलक्षणमाह —

सविकासनिमेषा च स्तव्यनिर्मलतारका ॥ १२१ ॥

किञ्चिदाकुञ्चितपुटा समभूलिताकृतिः ।

शान्तिदृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ १२२ ॥

विनियोगः —

आत्मज्ञानसुखोत्पत्तौ सङ्कटाद् विनिवर्तनै ।

वैराग्येण शमोत्पत्तौ भगवद्भक्तिमानसे ॥ १२३ ॥

योगे ध्याने क्षमायां च स्वभावे मौनमास्थिते ।

मतान्तरेण शान्तिदृष्टेलक्षणमाह —

प्रसन्नशुक्रतारा च विकसत्पक्ष्मसुन्दरा ॥ १२४ ॥

किञ्चिददूर्ध्वपुटालोका श्रुकुटी च समाकृतिः ।

शान्ता दृष्टिरिति इया भरते रसवेदिभिः ॥ १२५ ॥

विनियोगः —

सुप्रसन्ने सुखोत्पत्तौ मनःसन्तोपसुस्थितौ ।

विक्षेपराहते स्वस्थे विवेके ज्ञानचिन्तने ॥ १२६ ॥

अनुभावविभावशान्तिदृष्टेर्लक्षणमाह —

विकसत्तारका किञ्चिद्गलितस्पन्दपक्षमगा ।
ईपन्निपतिता सुभ्ररनुभावविभावतः ॥ १२७ ॥
शान्तिदृष्टिर्दिधा ब्रेया रसमार्गविचक्षणैः ।

विनियोगः —

विश्वासे विनये ज्ञानपूर्णे चोपरतावपि ॥ १२८ ॥
निःशङ्कमानसे शान्ते पश्चात्तापोदये तथा ।

विभावविनियोगः —

चिन्तितार्थफलाभावे सङ्कटेन निवर्तने ॥ १२९ ॥
कार्यालाभेऽप्यशक्यार्थे शान्तिदृष्टिर्नियुज्यते ।
बालरामकुलशेखरप्रभोरन्तरज्ञमनसः सुखप्रदे ।
अद्भुते च भरते रसोज्ज्वले भावदृष्टिरमला निरूपिता ॥ १३० ॥

भावाभासदृष्टिलक्षणं चिन्त्यते —

ललिता मलिना श्रान्ता विभ्रान्ता वक्रिता तथा ॥ १३१ ॥
विप्लुता शङ्किता शून्या विपणा लज्जिता तथा ।
आकेकरा च मदिरा सङ्कोचा च वितर्किता ॥ १३२ ॥
ग्लाना च निन्दिता जिद्वा तप्ता भ्रष्टा च धिकृता ।
रसाभासेपु विपयाभासदृष्टिर्हि विशतिः ॥ १३३ ॥

ललितादृष्टेर्लक्षणमाह —

सममध्यस्थिता तारा पार्श्वयोश्चलसुन्दरा ।
किञ्चिन्निमेपचलिता स्पन्दितभूसुज्ज्वला ॥ १३४ ॥
ललिता दृष्टिरित्येवं कथिता भरतागमे ।

विनियोगः —

विरहानलदाहेन नारीष्वासक्तिवीक्षणे ॥ १३५ ॥
आतिस्तेहेन पुत्राणामधिकालोकने तथा ।
ललिता दृष्टिरेतेपु कार्येपु विनियुज्यते ॥ १३६ ॥

मलिनादृष्टेर्लक्षणमाह —

निकुञ्जितपुटाकारा चाञ्जितालोकनोज्जवला ।

तारका नीलरक्ता च मलिना दृष्टिरुच्यते ॥ १३७ ॥

विनियोगः —

अन्यनारीसमासक्तनायकानवलोकने ।

प्रियापराधस्मरणे स्नेहभावविरोधयोः ॥ १३८ ॥

एतेषु विनियोगेषु मलिना विनियुज्यते ।

श्रान्तादृष्टेर्लक्षणमाह —

अन्तःप्रविष्टविच्छिन्नतारका मन्दवीक्षणा ॥ १३९ ॥

एकभावेन वलिता श्रान्ता दृष्टिरिति स्मृता ।

विनियोगः —

सङ्कटादधिकायासे श्रमर्ते मोहपीडिते ॥ १४० ॥

उपवासाधिकायासे श्रान्ता दृष्टिर्नियुज्यते ।

विभ्रान्तादृष्टेर्लक्षणमाह —

उद्वृत्तचञ्चलापाङ्गभ्रमणात् परिवर्तिता ॥ १४१ ॥

उन्नतभ्रूपुटोन्मेषा विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

मोहे च भ्रमणे नाश्वे क्रोधभृङ्गारसङ्करे ॥ १४२ ॥

वीरावेशे च नटने विभ्रान्ता विनियुज्यते ।

वक्रादृष्टेर्लक्षणमाह —

वामदक्षिणभागेषु चोर्ध्वाधोभागवक्रिता ॥ १४३ ॥

तारका त्र्यश्रवलना वक्रा दृष्टिः प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

पार्श्वस्थजनवीक्षायां कोपात् कुटिलवीक्षणे ॥ १४४ ॥

वक्राङ्गिनाश्वे धूर्तानां परिहासविडम्बने ।

वक्रिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १४५ ॥

विष्णुतादृष्टेर्लक्षणमाह —

विष्णारिता स्तब्धपुटा क्रमात् पतिततारका ।

सा विष्णुता परिज्ञेया दृष्टिर्भरतवेदिभिः ॥ १४६ ॥

विनियोगः —

उन्मादे चापले दुःखे चिन्तायां व्यसने तथा ।

आधिव्याधिमनःपीडारोगेषु ब्रणपीडने ॥ १४७ ॥

सङ्कटे चैवमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

शङ्किताद्वैर्लक्षणमाह —

आवेगेन चलत्तारा स्वाज्ञानज्ञानगोचरा ॥ १४८ ॥

किञ्चित् स्पन्दनिमेषा च शङ्किता दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

अज्ञातकार्यकरणेऽप्यविचार्य प्रवर्तने ॥ १४९ ॥

मनौ विश्वासहीने च शत्रौ चञ्चलमानसे ।

मूर्खवेश्यासु विश्वासे शङ्किता विनियुज्यते ॥ १५० ॥

शून्याद्वैर्लक्षणमाह —

सप्ततारापुटा स्तव्या दृश्यशून्या च तारका ।

विषयज्ञानरहिता शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १५१ ॥

विनियोगः —

तिमिरालोकने मेघवीक्षणे धूमवीक्षणे ।

हिमावरणवीक्षायां भृगवृष्णानिरीक्षणे ॥ १५२ ॥

जञ्जामास्तघोषे च धूलीपुञ्जनिरीक्षणे ।

एतेष्वेव हि कार्येषु शून्या दृष्टिर्नियुज्यते ॥ १५३ ॥

विषण्णाद्वैर्लक्षणमाह —

अन्तःपतिततारा च विस्तारितपुटद्रया ।

किञ्चिन्निमेषिणी दृष्टिविषण्णा परिकीर्तिता ॥ १५४ ॥

विनियोगः —

सङ्कटे दीनभावे च चिन्ताधिव्याधिसङ्कुले ।

परितापे मनःक्षेषे विषण्णा विनियुज्यते ॥ १५५ ॥

लज्जिताद्वैर्लक्षणमाह —

किञ्चिच्छचलपक्षमाग्रा समाधोमुखतारका ।

पुटार्थेनावृता किञ्चिच्छलज्जिता दृष्टिरुच्यते ॥ १५६ ॥

विनियोगः —

गूढशृङ्खरचेष्टायाः प्रकाशे गुरुसन्निधौ ।
हास्येन नायकवचः परिहासे जनान्तिके ॥ १५७ ॥

वहिः प्रकाशावभाने परमाननिरीक्षणे ।
लज्जिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १५८ ॥

आकेकरदृष्टेलक्षणमाह —

किञ्चित् कुञ्चत्पुटा तारा निमेषेण विवर्तिता ।
आकेकरा च विकसत्पुटा व्याकोशटक् स्मृता ॥ १५९ ॥

विनियोगः —

पुनर्मच्छेति वार्तायां भेदशार्गप्रदर्शने ।
वाग्व्यत्यासे मर्मभेदे विपरीतेन वीक्षणे ॥ १६० ॥
नाथ्ये चाकेकरा दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

व्याकोशविनियोगः —

अभिमानेऽप्यहङ्कारे गर्वे भानेन वीक्षणे ॥ १६१ ॥
वीर्ये प्रभावे शौर्ये च व्याकोशो विनियुज्यते ।

मदिरादृष्टेलक्षणमाह —

उत्कम्पितोत्प्लुततरा व्याघूर्णितपुटोज्ज्वला ॥ १६२ ॥
तीव्रा च मन्थरापाङ्गपतिता मध्यमा च सा ।
अनवस्थितसञ्चारा चाधमा मदिरा च दक् ॥ १६३ ॥

तीव्रमदस्य विनियोगः —

सम्यक्पीतासवे मद्यपानेन परिमोहिते ।

मध्यममदस्य विनियोगः —

उन्मादे चाप्यसम्बद्धवार्तायां भ्रमणे मुखे ॥ १६४ ॥

अधममदस्य विनियोगः —

मोहे च बुद्धिभ्रमणे गद्देनानुभापणे ।
चञ्चलात् पतने मत्तभ्रमणे विनियुज्यते ॥ १६५ ॥

सङ्कोचदृष्टर्लक्षणमाह —

अन्तःसङ्कोचतारा च कुञ्चितार्धपुटोऽज्ज्वला ।

निमेषणावृता किञ्चित् सङ्कोचा दृष्टिरुच्यते ॥ १६६ ॥

विनियोगः —

रोमाङ्गे च भये शीते निन्त्रिणीरसभक्षणे ।

कटुतिक्तकपायादिपाने सङ्कुचिता भवेत् ॥ १६७ ॥

वितर्कितदृष्टर्लक्षणमाह —

उद्गृच्छपुटसञ्चारा तारका गोलकान्तरे ।

वितर्कितेति सा दृष्टिः कीर्तिंता भरतागमे ॥ १६८ ॥

विनियोगः —

तर्के कलहवार्तायां संशयज्ञानभाषणे ।

खलमूर्खादिवार्तायां तर्किता विनियुज्यते ॥ १६९ ॥

ग्लानादृष्टर्लक्षणमाह —

पक्षमाग्रभ्रूपुटैः क्थीणसञ्चारा गोलकान्तरे ।

तारकालससंयुक्ता ग्लाना दृष्टिः प्रकीर्तिंता ॥ १७० ॥

विनियोगः —

मुखशोषे परिम्लानवदने दुःखकश्चिंते ।

व्याघ्रौ विषादे चैतेषु ग्लाना दृष्टिनियुज्यते ॥ १७१ ॥

निन्दितादृष्टर्लक्षणमाह —

अन्तःप्रविष्टताराग्राद् वहिः स्फुरणगोचरा ।

तारका निन्दिता दृष्टिर्नाट्ये तु परिकीर्तिंता ॥ १७२ ॥

विनियोगः —

अवमाने च कलहे निन्दने मानभङ्गने ।

अकार्यकरणे लोकगर्हिते कार्यसम्भवे ॥ १७३ ॥

निन्दिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

जिद्धादृष्टर्लक्षणमाह —

किञ्चिच्चच्चन्चत्पुटा चार्धकुञ्चिता चापि तारका ॥ १७४ ॥

तिर्यग्विलोकिता दृष्टिर्जिह्वेति परिकीर्तिंता ।

विनियोगः —

स्त्रीणामीर्याकृते कोपे परविज्ञासहे खले ॥ १७५ ॥
रहस्यकृतकोपे च शठे जिह्वा नियुज्यते ।

मतान्तरेण जिह्वादृष्टेर्लक्षणमाह —

निकुञ्जितपुटा तारा तिर्यक् चलितसुन्दरा ॥ १७६ ॥
भ्रुकुटी रेचिता किञ्चित् जिह्वा दृष्टिः प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

दुष्प्रेक्षे रत्नकिरणे महाकान्तिनिरीक्षणे ॥ १७७ ॥
अक्षिरोगेण सङ्कोचे जिह्वा दृष्टिनियुज्यते ।

तसादृष्टेर्लक्षणमाह —

निकुञ्जितपुटा तारा स्वभावालसवीक्षणा ॥ १७८ ॥
भ्रुकुटीचतुरालोका तसा दृष्टिः प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

क्षान्तौ विवेके वैराग्ये पश्चात्तापविरागयोः ॥ १७९ ॥
ध्याने चेश्वरसेवायां तसा दृष्टिनियुज्यते ।

ब्रष्टादृष्टेर्लक्षणमाह —

बहिः स्फुरणसङ्कोचसम्भ्रमल्लीनतारका ॥ १८० ॥
ब्रष्टा दृष्टिरिति प्रोक्ता निमेषेण समावृता ।

विनियोगः —

विद्युन्निरीक्षणे चाक्षिरोगे दीपप्रदर्शने ॥ १८१ ॥
महाकान्तिसमुज्ज्वालादर्शने वडवानले
देवतानां च साक्षिध्यात् प्रत्यथे रूपदर्शने ॥ १८२ ॥
एतेषु विनियोगेषु ब्रष्टा दृष्टिनियुज्यते ।

धिक्कृतदृष्टेर्लक्षणमाह —

पतत्प्रस्फुटतारा च शीघ्रस्फुरितवीक्षणा ॥ १८३ ॥
भन्दोन्मेपनिमेपा च धिक्कृता दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

अधिक्षेपे च वचने हुद्धकृतौ भृत्यदासयोः ॥ १८४ ॥

मनस्तपेन वीभत्सवीक्षणे कोपवीक्षणे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८५ ॥

वालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ।

रिपुथिक्कारविषये धिक्कृता विनियुजयते ॥ १८६ ॥

एवं भावानुभावविभावाभासैरेकपञ्चाशद् दृश्यथिन्तताः ।

प्रतान्तरेण दृष्टिभेदशिचन्त्यते । रसेषु अक्षिमूलका जलभूपशु-
पक्षिणो निरूप्यन्ते —

एणः सिंहश्च गरुडो गौर्जारस्तथैव च ।

काकः शफरसारङ्गौ नीलवानर एव च ॥ १८७ ॥

एते रसप्रमाणेषु दृष्टिमूलाः प्रदाशीताः ।

एणः शृङ्गार एव स्यात् कोपः सिंहावलोकनः ॥ १८८ ॥

वीरो गरुडदृष्टिः स्याद् गोदृष्टिः शान्तिरेव च ।

मार्जारो भयदृष्टिः स्याद्वास्यं काकाक्षिवीक्षणम् ॥ १८९ ॥

अद्भुतः शफराक्षि स्याद् दीना सारङ्गलोचना ।

नीलवानरदृष्टिश्च वीभत्सः परिकीर्तिः ॥ १९० ॥

आक्षिमूला रसे नाट्ये कीर्तिताः पशुपक्षिणः ।

स्थूलसूक्ष्मसमैर्भविर्दृष्ट्यस्त्रिविधाः स्मृताः ॥ १९१ ॥

स्थूलस्तु दूरविषयः सूक्ष्मः सञ्चिधिगोचरः ।

उभयोर्मध्यविषयः समश्च परिकीर्तिः ॥ १९२ ॥

एतेषां लक्ष्यलक्षणविनियोगथिन्त्यते —

पिशेषज्ञानरहितं किञ्चिद्वस्त्वति दूरतः ।

दृश्यते यदि सा नाट्ये स्थूलदृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १९३ ॥

विनियोगः —

नारायणो वा रामो वा स्थाणुर्वा पुरुषोऽथवा ।

शुक्तिका रजतं वा तद् गरुडो गृध्र एव वा ॥ १९४ ॥

एतेषु स्थूलवेद्येषु स्थूलदृष्टिर्नियुजयते ।

समदृष्टेर्लक्षणमाह —

स्थूलसूक्ष्माद्यविपये समभावेन वीक्षिता ॥ १९५ ॥

समा दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

अनेन(नैक)रत्नसंयुक्तो मङ्गुटो भाति दूरतः ॥ १९६ ॥

तंत्र रत्नेषु गोमेघः पुष्यरागोऽथवा किमु ।

एतेषु विनियोगेषु समा दृष्टिर्नियुज्यते ॥ १९७ ॥

सूक्ष्मदृष्टेर्लक्षणमाह —

यथार्थनिश्चयज्ञानान्नामजातिगुणक्रियाः ।

दृष्ट्वा निश्चयमापन्ना सूक्ष्मा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १९८ ॥

विनियोगः —

रामोऽयं ब्राह्मणः श्वेतः पुरो गच्छति पश्य तम् ।

एतेषु विनियोगेषु सूक्ष्मा दृष्टिर्नियुज्यते ॥ १९९ ॥

वहिर्विषयदृष्ट्यश्चिन्त्यन्ते —

आलोकनं चावलोकः प्रळोकनविलोकने ।

उल्लोकनं चानुवृत्तं समं साच्यष्टधा च दृक् ॥ २०० ॥

एतानि दर्शने योग्यान्यन्वर्थानीति नर्तकाः ।

आलोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

व्याकोशपुटतारेण सुन्दराकारवीक्षणम् ॥ २०१ ॥

आलोकनमिति प्रोक्तं प्रहर्षविपयेऽद्भुतम् ।

विनियोगः —

स्त्रीणामालोकने चेष्टयनरत्ननिरीक्षणे ॥ २०२ ॥

अत्यन्तस्तिन्द्रियविषयसुगन्धादिनिरीक्षणे ।

फलवस्तुविशेषाणामिच्छयालोकने तथा ॥ २०३ ॥

आलोकनमिदं नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अवलोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

अधोमुखेन शिरसाप्यधोदेशावलोकनम् ॥ २०४ ॥

अवलोकनदृष्टिः सा नाथ्ये तु परिकीर्तिंता ।

विनियोगः —

लज्जानत्सुखे दीनवदनेऽयोनिरीक्षणे ॥ २०५ ॥

लेखने वाचने द्रव्यवीक्षणे कूपवीक्षणे ।

अवलोकनमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २०६ ॥

प्रलोकनस्य लक्षणमाह —

उद्धाहितेन शिरसा पार्श्वभागप्रलोकने ।

प्रलोकनेति सा दृष्टिर्नाथ्ये तु परिकीर्तिंता ॥ २०७ ॥

विनियोगः —

कोपेन वीक्षणे गर्वेऽप्यहङ्कारेण वीक्षणे ।

उल्लासनाथ्यगमने शृङ्गारेण निरीक्षणे ॥ २०८ ॥

प्रलोकनाख्यदृष्टिः सा नाथ्ये च विनियुज्यते ।

विलोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

कन्धरांसेन शिरसा पृष्ठतश्च विलोकना ॥ २०९ ॥

विलोकनेति सा दृष्टिर्नाथ्ये तु परिकीर्तिंता ।

विनियोगः —

असम्मतरतौ स्त्रीणां पृष्ठतश्च विलोकने ॥ २१० ॥

भयेन शत्रुवीक्षायां पश्चाद्भागविलोकने ।

विलोकनेति सा दृष्टिर्नाथ्ये हि विनियुज्यते ॥ २११ ॥

उल्लोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

उत्क्षसशिरसा चोर्ध्ववीक्षणे पूर्ण गरतः ।

उल्लोकनेति सा दृष्टिर्नाथ्ये हि परिकीर्तिंता ॥ २१२ ॥

विनियोगः —

आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहाणामूर्ध्ववीक्षणे ।

आनन्दाधिकसौख्ये च विषये कार्यचिन्तने ॥ २१३ ॥

नाथ्ये चोल्लोकिता दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

अनुवृत्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

पुनः पुनः क्रियायोगाद् भूयो भूयो निरीक्षणम् ॥ २१४ ॥

उपाङ्गेषु दृष्टीनां स्वनिष्ठतारकर्माणि ।

१३९

अनुवृत्तमिदं तावल्लोचनं परिकीर्तितम् ।

विनियोगः—

वैद्यपाके च पाके चातिशयालोकने तथा ॥ २१५ ॥

अत्यन्तप्रेमविषयपदार्थालोकने तथा ।

अनुवृत्तमिदं नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २१६ ॥

समद्वैर्लक्षणमाह—

समेन शिरसा पूर्वं समशाननिरीक्षणा ।

समा दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ २१७ ॥

विनियोगः—

स्वस्थे स्वभावे योगे च विचारे चिन्तने तथा ।

एतेषु विनियोगेषु समा दृष्टिनियुज्यते ॥ २१८ ॥

साचिद्वैर्लक्षणमाह—

पक्षमान्तर्गततारेण तिर्यग्भागनिरीक्षणा ।

साची दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ २१९ ॥

विनियोगः—

सुरतासम्मतस्त्रीणां कोपात् पार्श्वनिरीक्षणे ।

प्रियस्य मुखवीक्षायां लज्जयान्यत्र वीक्षणे ॥ २२० ॥

अयं चायं च सद्वशाविति सन्तोषवीक्षणे ।

एतेषु विनियोगेषु साची दृष्टिनियुज्यते ॥ २२१ ॥

विषयाभिमुखानि तारकर्मण्युक्तानि । इदानीं स्वनिष्ठतारकर्माणि निरूप्यन्ते । तानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह—

भ्रमणं वलनं पातश्वलनं च प्रवेशनम् ।

विवर्तनं समोद्वृत्तौ निष्क्राप्तो नवधा क्रिया ॥ २२२ ॥

एतेषां लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते ।

भ्रमणस्य लक्षणमाह—

मण्डलाकारतो भ्रान्तिस्तारयोगोलकान्तरे ।

चक्राकारया चाक्षिलोम सम्बद्ध प्रसारितः ॥ २२३ ॥

भ्रमणं तदिति ज्ञेयं भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः—

अतिमोहेन नारीणां मौइभ्रमणवीक्षणे ॥ २२४ ॥

मदमत्तमहाराजमत्तमातङ्गवीक्षणे ।
मदमत्तमहायासमहमूर्च्छाप्रदर्शने ॥ २२५ ॥

वलनस्य लक्षणमाह —

स्वस्थानतः समुत्पत्य वलने सुन्दराकृतिः ।
तारका यदि तत् तावद् वलनं परिकीर्तिंतम् ॥ २२६ ॥
अपाङ्गवलने तावत् शृङ्गारः परिकीर्तिः ।
च्यश्रेण वलने कोपशोध्वभागेऽद्भुतो रसः ॥ २२७ ॥
ततोऽपि दक्षिणे पार्वते विकारे कुटिले तथा ।

पातस्य लक्षणमाह —

उपरिस्थिततारोऽयमधोभागगतो यदि ॥ २२८ ॥
शीघ्रमन्थरभेदेन पातो द्विविध उच्यते ।

शीघ्रस्य विनियोगः —

भये दुःखे च रोमाञ्चे अवशेऽप्यातिसङ्कटे ॥ २२९ ॥

मन्थरस्य विनियोगः —

पश्चात्तापे दयायां च याचने विनये तथा ।

चलनस्य लक्षणमाह —

स्वस्थानतः सर्वतो वा तारकागोलकान्तरे ॥ २३० ॥

चलितं द्विविधं प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ।

स्वस्थानचलनविनियोगः —

देवतावेशने चित्तविस्मृतौ च भयेषु च ॥ २३१ ॥

सर्वतश्चलनविनियोगः —

अपहासे परवशे काकुभावेन वीक्षणे ।

प्रवेशनस्य लक्षणमाह —

दश्यवीक्षणसङ्कोचादन्तस्सम्बद्धतारका ॥ २३२ ॥

प्रवेशनमिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

अक्षिरोगे च वीभत्से पृष्ठतः पतने भयात् ॥ २३३ ॥

उपाङ्गेषु दृष्टीनां कियास्वक्षिपुटाभिनयाः ।

१४३

विवर्तनस्य लक्षणमाह —

तारकापार्चकोणेषु समभावविवर्तना ।

विवर्तनमिति प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ २३४ ॥

विनियोगः —

इङ्गिते च निषेधे च संज्ञया जनभाषणे ।

समस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्तब्धभावा निश्चला तारका यदि ॥ २३५ ॥

समं तदिति विज्ञेयं रसनन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः --

समै स्वभावे च सुखे ध्याने शान्तिरसे तथा ॥ २३६ ॥

उद्भृत्तलक्षणमाह —

स्वस्थानस्थिततारश्वेन्मन्दभावसम्प्रुत्थितः ।

उद्भृत्तमिति विज्ञेयं भरते रसवेदिभिः ॥ २३७ ॥

विनियोगः —

सुषुप्तेष्व समुत्थाने किं कुतः कुत्र गम्यते ।

निष्कामलक्षणमाह —

स्वस्थानात् कार्यमुद्दिश्य वहिनिष्कामततारका ॥ २३८ ॥

निष्काम इति स प्रोक्तो नाश्चे च रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

सावधाने जागरूके सञ्चद्वे कार्यचिन्तने ॥ २३९ ॥

तारकमाणि नाश्वेषु चैतेषु विनियुज्यते ।

इदानीमक्षिपुटलक्षणविनियोगश्चिन्तयते —

प्रसृतौ कुञ्चितौ स्यातामुन्मेपितनिमेपितौ ॥ २४० ॥

उद्भृतितौ च स्फुरितौ विहितौ च चिनाडितौ ।

समौ च नवधा चाक्षिपुटौ वीक्षणकर्मणि ॥ २४१ ॥

प्रसृतस्य लक्षणमाह —

यावद्विस्तारतः सम्यक् प्रसृतौ नेत्रयोः पुटौ ।

प्रसृतावायतौ चेति कीर्तितौ भरतागमे ॥ २४२ ॥

विनियोगः—

अद्भुतेऽप्यतिसन्तोषे वीरे शृङ्गारवीक्षणे ।
उत्साहे भ्रमणे कोपस्तम्भने मदमोहयोः ॥ २४३ ॥

कुञ्चितस्य लक्षणमाह—

अतिस्थूलाकृतिपुटौ तारयोरूपरि स्थितौ ।
निष्पन्दपक्षमलौ नाथ्ये कुञ्चितौ परिकीर्तितौ ॥ २४४ ॥

विनियोगः—

दूक्षपावलोकने चोषणरोगे च कूरवीक्षणे ।
मनोविकारवीक्षायामानन्दसुखनिर्भरे ॥ २४५ ॥

उन्मेषितपुटस्य लक्षणमाह—

पुटाक्षिलोमनी तावदूर्ध्वाग्रे चानिमेषगे ।
स्तब्धे च तारके नाथ्ये चोन्मेषितपुटौ स्मृतौ ॥ २४६ ॥

विनियोगः—

दूरस्थवार्ताश्रवणे प्रत्यक्षेश्वरदर्शने ।
दम्पत्योश मिथोऽन्योन्यवीक्षणे युद्धवीक्षणे ॥ २४७ ॥

निमेषितस्य लक्षणमाह—

निमेषसहितौ नेत्रपुटौ चेदर्धकुञ्चितौ ।
पक्षमाग्रलक्षारहितौ कीर्तितौ च निमेषितौ ॥ २४८ ॥

विनियोगः—

आनन्दवाष्टेऽतिसुखे शान्तौ रतिसुखोद्भवे ।
व्रणकण्ठयनसुखे चाङ्गमर्दनतः सुखे ॥ २४९ ॥

उद्धर्तिस्य लक्षणमाह—

उद्धर्तनाच्च पुटयोनिमेषोन्मेषकम्पनात् ।
उद्धर्तिताविति प्रोक्तौ निवर्तननिवर्तितौ ॥ २५० ॥
निवर्त्तितोद्धर्तितौ तौ पुटौ सुपरिकीर्तितौ ।

उद्धर्तितविनियोगः—

किं भवान् कुतं आयातः कुत्र तिष्ठति किं सुखम् ॥ २५१

उपाङ्गेषु दृष्टीनां क्रियास्वक्षिपुटाभिनयाः ।

१४३

(निवर्तन)निवर्त्तितविनियोगः —

आगच्छागच्छ विप्रेन्द्र ! इहैव वस सन्निधौ ।

निवर्त्तितोद्वर्तितविनियोगः —

रजसा दूषिते नेत्रे चौपधोत्सक्तलोचने ॥ २५२ ॥

नाथे शृङ्गारगमने लीलायां विनियुज्यते ।

स्फुरितस्य लक्षणमाह —

स्थूलाकारतया नेत्रस्फुरणेऽतिप्रकाशतः ॥ २५३ ॥

स्फुरितौ च पुटौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्फुटप्रकाशवीक्षायां सन्तोषोत्साहवीक्षणे ॥ २५४ ॥

मनोविलासवीक्षायां प्रभुभावेन वीक्षणे ।

विहितस्य लक्षणमाह —

पुटयोरपि सङ्कोचौ लग्नौ च विहितावुभौ ॥ २५५ ॥

तारकावरणौ किञ्चिच्दृ विहितौ च पुटौ स्मृतौ ।

विनियोगः —

सङ्कोचे च भये व्याधौ रोमाञ्चे श्रममूर्च्छेयोः ॥ २५६ ॥

वर्षोल्काधूमवातादिपीडने तापपीडने ।

विताडितस्य लक्षणमाह —

उत्तराधरभागाभ्यां ताडितौ चेत् पुटौ मुहुः ॥ २५७ ॥

ताडिताविति तौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

हास्ये च चौर्ये च भये संज्ञायां रोगवीक्षणे ॥ २५८ ॥

समस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितपुटौ समभावस्थितिं गतौ ।

समाविति पुटौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ॥ २५९ ॥

विनियोगः—

स्वस्थे स्वभावे शान्तौ च धमार्थश्रवणे तथा ।

मनःसन्तोषभावे च शुभमङ्गलवीक्षणे ॥ २६० ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २६१ ॥

पुटाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

मतान्तरेण भावद्वैर्लक्षणमाह —

कुटिलं मृदुलं भ्रान्तं चञ्चलं चायतं तथा ॥ २६२ ॥

घोरं मन्दं च ललितं काकुशं नव दृष्ट्यः ।

एतेषां लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते । कुटिलद्वैर्लक्षणमाह —

आन्तरस्थं हि कुटिलं चक्षुगोलकसङ्गतम् ॥ २६३ ॥

मन्दोन्मेषनिमेषेण तारका कुटिलाकृतिः ।

कुटिलेन हि भावेन वहिविषयगामिनी ॥ २६४ ॥

कुटिला दृष्टिरित्युक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मर्मज्ञे पिशुने जारे देशद्वोभकरे जने ॥ २६५ ॥

कूरे खले च भरते चैनेषु विनियुज्यते ।

मृदुलद्वैर्लक्षणमाह —

स्वभावतस्तारका चेन्मन्दमान्दोलितासकृ ॥ २६६ ॥

मृदुला दृष्टिरित्येवं कथिता भरतागमे ।

विनियोगः —

पश्चात्तापे दयायां च स्नेहे चोल्लासवीक्षणे ॥ २६७ ॥

विलासेऽप्यतिमन्तोषे मृदुला विनियुड्यते ।

भ्रान्तद्वैर्लक्षणमाह —

बुद्धिभ्रमोऽक्षिसम्प्राप्तस्त्वज्ञानज्ञानगोचरः ॥ २६८ ॥

अत्युन्मेषतया तारध्रमणे गोलकान्तरे ।

भ्रान्तदृष्टिरिति प्रोक्ता भरते तत्त्ववेदिभिः ॥ २६९ ॥

विनियोगः —

भ्रान्ते च भ्रान्तनृते च कलज्ञासवभक्षणे ।

उन्मते चाप्यहङ्कारगर्विते विनियुज्यते ॥ २७० ॥

चञ्चलद्वैर्लक्षणमाह —

भयसङ्कटभावस्तु छब्बोऽपि दृष्टिसङ्गतः ।

अकृताक्षिनिमेषेण चान्तर्लीना च तारका ॥ २७१ ॥

चञ्चला दृष्टिरित्युक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

राजकोपसमाक्रान्ते किङ्गरोमीति चिन्तने ॥ २७२ ॥

संसारव्याधिपीडायां चञ्चला विनियुज्यते ।

आयतद्वष्टेर्लक्षणमाह—

अहन्तामदगव्याधिदवशादक्षिसङ्गताः ॥ २७३ ॥

तारकार्धेन चोलासवीक्षणादायता च वक् ।

विनियोगः—

अहमेव महाराजस्त्वहमेव हि रूपवान् ॥ २७४ ॥

अहमेव समर्थश्च मदन्यो नास्ति भूतले ।

आयता दृष्टिरेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २७५ ॥

घोरद्वष्टेर्लक्षणमाह—

अहङ्कारगतकूरो नेत्रान्तरगतो यदि ।

निमेषोन्मेषरहिततारा घोरा दृगुच्यते ॥ २७६ ॥

विनियोगः—

हुङ्कृत्या रिपुवीक्षायां कोपेनाप्रियवादिनि ।

आत्मन्यसद्यकोपे च घोरा दृष्टिनियुज्यते ॥ २७७ ॥

मन्दद्वष्टेर्लक्षणमाह—

आन्तरो मन्दभावश्चेदलसादक्षिसङ्गतः ।

संक्षीणतारका दृष्टिर्मन्ददृष्टिरिति स्मृता ॥ २७८ ॥

विनियोगः—

अतिसङ्कृटसम्भासाववशेऽनागते सुखे ।

अतिरोगे मनोभीतौ मन्ददृष्टिनियुज्यते ॥ २७९ ॥

ललितद्वष्टेर्लक्षणमाह—

आत्मोद्घासगुणस्तावत् सन्तोषादक्षिसङ्गतः ।

विकाररहिता तारा वीक्षणे ललितेति वक् ॥ २८० ॥

विनियोगः—

अतिसुन्दरवीक्षायामात्मसन्तोषवीक्षणे ।

मन्दस्मिताद्रभावेन वीक्षायां विनियुज्यते ॥ २८१ ॥

काकुदृष्टेर्लक्षणमाह —

प्रकृतिस्थो हि यो भावो विकृत्य नयनं गतः ।

स्वकीयः परकीयो वा काकुदृष्टिरिति स्मृतः ॥ २८२ ॥

विनियोगः —

नरभावप्रकटने नयनेनैव भाषणे ।

रसभेदविशेषे च व्यत्यस्ताकारवीक्षणे ॥ २८३ ॥

विकारभावनटने काकुदृष्टिनियुज्यते ।

रसदृष्टेर्लक्षणमाह —

निमीलनामीलने च प्रमीलोन्मीलमीलनम् ॥ २८४ ॥

निमेषोन्मेषमुकुलं तथार्धमुकुलं नव ।

एताश्च दृष्ट्यस्तावद् रसानुभवसूचकाः ॥ २८५ ॥

निमीलनस्य लक्षणमाह —

नता च झुकुटी पक्षमपुडे तारावृते सति ।

सम्यङ्गनिमीलिता दृष्टिः कीर्तिता सा निमीलना ॥ २८६ ॥

विनियोगः —

सुखदुःखोदये चात्मन्यसहार्थस्य चिन्तने ।

अक्षणोरौषधधारायां तैलविन्दुसुतावपि ॥ २८७ ॥

एवं निमीलना दृष्टिर्नायो हि विनियुज्यते ।

आमीलनदृष्टेर्लक्षणमाह —

निमीलिता च सा दृष्टिर्धमुनिष्य वीक्षिता ॥ २८८ ॥

आमीलनेति सा दृष्टिः कीर्तिता भरतागमै ।

विनियोगः —

अर्धनिद्रावसाने चाप्यक्षिरोगेण वीक्षणे ॥ २८९ ॥

कोपेन रिपुवीक्षायां तीक्ष्णभानुनिरीक्षणे ।

लज्जासङ्कोचवीक्षायां मूक्षमवस्तुनिरीक्षणे ॥ २९० ॥

भये विकारवीक्षायामामीलाक्षि नियुज्यते ।

प्रमीलनदृष्टेर्लक्षणमाह —

आमीलिता च सा दृष्टिः पुटपक्षसमावृता ॥ २९१ ॥

स्फुदतारकया दृष्टिः कीर्तिता सा प्रमीलना ।

विनियोगः —

आनन्दरससौख्ये च रत्यानन्दसुखोदये ॥ २९२ ॥

आनन्दमूर्च्छानिद्रायां प्रभीलाक्षि नियुज्यते ।

उन्मीलितदृष्टरूपणमाह —

प्रभीलिता च सा दृष्टिः क्रमादुनिष्ठ्य वीक्षिता ॥ २९३ ॥

उन्मीलनेति सा दृष्टिः कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

सुखनिद्राक्षसाने च सम्यगुन्मील्य वीक्षणे ॥ २९४ ॥

औषधावेशशान्तावप्युनिष्ठ्य स्फुटवीक्षणे ।

अपूर्ववस्तुलाभे च किमेतदिति वीक्षणे ॥ २९५ ॥

एवमुन्मीलिता दृष्टिरेषु विनियुज्यते ।

भीलनदृष्टरूपणमाह —

उन्मीलिता च सा दृष्टिर्मीलिता चापि किञ्चन ॥ २९६ ॥

पक्ष्माग्रविवरालोका भीलना दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

नायकोपरिलीलायां नायिकास्मितवीक्षणे ॥ २९७ ॥

रहस्यरतिचेष्टायां सुखानुभवमोदने ।

नर्मज्जरतिचेष्टायां हर्षनिर्भरवीक्षणे ॥ २९८ ॥

एवं च भीलना दृष्टिरेषु विनियुज्यते ।

निमेषदृष्टरूपणमाह —

पुनः पुनर्निमेषोऽयं कृष्णतारान्तरङ्गतः ॥ २९९ ॥

मनोभावविकारोऽयं नेत्रमार्गाद् बहिर्गतः ।

तदा सा भरते दृष्टिर्निमेषेति प्रकीर्तिता ॥ ३०० ॥

विनियोगः —

अकार्यकार्यकरणेऽप्यज्ञानज्ञानचिन्तने ।

रजसा दूषिते नेत्रे चञ्चले कामपीडिते ॥ ३०१ ॥

सङ्कटे च भये चापि निमेषो विनियुज्यते ।

उन्मेषदृष्टेलक्षणमाह —

निमेषरहितस्तार उन्मिष्योन्मिष्य वीक्षिः ॥ ३०२ ॥

उन्मेषदृष्टिरित्येवमुदिता भरतागमे ।

विनियोगः —

स्तेयं कृत्वा परवशाद् वीक्षणेऽसत्यभाषणे ॥ ३०३ ॥

सुसोत्थितस्य नयने चक्रकौटिल्यभाषणे ।

उन्मेषदृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३०४ ॥

मुकुलितस्य लक्षणमाह —

सम्यक् पक्षमपुटाभ्यां तु कृष्णतारा तिरोहिता ।

सेयं मुकुलिता दृष्टिर्नाथ्ये तु परिकीर्तिता ॥ ३०५ ॥

विनियोगः —

देहभोगसुखं सर्वमात्मनैवानुभूयते ।

कपटे वश्वनाध्याने ब्रह्मध्याने नियुज्यते ॥ ३०६ ॥

अर्धमुकुलितस्य लक्षणमाह —

आत्मभोगसुखं सर्वं चक्षुर्गोलकसङ्गतम् ।

आनन्दवीक्षितं चार्धमुकुलं लोचनं स्मृतम् ॥ ३०७ ॥

विनियोगः —

आनन्दनटने चात्मसुखभावप्रदर्शने ।

अनुभूतसुखज्ञानबोधने चार्धचिन्तने ॥ ३०८ ॥

नाथेऽर्धमुकुला दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

क्रियार्थफलदृष्टिनां लक्षणमाह —

शोषणं दाहनं चैव प्लावनं वश्यमेव च ॥ ३०९ ॥

स्तम्भनाकर्षणं चैव मोहनोन्मादनं तथा ।

विद्रावणं चेति फलदृष्टयो नवधा स्मृताः ॥ ३१० ॥

एतेषां हेतुस्वरूपमाह —

वीर्येण शोषणं कुर्याद् दाहनं कोपवह्निना ।

उपलालनतो वश्यं प्लावनं करुणारसैः ॥ ३११ ॥

स्तम्भनं चाद्भूतेनैव धैर्येणाकर्षणं स्मृतम् ।
मोहनं त्वनुरागेण भ्रमोन्मादो मदादपि ॥ ३१२ ॥

विद्वावणं च वीभत्सात् हास्येन परिनिन्दनम् ।
भयेन चञ्चलं विद्यात् सङ्कटाच्छान्तिरुच्यते ॥ ३१३ ॥

वीर्यशोषणयोर्लक्षणमाह —

जपमन्त्रतपःपुण्यवीर्यं चेल्लोचनं गतम् ।
कूरताराग्रवीक्षाभिः शोषयत्यखिलं हि तत् ॥ ३१४ ॥

विनियोगः —

व्रणानां शोषणे कायशोषणे फलशोषणे ।
वृक्षाणां शोषणे क्षीरशोषणे रसशोषणे ॥ ३१५ ॥

एवमादिविशेषेषु शोषणं विनियुज्यते ।

कोषदाहयोर्लक्षणमाह —

आत्मसङ्कटसम्प्राप्तकोषो नेत्रान्तरं गतः ॥ ३१६ ॥
रक्तताराग्रवीक्षाभिः शत्रुं दहति वह्निवत् ।

विनियोगः —

त्रिलोचनेन त्रिपुरदहने मन्मथस्य च ॥ ३१७ ॥
सागराणां च दहने कपिलाक्षस्थवह्निना ।
विरहानलदाहे च स्त्रीणां वा पुरुषस्य च ॥ ३१८ ॥
एवमादिविशेषेषु दाहनं विनियुज्यते ।

उपलालनवश्ययोर्लक्षणमाह —

सल्लापानुनयैर्वक्यैर्लालनादनुरञ्जनात् ॥ ३१९ ॥
कान्तदृष्टयावलोकेन जगद्रश्यं वशीकृताम् ।

विनियोगः —

स्त्रीवश्ये राजवश्ये च शत्रुवश्ये धनार्जने ॥ ३२० ॥
अमित्रमित्रकरणे चाज्ञातजनसंश्रये ।
वश्यमेतेषु कार्येषु नात्ये हि विनियुज्यते ॥ ३२१ ॥

करुणाप्लावनयोर्लक्षणमाह

मन्दस्मिताद्रभावेन मधुराननशोभया ।
करुणारसवीक्षाभिः प्लावयत्यखिलं हि तत् ॥ ३२२ ॥

विनियोगः —

कलहात् सान्त्ववादे च प्रदाने नयपूर्वकम् ।
वाचा जनोपकारे च स्नेहे प्रत्युपकारतः ॥ ३२३ ॥

अद्भुतस्तम्भनयोर्लक्षणमाह —

इन्द्रजालकविद्याभिर्मणिषन्त्रौषधादिभिः ॥ ३२४ ॥

अद्भुताक्षिविलोकेन स्तम्भयत्यखिलं हि तत् ।

विनियोगः —

अग्निस्तम्भे जलस्तम्भे वायुस्तम्भे च बन्धने ॥ ३२५ ॥

मृगपक्षिपश्चूनां च व्याघ्राणां चापि बन्धने ।

वाग्बन्धने नराणां च बन्धने विनियुज्यते ॥ ३२६ ॥

धैर्यकर्षणयोर्लक्षणमाह —

मनोधैर्यविशेषेण प्रतिभोपायकर्मभिः ।

जगदाकर्षयत्यर्थस्तदाकर्षणगुच्यते ॥ ३२७ ॥

विनियोगः —

उरगाकर्षणे स्त्रीणां नृणामाकर्षणेऽपि च ।

परवित्तापहरणे देवताकर्षणे तथा ॥ ३२८ ॥

आकर्षणमिदं नाव्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अनुरागमोहनयोर्लक्षणमाह —

इच्छाजनकवाक्यैश्च डम्भवाक्यैरनेकशः ॥ ३२९ ॥

सुन्दराकारवीक्षाभिर्मोहयत्यखिलं हि तत् ।

विनियोगः —

नारीणां मोहने लोकमोहने काममोहने ॥ ३३० ॥

हिरण्यमणिवस्त्रादिमोहने विनियुज्यते ।

मदभ्रमयोर्लक्षणमाह —

विद्यावित्तप्रभावेन यौवनादविवेकतः ॥ ३३१ ॥

मदोत्पत्तौ विशेषेण भ्रमोन्मादो भवेत् स्वयम् ।

विनियोगः —

पण्डितमपन्यभावेन विद्यया जननिन्दने ॥ ३३२ ॥

ऐश्वर्योन्मत्तवाक्येन निन्दयित्वैव भाषणे ।

प्रभुशक्त्या विशेषेण लोकोपद्रवकागिणि ॥ ३३३ ॥

अविवेकेन कार्यस्थ करणे विनियुज्यते ।

वीभत्सविद्रावणयोर्लक्षणमाह —

लोकगर्हितकार्येण राजद्रोहापराधतः ॥ ३३४ ॥

वीभत्सदृष्ट्या धिक्कृत्य वीक्षणोत्सारणादिभिः ।

विद्रावणमिदं प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ३३५ ॥

विनियोगः —

मात्रा पित्रा च संत्यक्ते राजकोपेन विद्वुते ।

अपराधकृते मित्रे नाश्वे हि विनियुज्यते ॥ ३३६ ॥

हास्यनिन्दादीनामनुभवोऽपि स्पष्टः ।

इदानीं तारकक्रियापदलक्षणमाह —

त्रुटनं हरणं चैव खण्डनं दलनं तथा ।

व्यावतेनं च पतनं अंशनं चानुरञ्जनम् ॥ ३३७ ॥

मूर्छनं चेति नवधा क्रियास्तारकसम्भवाः ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । त्रुटनस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे पार्श्वे त्रुटिता तारका यदि ॥ ३३८ ॥

त्रुटनं चेति विज्ञेयं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

शुभे शुभनिमित्ते चाप्यथृभेऽशुभसूचके ॥ ३३९ ॥

रोमाश्वे नेत्ररोगे च त्रुटनं विनियुज्यते ।

हरणस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरैकीकृत्य च गौचरै ॥ ३४० ॥

हरणं तदिति वैयं रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

अद्भुतद्रव्यवीक्षयामनर्वमणिवीक्षणे ॥ ३४१ ॥

अत्याश्र्यावलोके च हरणं विनियुज्यते ।

खण्डनस्य लक्षणमाह —

उन्मिष्य तारकाकान्त्या पार्वत्योः खण्डने कृते ॥ ३४२ ॥

खण्डनं तदिति ज्ञेयं नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

शृङ्गरवीक्षणे कोपवीक्षणे पार्वतीवीक्षणे ॥ ३४३ ॥

व्यत्यस्तवीक्षणे चैव खण्डनं विनियुज्यते ।

दलनस्य लक्षणमाह —

कृष्णतारास्थपूर्णेन ज्योतिषा दलने कृते ॥ ३४४ ॥

दलनं तदिति प्रोक्तं रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

कामिनीनां कटाक्षेण दलने नायकं प्रति ॥ ३४५ ॥

शत्रुं प्रत्यतिकोपेन वीक्षया दलनै तथा ।

वीभत्सरसभावेन धिक्कृत्य जनवीक्षणे ॥ ३४६ ॥

प्रधृणा वीरभावेन वैरबुद्ध्यावलोकने ।

एवमादिषु कार्येषु दलनं विनियुज्यते ॥ ३४७ ॥

व्यावर्तनस्य लक्षणमाह —

तारका नेत्रयोरन्ते व्यावृत्य यदि वीक्षिता ।

व्यावर्तनमिति प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ३४८ ॥

विनियोगः —

पृष्ठतः शत्रुमालोक्य शुद्धरङ्गात् पलायने ।

मार्गे तस्करभीत्या च पान्थानां च पलायने ॥ ३४९ ॥

अतिमोहननारीणामालोक्यालोक्य निर्गमे ।

व्यावर्तनमिदं नाथ्ये चैतेष्वपि नियुज्यते ॥ ३५० ॥

पतनस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरवशात् पतिं यदि ।
पतनं तदिति ज्ञेयं भरतागमवेदिभिः ॥ ३५१ ॥

विनियोगः —

अवशात् पतने भूमौ करणोपायनष्टयोः ।
प्रमादात् कृतकार्ये च पतनं विनियुज्यते ॥ ३५२ ॥

भ्रंशनस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरस्वार्थीनेन निर्गतम् ।
भ्रंशनं तदिति ज्ञेयं रसमार्गविचक्षणैः ॥ ३५३ ॥

विनियोगः —

तडितप्रकाशावलोके मध्याह्नादित्यवीक्षणे ।
ज्योतिःपदार्थवीक्षायां भ्रंशनं विनियुज्यते ॥ ३५४ ॥

अनुरञ्जनस्य लक्षणमाह —

पुनः पुनः समुन्मिष्य पुरोवस्त्वनुरञ्जने ।
अनुरञ्जनमित्युक्तं नयमार्गविचक्षणैः ॥ ३५५ ॥

विनियोगः —

अवश्यवश्यकरणेऽनुनयेनापि याचने ।
मुहुर्मुहुः प्रार्थनायां क्षम्यतां क्षम्यतामिति ॥ ३५६ ॥
मन्दं मन्दं करेमीति वचने विनियुज्यते ।

मूर्च्छनस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरज्ञानविलयं गतम् ॥ ३५७ ॥
मूर्च्छनं तदिति ज्ञेयं भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

मोहायासश्रमे दुःखे सविगातमद्वज्वरे ॥ ३५८ ॥
देहस्मरणीने च सुखानुभवपञ्जने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेयु च ॥ ३५९ ॥
आनन्दमूर्च्छनादृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

बालरामभरते शुभोदये नाथ्यन्वरसिकस्य सन्ततम् ।
नेत्रभेदरसमेदलक्षणं शास्त्रमेतदधुना निरूपितम् ॥ ३६० १३ ॥

क्रमप्राप्तभुकुटीलक्षणं लक्षयति —

सहजा पतितोत्तिक्षसा रेचिता चावकुञ्चिता ।

त्रुटिता चतुरा चेति भुकुटी सप्तवोदिता ॥ १ ॥

सहजालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता च भ्रूनिश्वला स्पन्दिता च सा ।

भुकुटी सहजा चेति विजेया भरतागमे ॥ २ ॥

विनियोगः —

शुभमङ्गलवीक्षायां स्वभावे स्मितवीक्षणे ।

पराङ्मुखेन वीक्षायां सहजा विनियुज्यते ॥ ३ ॥

पतितालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता च भ्रूनिष्पन्दाधोमुश्वाकृतिः ।

पतिता चेति सा प्रोक्ता भुकुटी भरतागमे ॥ ४ ॥

विनियोगः —

लज्जयानतवक्त्रे च सूक्ष्मदृष्ट्यावलोकने ।

सदा निरन्तरालोके चिन्तने विनियुज्यते ॥ ५ ॥

उत्क्षिप्तालक्षणमाह —

उपर्युक्तरोमात्रा निश्वला चतुराकृतिः ।

उत्क्षिप्ता भुकुटी प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ ६ ॥

विनियोगः —

उद्घासगर्ववीक्षायां मर्मभावेन वीक्षणे ।

वीररौद्राद्भुतरसे चोत्क्षिप्ता विनियुज्यते ॥ ७ ॥

रेचितालक्षणमाह —

सुन्दराकारतः किञ्चिदुत्क्षिप्ता च गतागता ।

रेचिता भुकुटी प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ ८ ॥

विनियोगः —

शृङ्गारवीक्षणे हर्षवीक्षणे कोपवीक्षणे ।

रसानुभववीक्षायां तथा सङ्खापभाषणे ॥ ९ ॥

सुन्दराकारवीक्षयां रेचिता विनियुज्यते ।

अवकुञ्चितालक्षणमाह —

कुञ्चिताकारतः किञ्चित् त्रुटिता कुटिलाकृतिः ॥ १० ॥

स्मृतावकुञ्चिता सेयं श्रुकुटी भरतागमे ।

विनियोगः —

नायकाग्रे च नारीभिरीर्घ्यया चावलोकने ॥ ११ ॥

परश्रियामसहने कुटिलाकारवीक्षणे ।

शत्रुं प्रत्यतिकोपेन कूरभावेन वीक्षणे ॥ १२ ॥

मनःकुटिलभावेन वीक्षणे विनियुज्यते ।

त्रुटितालक्षणमाह —

मुहुर्मुहुस्तोटयित्वा चलिता च पुनःपुनः ॥ १३ ॥

त्रुटिता श्रुकुटी सेयं कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

किं कार्यमिह को हेतुः को भवान् कुन आगतः ॥ १४ ॥

एवमादिषु कार्येषु त्रुटिता विनियुज्यते ।

चतुरालक्षणमाह —

विस्तार्य श्रुकुटीं सर्वा तिर्यगायतसुन्दरा ॥ १५ ॥

चतुरा श्रुकुटी चेति कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

तटाककूपप्राकारविस्तारादिप्रदर्शने ॥ १६ ॥

मोहेन अमणोल्लासे भ्रान्तदृष्ट्यावलोकने ।

आौषधावेशगमने चतुरा विनियुज्यते ॥ १७ ॥

मरान्तरेण श्रुकुटीलक्षणमाह —

वलिता चलिता स्तब्धा चायता चावकुणिता ।

विवर्तिता नता वक्रः ललिता श्रुकुटी नव ॥ १८ ॥

वलितालक्षणमाह —

वलयित्वा श्रुतं सर्वाभेदभावेन वीक्षिता ।

वलिता श्रुकुटी चेति कीर्तिता भरतागमे ॥ १९ ॥

विनियोगः —

मोहेन स्वाङ्गवीक्षयां नाथे चोद्गुसवीक्षणे ।

मनस्सन्तोषभावेन गमने रसवीक्षणे ॥ २० ॥

परिश्रान्तालसायासवीक्षणे विनियुज्यते ।

चलितालक्षणमाह —

निमेषोन्मेषसहिता भ्रूमुहुश्लिता यदि ॥ २१ ॥

चलिता भूरिति प्रोक्ता नृत्ते च रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

गृज्जारनटने नाटये पदन्यासेन खण्डने ॥ २२ ॥

मात्राकालेषु च पदविन्यासे रसखण्डने ।

उल्लासगर्वभावेन चारीषु रसवीक्षणे ॥ २३ ॥

एवमादिविशेषेषु चलिता विनियुज्यते ।

स्तब्धालक्षणमाह —

निमेषोन्मेषरहिता स्तब्धा भ्रूनिश्वला यदि ॥ २४ ॥

स्तब्धेति भरते झेया रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

आत्मानङ्गसुखोत्पचौ तपसि ध्यानयोगयोः ॥ २५ ॥

भूतावेशमनोवृत्तौ स्तब्धा च विनियुज्यते ।

आयतालक्षणमाह —

भ्रूरेखा विस्तृता दीर्घा तिर्यगायतमन्थरा ॥ २६ ॥

आयता भूरिति झेया भरताग्रवेदिभिः ।

विनियोगः —

रसभावेन नारीणां वीक्षणे मदनाकृतौ ॥ २७ ॥

अद्भुताकारवीक्षयां सभाजननिरीक्षणे ।

एकतालेन नाथ्येतु तिर्यगायतमण्डने ॥ २८ ॥

उल्लासगर्ववीक्षयामायता विनियुज्यते ।

अवकुण्ठितालक्षणमाह —

भृकुटीं छोटायित्वैव कुण्ठिता च मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥

प्रोक्तावकुण्ठिता च भ्रूर्भरतागमवेदिभिः

विनियोगः —

शृङ्गाररसचेष्टायामानन्दरसताहने ॥ ३० ॥

कोपहर्षरसावेशे दुःखात् कुट्टिभिते रसे ।

चुम्बने नायकमुखादधरास्वादनक्षते ॥ ३१ ॥

मोट्टायितरसे चापि विलासे किलिकिञ्चिते ।

क्षणिताप्रियवीक्षायां विनियुक्तावकुण्ठिता ॥ ३२ ॥

विवर्तितालक्षणमाह —

समा च सुन्दराकारा भ्रूः पर्यायविवर्तिता ।

विवर्तिता च भ्रुकुटी नाथ्ये हि परिकीर्तिता ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारगमने पदपर्यायखण्डने ।

संशयार्थानुभावे च वाग्व्यत्यासानुभाषणे ॥ ३४ ॥

अङ्गीकारे निषेधे च विनियुक्ता विवर्तिता ।

नतालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिरा च भ्रूः समाकारनता यदि ॥ ३५ ॥

नतेति भ्रुकुटी ज्ञेया भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाथ्ये च स्तम्भने साध्यचिन्तने लक्ष्यवीक्षणे ॥ ३६ ॥

वैरे विरोधभावे च नता भ्रूर्भिनियुज्यते ।

वकालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता च भ्रूर्भिन्नताकारवकिता ॥ ३७ ॥

वकिता भ्रुकुटी चेति कीर्तिता रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

विकारे काकुभावेन वीक्षणे वक्रवीक्षणे ॥ ३८ ॥

क्षचिच्छृङ्गारवीक्षायां दूरवाक्यश्रुतावपि ।

विक्षेपमानसे चित्तचञ्चले विनियुज्यते ॥ ३९ ॥

ललितालक्षणमाह —

किञ्चित् किञ्चिच्च चलिता किञ्चिदुन्मिष्य निश्चला ।
ललिता भुकुटी संयं कीर्तिता रसवेदिभिः ॥ ४० ॥

विनियोगः —

विलासनयने नाट्ये शृङ्गाररसवीक्षणे ।
मनोहरमनोभावे सुन्दरे स्मितवीक्षणे ॥ ४१ ॥
सन्तोषानन्दवीक्षायां ललिता विनियुज्यते ।
शृङ्गारे ललिता च भ्रूः कोपेषु त्रुटिता स्मृता ॥ ४२ ॥
स्तब्धाद्भुते च वीरे च करुणायामधोमुखा ।
हास्येऽवकुञ्जिता च भ्रूभये च चलिता स्मृता ॥ ४३ ॥
वीभत्से कुञ्जिता च भ्रूः शान्तौ तु सहजा स्मृता ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४४ ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
नाट्ये चैतेषु कार्येषु भुकुटी विनियुज्यते ॥ ४५ ॥

ऋग्मप्राप्तं नासिकालक्षणं लक्षयति —

आवर्त्तश्चोन्नतावर्त्तः पर्यन्तावर्त एव च ।
अन्तरावर्तनिःश्वासोच्छ्वासाः स्वाभाविकीति च ॥ १ ॥
मन्दा विकृष्टा विकृता विनता चावधूर्णिता ।
तथा संश्लिष्टविश्लिष्टपुटा विकसिता चला ॥ २ ॥
एवं षोडशरूपेण नासा नाट्ये प्रकीर्तिता ।
एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावदावर्तालक्षणमाह —
वामे वा दक्षिणे भागे चावर्तः स्फुरितो यदि ॥ ३ ॥
आवर्तसहिता नासा वामावर्ता च दक्षिणा ।
एकावर्ता चैकभागे समावर्ता द्विभागयोः ॥ ४ ॥

विनियोगः —

संज्ञया वच्नने काकुमापणे प्रैरणे तथा ।
सरसे संज्ञयाङ्गुल्या कृन्तने विरसे तथा ॥ ५ ॥

समावर्तविनियोगः —

अस्ययकोपवीक्षायामसहायाणने तथा ।
मनोभावविपर्यासे व्रणकष्ट्यने सुखे ॥ ६ ॥

सङ्कटालोचनायां च समावर्ता नियुज्यते ।

उन्नतावर्तलक्षणमाह —

उक्तस्थलस्थितावर्त ऊर्ध्वभागगतो यदि ॥ ७ ॥

उन्नतावर्त इत्येवं कथितो भरतागमे ।

विनियोगः —

वीरावेश महाकोपे युद्धरङ्गप्रवेशने ॥ ८ ॥

अन्योन्यवैरकलहे ताडने शस्त्रखण्डने ।

उन्नतावर्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ९ ॥

पर्यन्तावर्तः समावर्तेन) उक्तप्रायः ।

अन्तरावर्तलक्षणमाह —

पुटद्वयान्तर्विवरे चावर्तः स्फुरितो यदि ।

अन्तरावर्त इत्येवं नासिका कथिता बुधैः ॥ १० ॥

विनियोगः —

असम्पते निषेधे च कटुवार्ताक्षमेऽपि च ।

अधिक्षेपेण वचने लज्जेष्याकोपभाषणे ॥ ११ ॥

विटं प्रल्यतिकोपेन वारस्त्रीणां विडम्बने ।

अन्तरावर्तनासेयं नाष्ट्ये हि विनियुज्यते ॥ १२ ॥

निःश्वासनासालक्षणमाह —

मुहुर्मुहुश्च निःश्वस्य मन्दभावसमन्विता ।

निःश्वासनासिका चेयं कीर्तिता भरतागमे ॥ १३ ॥

विनियोगः —

बद्धानामपि वायुनां मन्दं मन्दं विसर्जने ।

अन्यनारीषु संसक्तनायकस्परणे तथा ॥ १४ ॥

आयासश्रमपीडायां व्यसने भग्रभानसे ।

निःश्वासनासिका तावदेतेष्वपि नियुज्यते ॥ १५ ॥

उच्छ्वासनासालक्षणमाह —

मुहुर्मुहुः समुच्छ्रवस्य श्वासवायुग्रहे सति ।

उच्छ्वासनासिका चेति कीर्तिंता भरतागमे ॥ १६ ॥

विनियोगः —

प्राणायामे च योगे च चूर्णाग्राणे सुवासिते ।

कस्तूरिकामृगषदाग्राणने रसचुम्बने ॥ १७ ॥

स्त्रीणां वा पुरुषस्यापि कपोलाधरघटने ।

उच्छ्वासाभिनयो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १८ ॥

स्वाभाविकीलक्षणमाह —

वर्जितोच्छ्वासनिःश्वासा स्वभावश्वासगोचरा ।

स्वाभाविकीति सा नासा कीर्तिंता भरतागमे ॥ १९ ॥

विनियोगः —

स्वभावाभिनये स्वस्थचित्ते रोगादिवर्जिते ।

स्वाभाविकीति सा नासा सर्वकार्ये नियुज्यते ॥ २० ॥

मन्दालक्षणमाह —

मन्दं मन्दं विनिःश्वस्य स्वभावस्थितिगोचरा ।

सा मन्दा नासिका ज्ञेया नृत्ते भरतवेदिभिः ॥ २१ ॥

विनियोगः —

नाथ्ये च विरहे शोके सङ्कृटे मग्नमानसे ।

सन्दिग्धगन्धाग्राणे च मन्दनासा नियुज्यते ॥ २२ ॥

विकृष्टालक्षणमाह —

नासिकात्यन्तमुत्कुछ्युटा स्पष्टा विकारिता ।

विकृष्टा नासिका चेति कीर्तिंता भरतागमे ॥ २३ ॥

विनियोगः —

कोपे भये च सन्तापे रोदने व्याघ्रिपीडने ।

आयासे च श्रमे नाटये विकृष्टा विनियुज्यते ॥ २४ ॥

विकृतालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता नासा विकृतेऽन्तिभावका ।

विकृता नासिका ज्ञेया भरते रसवेदिभिः ॥ २५ ॥

विनियोगः—

साभिप्रायेण वचने चेङ्गितेन निरीक्षणे ।
कुटिले कूरवार्तायां विकृता विनियुज्यते ॥ २६ ॥

नतालक्षणमाह—

नासापुटद्वयं तावद् भागद्वयनतं यदि ।
नता नासेति विख्याता भरतागमवेदिभिः ॥ २७ ॥

विनियोगः—

अतिलोभे च कुत्सायामर्घवचनेऽपि च ।
उदासीनेन वचने नता नाथ्ये नियुज्यते ॥ २८ ॥

अवधूर्णितालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता नासा परितश्चावधूर्णिता ।
सा चावधूर्णिता ज्ञेया भरते तत्त्ववेदिभिः ॥ २९ ॥

विनियोगः—

मोहने भ्रमणे हास्ये श्वासवायुपरिभ्रमे ।
भूतावेशे परिभ्रान्ते धूर्णिता विनियुज्यते ॥ ३० ॥

संश्लिष्टपुटनासिकालक्षणमाह—

किञ्चित् संकोचभावेन संश्लिष्टपुटसंस्थिता ।
संश्लिष्टपुटनासेति कीर्तिंता भरतागमे ॥ ३१ ॥

विनियोगः—

स्तम्भने निग्रहे घृदभावे चाज्ञानकर्मणि ।
संश्लिष्टपुटनासेयमंतेषु विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

विशिलष्टपुटनासालक्षणमाह—

नासापुटद्वयं तावद् विशिष्य यदि संस्थिता ।
विशिष्टपुटनासेति ज्ञेया भरतवेदिभिः ॥ ३३ ॥

विनियोगः—

मुखे सन्तोषभावेन वाचा सल्लापभाषणे ।
सुसामर्थ्यप्रकटने रसमोदनकर्मणि ॥ ३४ ॥
विशिष्टपुटनासेयं नाथ्ये हि विनियुज्यते ।

विकसितालक्षणमाह—

सम्यग्विकसितं कृत्वा चोर्ध्वरन्धसमन्विता ॥ ३५ ॥
उन्मीलितोर्ध्ववदना नासा विकसिता स्मृता ।

विनियोगः—

जलदोषेण चात्यन्तक्षुते जृम्भणकर्मणि ॥ ३६ ॥
नासिकारसस्के च कफरोगक्षुधादिषु ।
चूर्णादिवीर्यवृद्धौ च व्याकुले विनियुज्यते ॥ ३७ ॥

चलालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता नासा पार्श्वतश्चचला यदि ।
चलनासेति विज्ञेया रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ ३८ ॥

विनियोगः—

भोजने रुचिविच्छेदे भूतावेशे भयेऽपि च ।
रोमाश्वे शीतकर्म्मे च चला नाटये नियुज्यते ॥ ३९ ॥

रसविनियोगः—

आवर्त्तः कोपवीभत्से शान्तिशङ्खारयोः समः ।
भये चला च हास्ये च विकृता दीनकर्मणि । ४० ॥
वीराद्भुते च विश्लिष्टपुट एवं रसः स्मृतः
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४१ ॥
बालराममहीपालविनिताभिनये मुदा ।
नासिकाभिनयस्तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ४२ ॥

इदानीं नासिकाप्रसङ्गानासानिलं लक्षयति —

स्वस्थथलो निरस्तथ प्रबद्धोच्छ्वसितावपि ।
विमुक्तो विस्मितश्वासः स्वलितः प्रसृतस्तथा ॥ ४३ ॥
एवं नासानिलस्तद्वच्छधा कोहलोदितः ।

मरान्तरे श्वासानिलस्य लक्षणयाह —

समो विलीनो आन्तश्वान्दोलितः कम्पितस्तथा ॥ ४४ ॥
शूल्कृतं सीत्कृतं चैव स्तम्भितं च तथैव च ।
एवृच्छ्वासनिःश्वासौ नात्ये दशविधः स्मृतः ॥ ४५ ॥

क्रमेण एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् स्वस्थलक्षण-
माह —

मुखचाञ्चल्यरहितश्वासोऽप्यविनिर्गमौ ।

विकाररहितौ तौ चेत् स्वस्थश्वासोऽभिधीयते ॥ ४६ ॥

विनियोगः—

उपाधिरहिते स्वस्थे श्रमायासविवर्जिते !

निर्विकारस्वभावे च स्वस्थश्वासो नियुज्यते ॥ ४७ ॥

चलबक्षणमाह —

श्वासोत्क्रामविनिष्क्रामौ सशब्दावृष्टिसंयुतौ ।

चलदूकत्रौ च तच्छ्वासौ चलश्वासः प्रकीर्तिः ॥ ४८ ॥

विनियोगः—

गाढनिद्राविशेषे च कफरोगविवर्धिते ।

प्राणान्त्यकालश्वासे च भयलीलाप्रदर्शने ॥ ४९ ॥

एतेषु विनियोगेषु चलश्वासो विधीयते ।

निरस्तलक्षणमाह —

श्वासवायुं समाकृष्ट्य सकृत्क्षिप्तोऽतिवेगतः ॥ ५० ॥

निरस्तश्वास इत्युक्तो नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः—

हुर्गन्धस्य विसर्गे च कोपवाक्येन हुङ्कृतौ ॥ ५१ ॥

अतिसङ्कटकार्ये च पीनसश्वासनिर्गमे ।

हुङ्कृत्य वार्ताध्रवणे निरस्तो विनियुज्यते ॥ ५२ ॥

प्रबद्धस्य लक्षणमाह —

बलेन बन्धनं कृत्वा बद्धः श्वासो यदि स्थितः ।

बद्धश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ५३ ॥

विनियोगः—

अतिमोहेन नारीणां मुखे सौरभ्यमोदने ।

गाढमालिङ्ग्य नारीणामतिसौख्येन मोदने ॥ ५४ ॥

प्राणायामे च योगे च बलादाग्रहकर्मणि ।

रसमार्गेण गाने तु श्वासमारुतवन्धने ॥ ५५ ॥

एतेषु विनियोगेषु वद्धश्वासो नियुज्यते ।

*उल्लितलक्षणमाह —

गृहीतमन्दश्वासस्य लघुमार्गविसर्जनात् ॥ ५६ ॥

श्वास उल्लितः प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मालतीमल्लिकादीनामाद्राणे सौरभस्य च ॥ ५७ ॥

सन्दिग्धनिर्णये गन्धरसामोदनकर्मणि ।

कस्तूरिकामृगमदाद्राणे च विनियुज्यते ॥ ५८ ॥

विमुक्तस्य लक्षणमाह —

संयम्य सुचिरं कालं मुक्तः श्वासो यदि क्रमात् ।

विमुक्तश्वास इत्युक्तो भरते रसवेदिभिः ॥ ५९ ॥

विनियोगः —

चूर्णादिकं गृहीत्वैव क्रमात् श्वासविसर्जने ।

बलेनाकर्षणे तोये नियुज्योत्सृष्टमास्ते ॥ ६० ॥

चिरकालेन च स्तब्धवायूनां क्रममोचने ।

एतेषु विनियोगेषु विमुक्तो विनियुज्यते ॥ ६१ ॥

विस्मृतश्वासलक्षणमाह —

अवशेन बहिः श्वासो दुर्बलेन हि निर्गतः ।

विस्मृतश्वास इत्युक्तो नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ॥ ६२ ॥

विनियोगः —

कासश्वासे च वेगेन धावने दुर्बलेऽपि च ।

पर्वतारोहणे चैव विस्मृतो विनियुज्यते ॥ ६३ ॥

स्खलितस्य लक्षणमाह —

विच्छिन्नधारया श्वासो मध्यतः स्खलितो यदि ।

स्खलितश्वास इत्युक्तो रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ ६४ ॥

विनियोगः —

रोगे गद्ददवाक्ये च हिकायां रोदनेऽपि च ।

वचने नासिकाग्रेण स्खलितो विनियुज्यते ॥ ६५ ॥

* ‘हन्त्वसित’ इति पूर्वमुक्तम् ।

प्रसृतस्य लक्षणमाह —

स्थूलाकारेण च श्वासः प्रसृतः सर्वतो यदि ।

प्रसृतश्वास इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ६६ ॥

विनियोगः —

शरमार्गनिरीक्षायां वेणुवाद्यस्य वाढने ।

कोपेन कृतनिःश्वासे ननःस्थापितसङ्कटे ॥ ६७ ॥

वीरहुङ्कारवीक्षायां प्रसृतो विनियुज्यते ।

मतान्तरनासानिललक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् सम-
लक्षणमाह —

पर्यायेण पुटदूद्वाच्छीघ्रदीर्घविवर्जितः ॥ ६८ ॥

विकल्पान्विर्गतः श्वासः समश्वासो विधीयते ।

विनियोगः —

स्वस्थे स्वभावे च शरमार्गकाळप्रमाणयोः ॥ ६९ ॥

शृङ्खारे च विलासे च सङ्घापे विनियुज्यते ।

विलीनलक्षणमाह —

रोगोपाधिवशाच्छ्वासः स्वस्थानगतिवर्जितः ॥ ७० ॥

विलीनश्वास इत्युक्तो रसमार्गविचक्षणैः ।

विनियोगः —

मोहायासपरिश्रान्तौ मूर्च्छायां च मदेऽपि च ॥ ७१ ॥

शोके च स्तम्भने नाथ्ये विलीनो विनियुज्यते ।

आन्तस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितः श्वासः भ्रामयित्वा विसर्जितः ॥ ७२ ॥

आन्तश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मोहेन भ्रमणे नाथ्ये विषादे मदमूर्च्छयोः ॥ ७३ ॥

पिशाचावेशने भूतावेशने विनियुज्यते ।

आन्दोलितस्य लक्षणमाह —

मन्दमान्दोलितः श्वासः स्वस्थानात् सुखनिर्गतः ॥ ७४ ॥

आन्दोलितश्वास इति प्रोक्त्यते भरतागमे ।

विनियोगः —

नाटये विलासनटने श्रमायातप्रदर्शने ॥ ७५ ॥

भारवाहस्य गमने सोपानेष्वविरोहणे ।

मन्दं मन्दं विनिःश्वस्य विरहार्तिविसर्जने ॥ ७६ ॥

नाटये चान्दोलितश्वास एतेषु विनियुज्यते ।

कम्पितस्य लक्षणमाह —

सुहुर्षुहुः कम्पयित्वा श्वासस्तावद् विनिर्गतः ॥ ७७ ॥

कम्पितश्वास इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्त्रीणां वा पुरुषस्यापि सुरते रसकम्पने ॥ ७८ ॥

शीघ्रेण कम्पने धान्यावहनने वस्त्रताडने ।

कम्पितश्वास एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ७९ ॥

शूलकृतस्य लक्षणमाह —

शूल्कारध्वनिपूर्वेण श्वासवायुविनिर्गमात् ।

शूलकृतश्वास इत्युक्तो भरते रसवेदिभिः ॥ ८० ॥

विनियोगः —

छायायामातपश्चान्तपुरुषस्य च संथ्रये ।

देहताडनतः पीडामनुभूय सुखाश्रये ॥ ८१ ॥

नाटये शूलकृतमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

सीत्कृतस्य लक्षणमाह —

सीत्कारध्वनिपूर्वेण रसानुभवसम्भवात् ॥ ८२ ॥

सीत्कृतश्वास इत्युक्तो रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

नखश्वतव्रणे चापि नायिकाधरदंशने ॥ ८३ ॥

कदुतिक्तकषायादिरसवेगविवर्धिते ।

नारीप्रथमसम्भोगे सीत्कृतं विनियुज्यते ॥ ८४ ॥

स्तम्भितस्य लक्षणमाह —

बुद्धिपूर्वेण यच्छ्वासं स्तम्भयित्वैव संस्थितः ।

स्तम्भितस्य इत्युक्तो रसमार्गविशारदैः ॥ ८५ ॥

विनियोगः —

वीरभावेऽद्भूतश्च से भये च स्तम्भने तथा ।
घ्याने च चिन्तने नाव्ये स्तम्भितं विनियुज्यते ॥ ८६ ॥

उच्छ्वासस्य लक्षणमाह —

शैत्यसौरभ्यवातस्य ग्रहणानन्दसङ्कुलः ।
उच्छ्वासश्वास इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ८७ ॥

विनियोगः —

मलयाचलसम्भूतकुसुमानिलमेदने ।
शीताद्र्वाताग्राणे च गन्धद्रव्यानुमोदने ॥ ८८ ॥
मनोहररसक्षीणां चुम्बने विनियुज्यते ।

निःश्वासस्य लक्षणमाह —

मन्दमाकृष्य च श्वासः सुखमार्गविनिर्गतः ॥ ८९ ॥
निःश्वास इति तत् प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

रसमार्गेण वायुनां गृहीतश्वासनिर्गमे ॥ ९० ॥
अनुभूतसुगन्धानामलं श्वासेन निर्गमे ।
आत्मानन्दसुखोत्पत्तौ रसश्वासविसर्जने ॥ ९१ ॥
एतेषु विनियोगेषु निःश्वासो विनियुज्यते ।

रसविनियोगः —

वीरेऽद्भूते भये स्तब्धः समः शृङ्खार एव च ॥ ९२ ॥
स्खलितो दीनभावे च प्रसृतः कोपहास्ययोः ।
निरस्तथापि वीभत्से शान्तौ स्वस्थो नियुज्यते ॥ ९३ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालरामहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ९४ ॥
श्वासाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ९४१ ॥

कपोललक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

आवर्तश्चलितावर्तः स्फुरितः कम्पितस्तथा ।

कुञ्जिताकुञ्जितौ पूर्णः क्षामश्चोन्नत एव च ॥ १ ॥

सङ्कोचश्चलितोत्कुलौ कपोला द्वादश स्मृताः ।

आवर्तस्य लक्षणमाह —

कपोलयुग्योरन्तर्भागे चावर्त आगतः ॥ २ ॥

आवर्ताख्यः कपोलोऽसौ कीर्तिंतो भरतागमे ।

विनियोगः —

ईष्यायां काकुवचने हास्यभावेन निन्दने ॥ ३ ॥

वक्रभावेन वेश्याभिरपहासविडम्बने ।

एतेषु विनियोगेषु चावर्तो विनियुज्यते ॥ ४ ॥

चलितावर्तस्य लक्षणमाह —

चालयित्वा कपोलौ चेद् वक्रमार्गगतिं गतौ ।

कपोलौ भरते तावच्चलितावर्तं इष्यते ॥ ५ ॥

विनियोगः —

चालयित्वैव वदनमपहासविडम्बने ।

वक्रमार्गेण नारीणां निन्दयित्वा विडम्बने ॥ ६ ॥

स्त्रीणामन्योन्यकलहे चापवादावमानयोः ।

चलितावर्तं एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ७ ॥

स्फुरितस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेन्मध्यतः स्फुरितौ यदि ।

स्फुरितौ तौ कपोलौ तु कीर्तिंतौ भरतागमे ॥ ८ ॥

विनियोगः —

चुम्बने हास्यसीत्कारे रोमाञ्चे स्मितभाषणे ।

नदोदासङ्गमे चापि स्फुरितो विनियुज्यते ॥ ९ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

स्फुरितौ तौ कपोलौ चेत् कम्पितौ च मुहुर्मुहूः ।
कपोलौ कम्पितौ इयौ भरतागमवेदिभिः ॥ १० ॥

विनियोगः —

केकेति हास्ये शृङ्गारवचने चार्धसम्मते ।
अङ्गीकारे निषेधे च कम्पितो विनियुज्यते ॥ ११ ॥

कुञ्चितस्य लक्षणमाह —

भागद्रये वा भागे वा कपोलौ यदि कुञ्चितौ ।
कुञ्चितौ तु कपोलौ तौ कीर्तितौ भरतागमे ॥ १२ ॥

विनियोगः —

शीतज्वरे च शीताते रोमाज्वे सङ्कटे भये ।
प्रियवाक्येन वा हास्यवचनेनापि लज्जिते ॥ १३ ॥
नारीणां वदने चापि कुञ्चितो विनियुज्यते ।

आकुञ्चितस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितौ तु कपोलौ तौ शीघ्रविच्युतिवक्तितौ ॥ १४ ॥
आकुञ्चितौ कपोलावित्युदितं भरतागमे ।

विनियोगः —

वक्रवाक्येन नारीणां निन्दने कलहादिषु ॥ १५ ॥
मनोसहनकोषेषु धिक्कृत्य रिपुनिन्दने ।
स्वरभेदेन वचने काकुभावेन निन्दने ॥ १६ ॥
आकुञ्चितौ तु भरते चैतेषु विनियुज्यते ।

पूर्णस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ तु सम्पूर्णौ सर्वतोमुखम् ॥ १७
पूर्णाविति कपोलौ तौ कीर्तितौ भरतागमे ।

विनियोगः —

उत्साहे चादृभुते चैव गर्वे सन्तोषपूरिते ॥ १८ ॥
प्रभुभावे प्रतापे च पूर्णौ तु विनियुज्यते ।

क्षामस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ तौ ग्लानिभावं गतौ यदि ॥ १९ ॥

क्षामौ तु तौ कपोलौ च कीर्तिंतौ भरतागमे ।

विनियोगः —

मनोविचारे दुःखे च सङ्कटे भग्नमानसे ॥ २० ॥

अवमनेऽपवादे च क्षामौ हि विनियुज्यते ।

उन्नतस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ च हनुभागसमुच्चतौ ॥ २१ ॥

उन्नताविति तौ ज्ञेयौ कपोलौ भरतागमे ।

विनियोगः —

अरम्यभावश्रवणे सूक्ष्मभावेन वीक्षणे ॥ २२ ॥

परश्रियामसहने कूरभावेन वीक्षणे ।

असह्यमानसे नाथ्ये चोक्तां विनियुज्यते ॥ २३ ॥

सङ्कोचस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेत् सङ्कोचौ विकृतौ यदि ।

सङ्कोचौ तु कपोलौ तौ कीर्तिंतौ भरतागमे ॥ २४ ॥

विनियोगः —

रत्यसम्मतनारीणां वचने लज्जिते मुखे ।

मानभञ्जनवार्तायां रतिलीलाविडम्बने ॥ २५ ॥

निनिदतस्य सभामध्यगमने विनियुज्यते ।

चलस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेत् किञ्चित् किञ्चिच्चलौ यदि ॥ २६ ॥

चलौ कपोलौ विज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाथ्ये शृङ्खारनटने सरसाभिनये तथा ॥ २७ ॥

वाक्प्रसङ्गे वितर्के च सङ्खापे चानुयोदने ।

दयायां याचने चैव निपेधे सम्मतेऽपि च ॥ २८ ॥

वीरावेशेन वचने चलौ नाथ्ये नियुज्यते ।

उत्फुरुलस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेदुत्फुलौ मुखमण्डले ॥ २९ ॥
प्रसन्नवदनाकार उत्फुल्लाविति कीर्तितौ ।

विनियोगः —

नाथ्ये शृङ्गारनटने मुखभावानुरच्छने ॥ ३० ॥
रसभावेन नटने अममोहयदर्शने ।
मन्दस्मितार्द्वदने सौन्दर्यस्य प्रदर्शने ॥ ३१ ॥
अङ्गीकृतार्थस्वीकारभाषणे रसभोदने ।
अनुभावे निषेधे चाप्युत्फुलौ विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

रसविनियोगः —

पूर्णोत्फुलौ च शृङ्गारे पूर्णौ वीरे च सङ्कटे ।
क्षामो भये च सङ्कोचः कम्पितां हास्य एव च ॥ ३३ ॥
उन्नतौ कोप एव स्याद् वीभत्से कुञ्जितौ तथा ।
अद्भुते च समुत्फुलौ शान्तौ स्वाभाविकस्तथा ॥ ३४ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ॥ ३५ ॥
नाथ्ये चैतेषु कार्येषु कपोलौ विनियुज्यते ॥ ३५२ ॥

चिबुकं लक्षयति —

ननु अधराभिनयस्य चिबुकाभिनयस्य च एकविषयत्वेन अ-
भिनये फलभेदो नास्ति । तथापि नर्तकानां नटने रसविशेषप्रदर्शना-
र्थमेकाभिनयेऽपि भेदरूपेण फलं दर्शयति ।

मीलितं संहतं श्लिष्टं चलं कम्पितमेव च ।
वक्रं तिर्यग्गतं लोलं वलितं चलसंहतम् ॥ १ ॥
व्यादीर्ण दूरनिष्काममेकाङ्गुलमधःस्थितम् ।
संलग्नं स्फुरितं चैति चिबुकं च त्रिपञ्चकम् ॥ २ ॥

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् मीलितस्य लक्ष-
णमाह —

अधरोष्टुदलद्वामप्रकाशेन मीलितम् ।

चिबुकं मीलितं प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ३ ॥

विनियोगः —

सुरतासम्पत्स्वीणामधरस्याप्रदर्शने ।

लज्जया नायकस्याग्रे स्वाधरक्षतमीलने ॥ ४ ॥

असम्मतरसद्रव्यपाने चातिभयङ्करे ।

अवशेन हि सम्प्राप्तमन्दहासस्य मीलने ॥ ५ ॥

नाथ्ये चैतेषु कार्येषु मीलितं विनियुज्यते ।

संहतस्य लक्षणमाह —

विभज्य चिबुकं तावदधरोष्टौ प्रकाशितौ ॥ ६ ॥

संहतं चिबुकं चेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः —

मन्दहासे प्रसन्ने च स्वाधरोष्टप्रदर्शने ॥ ७ ॥

मरी(चिच)भक्षणोत्पन्नविकारे कोपमाषणे ।

वाक्षप्रसङ्गे वितर्के च भूतावेशे नियुज्यते ॥ ८ ॥

श्लिष्टस्य लक्षणमाह —

विभक्तं चिबुकं तावत् संश्लिष्ट्य स्वल्पदर्शनम् ।

श्लिष्टं चिबुकमित्युक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ९ ॥

विनियोगः —

वाक्स्तम्भने च मौने च विक्षेपे कार्यचिन्तने ।

स्वभावे तपासि ध्याने श्लिष्टं हि विनियुज्यते ॥ १० ॥

चढस्य लक्षणमाह —

विभक्तं चिबुकं तावच्चालितं चेन्मुहूर्मुहुः ।

चलितं चिबुकं चेति कीर्तिं भरतागमे ॥ ११ ॥

विनियोगः —

वातरोगेऽतिशीते च हिकायां कलहे तथा ।

धारावाहिकशब्दे च चलं नाथ्ये नियुज्यते ॥ १२ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

विभज्य चिबुकं तावत् कम्पितं चेन्मुहूर्मुहुः ।

कम्पितं चिबुकं प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ १३ ॥

विनियोगः—

वातीया वृद्धवचने भक्षणे चर्वणे तथा ।
भोजने जलपाने च व्यवहारप्रत्ययोः ॥ १४ ॥

एतेषु विनियोगेषु कम्पितं विनियुज्यते ।

वक्रस्य लक्षणमाह—

वामे वा दक्षिणे भागे चैकभागेन वक्रितम् ॥ १५ ॥
वक्रं चिबुकमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

वक्रभावेन वेश्याभिर्जारनायकनिन्दने ॥ १६ ॥
अन्योन्यकलहे स्त्रीणां निन्दयित्वा विष्टम्बने ।
परिहासे च बालानां स्वरमेदेन निन्दने ॥ १७ ॥
वक्रं चिबुकमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

तिर्यगतस्य लक्षणमाह—

विभक्तं चिबुकं तावन्मुहुस्तिर्यगतं यदि ॥ १८ ॥
तिर्यगतं हि चिबुकं कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

गण्डषे दन्तरोगे च फूत्कारे फीत्कृतेऽपि च ॥ १९ ॥
परस्य निन्दने केकशब्दे च विनियुज्यते ।

लोकस्य लक्षणमाह—

सम्पूर्णं चिबुकं तावल्लोलितं सर्वतोमुखम् ॥ २० ॥
लोलं चिबुकमित्युक्तं भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः—

दन्तहीनस्य पिष्ठादिभक्षणे जलधूर्णने ॥ २१ ॥
पिष्ठाचनिन्दने लेश्यभक्षणे विनियुज्यते ।

बालितस्य लक्षणमाह—

स्वभावतश्च चिबुकं बलितं चैकभागतः ॥ २२ ॥
बलितं चिबुकं चेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

अनादरेण वचने निषेधे चाप्यसम्मते ॥ २३ ॥

गर्वेण निन्दने नाथं वालितं विनियुज्यते ।

चलसंहतस्य लक्षणमाह—

चिबुकं चालयित्वैव संहतं चेन्मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

चलसंहतमित्युक्तं चिबुकं भरतागमे ।

विनियोगः—

शृङ्गारनटने नाथे रसभावप्रदर्शने ॥ २५ ॥

नटने चैकतालेन खण्डने कम्पितेन च ।

तिर्यक् किञ्चिच्चलनतो रसभावानुमोदने ॥ २६ ॥

चलसंहतमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

व्यादीर्णस्य लक्षणमाह—

आकारोच्चारणं कृत्वा विभज्य यदि संस्थितम् ॥ २७ ॥

व्यादीर्णं चिबुकं चेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

कालीकरालवदने राक्षसीवदने तथा ॥ २८ ॥

कार्कोटिकस्य वदने नृसिंहवदने तथा ।

परेण ताढने पूर्णकवलग्रहणे तथा ॥ २९ ॥

हाहाशब्देन नटने व्यादीर्णं विनियुज्यते ।

दूरनिष्क्रामस्य लक्षणमाह—

दूरनिष्क्रमणं कृत्वा कम्पयित्वा छुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥

संयुतं चिबुकं तावद् दूरनिष्क्राममुच्यते ।

विनियोगः—

जृम्भणे च क्षुते दीर्घमालस्यपरिभञ्जने ॥ ३१ ॥

दीर्घथासे च चरम्भासे च विनियुज्यते ।

एकाङ्गुलाधःस्थितस्य लक्षणमाह—

एकाङ्गुलमधस्ताद्येचिबुकं समभागतः ॥ ३२ ॥

स्थितं च चिबुकं प्रोक्तमेकाङ्गुलमधःस्थितम् ।

विनियोगः —

परश्रियामसहने कोपे कुटिलवीक्षणे ॥ ३३ ॥

वीरे रसे चादूभुते च भये च विनियुज्यते ।

संलग्नस्य लक्षणमाह —

अथरोषेन सम्बद्धं विकासस्थितिसंयुतम् ॥ ३४ ॥

स्पष्टं विकसितं नाथ्ये संलग्नं चिदुकं स्मृतम् ।

विनियोगः —

नाथ्ये शृङ्गारनटने सीत्कारे सरसे नये ॥ ३५ ॥

विनये रसभावे च सौन्दर्यस्य प्रदर्शने ।

हावभावेऽनुमोदे च संलग्नं विनियुज्यते ॥ ३६ ॥

स्फुरितस्य लक्षणमाह —

संलग्नं च चिदुकं स्फुरितं चाधरोष्योः ।

स्फुरितं चिदुकं चेति कीर्तिं भरतागमे ॥ ३७ ॥

विनियोगः —

नटने रसभावस्य स्फुरणे रसभेदने ।

विशेषभावविन्यासे विकारस्फुरणे मुखे ॥ ३८ ॥

विशेषलक्षणे वाक्यस्फुरणे विनियुज्यते ।

रसाविनियोगः —

शृङ्गारवीरयोः क्षिणसंलग्नावद्भुतेऽपि च ॥ ३९ ॥

बक्रं कोपे भये कम्पो मीलितं करुणारसे ।

हास्ये च संहतं शान्तौ स्वभा(वो वै) वलितं पुनः ॥

बीभत्से च रसे चैवं कीर्तिं रसवर्णनम् ।

एवमादिविशेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४१ ॥

बालराममहीपालाचेन्तताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चिदुकं विनियुज्यते ॥ ४२ ॥

अधरस्य लक्षणमाह —

विवर्तिंतो मुकुलितो विकासायतरेचिताः ।
संदष्टको विसृष्टश्च कम्पितो विनिगृहितः ॥ १ ॥

उद्वृत्तश्च समुद्रश्च पृत्कारो द्वादशाधराः ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । विवर्तिंतस्य लक्षणमाह —

अधरोष्टपुटः किञ्चित् सङ्कोचेन विवर्तितः ॥ २ ॥

विवर्तिंतोऽधरः प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

अवङ्गया वक्त्रश्चक्षमावेनापि विडम्बने ॥ ३ ॥

भद्रयया सूचके च भावेऽपि विकृताकृतौ ।

विवर्तिंतोऽधरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४ ॥

मुकुलितस्य लक्षणमाह —

अधरोष्टपुटस्तावन्मुकुलीकृत्य लक्षितः ।

प्रोक्तो मुकुलितो नाथ्ये चाधरो रसवेदिभिः ॥ ५ ॥

विनियोगः—

प्रभुभावेऽप्यहङ्कारे स्तम्भने मानगर्वयोः ।

पौरुषे वीर्यशौर्ये च (मैथु)नस्सन्तोषमानसे ॥ ६ ॥

ध्याने मुकुलितो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

विकासस्य लक्षणमाह —

अधरोष्टदलं किञ्चित् प्रकाश्य स्वल्पदन्तरुक् ॥ ७ ॥

विकासी सोऽधरो ज्ञेयो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

मन्दस्मिते च शृङ्गारनटने गतिभेदतः ॥ ८ ॥

खण्डने सौष्ठुवाङ्गे चाभिनये रसमोदने ।

इङ्गिते विनयाकारे प्रसन्ने विनियुज्यते ॥ ९ ॥

आयतस्य लक्षणमाह —

अधरोष्टपुटस्तावत् पर्यन्तवलितो यदि ।

विस्तारेणायतो ज्ञेयो रसतन्त्रविच्छब्दणः ॥ १० ॥

विनियोगः—

नाव्ये शृङ्गारनटने हावभावप्रदर्शने ।
विलासोल्लासभावे च वक्तभावेन खण्डने ॥ ११ ॥
एकतालानुकरणे पर्यायपदखण्डने ।
शृङ्गाररससर्वस्वमिळितेन वदर्शने ॥ १२ ॥
सरसे च नये नाव्ये वायतो विनियुज्यते ।

रेचितस्य लक्षणमाह—

स्वभावतोऽधरस्तावत् पार्वतागच्छो यदि ॥ १३ ॥
रेचितः स तु विज्ञेयस्त्वधरो भरतागमे ।

विनियोगः—

साभिप्रायेण वचने नर्तकर्मप्रदर्शने ॥ १४ ॥
इङ्गितार्थस्य वचने नयनेनैव भाषणे ।
बारह्नीभिर्विटाह्वाने रेचितो विनियुज्यते ॥ १५ ॥

सन्दृष्टकस्य लक्षणमाह—

सम्यक् स्फुटाकृतिं कृत्वा वहिस्तर्वप्रकाशकः ।
सन्दृष्टकोऽधरो ज्ञेयो भरते रसवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः—

मोहने नायकस्याग्रे स्वाधरस्य प्रदर्शने ।
नायकेनापि सन्दृष्टे रसे चाधरसीत्कृते ॥ १७ ॥
अलक्तकेनाप्यधरालङ्घारस्य प्रदर्शने ।
कोपे च कठिने स्तब्धे सन्दृष्टो विनियुज्यते ॥ १८ ॥

विसृष्टस्य लक्षणमाह—

अधरोष्टपुटद्वदलमेकाङ्गुलान्तरम् ।
विसृष्टः सोऽधरो ज्ञेयो भरतागमवेदिभिः ॥ १९ ॥

विनियोगः—

अलक्तकरसासेके विश्वासे ललिताङ्गतौ ।
उत्साहे चाद्भृतरसे विसृष्टो विनियुज्यते ॥ २० ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

ओष्ठाधरौ च विश्वौ कुत्वा चेत् कम्पितो मुहुः ।
कम्पितोऽधर इत्येवं कीर्तिं भरतागमे ॥ २१ ॥

विनियोगः —

गीते च भाषणे वेदाध्ययने भयकम्पने ।
मुदुलस्वादुमधुररसद्रव्यश्च खोजने ॥ २२ ॥

तालशब्दानुकरणे कम्पितो विनियुज्यते ।

विनिगूहितस्य लक्षणमाह —

आस्ये च वायुं सम्पूर्य पिहितश्चेदू दलद्रयात् ॥ २३ ॥

विनिगूहित इत्येवमधरः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

भयङ्करे विरूपे च घोरे रौद्राकृतावधि ॥ २४ ॥

वीर्यशौर्यप्रकटने स्ववलस्य प्रदर्शने ।

विनिगूहित एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २५ ॥

उवृत्तस्य लक्षणमाह —

उत्तरोष्टुश्च विवृतस्त्वधरोष्टु यथास्थितः ।

उद्वृत्तः सोऽधरो ज्ञेयो भरते रसवेदिभिः ॥ २६ ॥

विनियोगः —

सुगन्धदुर्गन्धाद्वाणे विषमे विकृताकृतौ ।

उद्वित्तास्यवच्ने दूरस्थजनवीक्षणे ॥ २७ ॥

विरूपहास्ये नटने चोद्वृशो विनियुज्यते ।

समुद्रस्य लक्षणमाह —

दन्तपहम्यप्रकाशेन पुटस्तु विकृतो यदि ॥ २८ ॥

समुद्रः सोऽधरो ज्ञेयो भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

अन्तःसन्तोषभावेन रसोऽवासप्रदर्शने ॥ २९ ॥

सङ्कोचमन्दहासे च रसाधिक्यप्रदर्शने ।

उपाङ्गेषु सुखानिलभेदाः ।

१७९

शुम्बने च रसास्वादे समुद्दो विनियुज्यते ॥ ३० ॥

पृत्कारस्य लक्षणमाह —

श्वासवायुं सुसंपूर्य मन्दं वा शीघ्रतोऽपि वा ।

पूत्कृतो यदि पृत्कारस्त्वधरः परिकीर्तिः ॥ ३१ ॥

विनियोगः —

धमन्या वह्निपूत्कारे रजसश्चापि धूत्कृते ।

दन्तहीनस्य पूत्कारे विभूतेरपि पूत्कृते ॥ ३२ ॥

बालेन लवणोत्कारे पूत्कारो विनियुज्यते ।

रसविनियोगः —

शृङ्गारे च विकासः स्यात् कोपे सन्दृष्ट एव च ॥ ३३ ॥

वीरेऽद्भूते मुकुलितो विसृष्टः करुणारसे ।

हास्ये कम्पित एव स्याद् भये रेचित एव च ॥ ३४ ॥

बीभत्से चापि पूत्कारः शान्तौ स्वस्थो रसः स्मृतः ।

अधरप्रसङ्गात् श्वासानिलं लक्षयति —

उष्णः शीतश्च मन्दोष्णस्त्वनुष्णाशीत एव च ॥ ३५ ॥

चतुर्विंधो मुखश्वासः कीर्तितो भरतागमे ।

उष्णस्य लक्षणमाह —

अन्तस्तावत् समुत्पन्नः श्वासो वक्राद् विनिर्गतः ॥ ३६ ॥

उष्णश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

कोपे च विरहे कामज्वरे च व्याधिपीडने ॥ ३७ ॥

तापज्वरे कदुद्रव्यभक्षणे विनियुज्यते ।

शीतस्य लक्षणमाह —

अन्तःशीतः समुत्पन्नः श्वासो वक्राद् विनिर्गतः ॥ ३८ ॥

शीतश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

शरीरे शीतले शीतरोगे शीतरसैऽपि च ॥ ३९ ॥

शीतलोदकपाने च शीतो नाथ्ये विनियुज्यते ।

मन्दोषणस्य लक्षणमाह —

स्वभावतश्च वदनादू वहिः शासो विनिर्गतः ॥ ४० ॥

मन्दोषणश्वास इत्युक्तो भरतै रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्वस्थे स्वभावे रोजादिवजिते शरलक्षणे ॥ ४१ ॥

अश्रान्तदेहे चिन्तादिवजिते विनियुज्यते ।

अनुष्णाशीतस्य लक्षणमाह —

विषयोपाविरहितः शासो वक्तादू वहिर्गतः ॥ ४२ ॥

अनुष्णाशीत इत्युक्तः शासो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

योगयुक्तस्य च श्वासे प्राणायामे च योगिनाम् ॥ ४३ ॥

पदाधारेषु संशुद्धश्वासे च विनियुज्यते ।

श्वासानां शब्दानुकरणगतिमाह —

शूत्कृतं सीत्कृतं चैव धूत्कृतं पूत्कृतं तथा ॥ ४४ ॥

हीरीकृतं धिक्कृतं चार्येकारोक्तार एव च ।

हुंकारश्वेति नवधा श्वासध्वनिरिति स्पृतः ॥ ४५ ॥

शूत्कृतस्य विनियोगः —

आङ्गस्ये च श्रमे मार्गसंचारश्रान्तमानसे ।

सीत्कृतस्य विनियोगः —

नायकाधरपाने च हिमतसाधरेषु च ॥ ४६ ॥

रसाधिकेऽप्यसहो च कार्ये चास्यरसग्रहे ।

धूत्कृतस्य विनियोगः —

उच्छिष्टे वापि दुर्गन्धे मलमूत्रस्य दर्शने ॥ ४७ ॥

पूत्कृतस्य विनियोगः —

दुर्गन्धरसपाने च भये कोपे रसाधिके ।

हीरीकृतस्य विनियोगः —

निन्दने परिहासे च शश्रूणां मानभञ्जने ॥ ४८ ॥

धिक्कृतस्य विनियोगः —

अधिक्षेपेण वचने भर्त्सने च विकृतसने ।

एङ्गारस्य विनियोगः —

संकटे च महादुःखे पिशाचव्याघ्रजे भये ॥ ४९ ॥

विरहे धननाशे च भार्यापहरणेषु च ।

ओँकारस्य विनियोगः —

पित्ताधिक्ये च वमनेऽप्यजीर्णेऽधिकभोजने ॥ ५० ॥

हुंकारस्य (लक्षणमाहै विनियोगः) —

अत्याग्रहे महाकोपे भूतावेशे भयङ्करे ॥ ५० ॥

शब्दानुकरणविनियोगश्चिन्तितः ।

दन्तकर्मलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

असंयुक्तः सुसंयुक्तः स्वभावो धर्षणं तथा ।

ग्रहणं खण्डनं छिंशं कुट्टनं चक्रितं चक्रम् ॥ १ ॥

दृष्टं निष्क्रमणं दन्तकर्म द्वादश कीर्तिंगम् ।

असंयुक्तस्य लक्षणमाह —

एकाङ्गुलमसंयुक्तं ब्यङ्गुलं वापि संस्थिता ॥ २ ॥

विभज्य दन्तपङ्गिश्चेदसंयुक्तं प्रकीर्तिंगम् ।

विनियोगः —

विकारे चित्तविक्षेपे कटुतिक्तरसाधिके ॥ ३ ॥

अवणे चाद्यभुतार्थे चाप्यधरेऽलक्तकाङ्गिते ।

आवेगे संप्रभै नाव्येऽप्यसंयुक्तं नियुज्यते ॥ ४ ॥

सुसंयुक्तस्य लक्षणमाह —

दन्तपङ्गिद्वयं तावत् सुसंयुज्यैव संस्थितम् ।

* ११७ पृष्ठे प्रदर्शितप्रतिज्ञानुरोधेन ओष्ठलक्षणविनियोगः क्रमप्राप्तः स च मातृकायां न दृश्यते ।

सुसंयुक्तपिति प्रोक्तं दन्तकर्म च नर्तकैः ॥ ५ ॥

विनियोगः—

कुटिले कपटे कोपे सन्निपातमहाउवरे ।

बलेन कार्यकरणे शक्तादिप्रकर्षणे ॥ ६ ॥

अतिमोहेन नारीणामानन्दालिङ्गने सुखे ।

भीमबुद्ध्यान्धकाशिलष्टप्रतिमायां नियुज्यते ॥ ७ ॥

स्वभावस्थ लक्षणमाह—

दन्तपङ्किद्वयं तावत् स्वभावस्थितिसंयुतम् ।

भोष्टुद्येन संयुक्तं स्वभावः परिकीर्तिः ॥ ८ ॥

विनियोगः—

वाक्स्तम्भने च मौने च चिन्तने चाद्यभुते रसे ।

ब्रह्मध्याने च योगे च स्वभावो विनियुज्यते ॥ ९ ॥

संघर्षणस्थ लक्षणमाह—

मिथः संघर्षणं कृत्वा दन्तपङ्किद्वयं स्थितम् ।

संघर्षणं तदित्युक्तं दन्तकर्म च नर्तकैः ॥ १० ॥

विनियोगः—

पिष्टादिभक्षणे दन्तहीनवृद्धस्य भक्षणे ।

रसायनरसद्रव्यरसास्वादनकर्मणि ॥ ११ ॥

विलक्षणस्वभावे च विकारे विनियुज्यते ।

ग्रहणस्थ लक्षणमाह—

दन्तपङ्किद्वयाभ्यां च गृह्णते रसपूर्वकम् ॥ १२ ॥

ग्रहणं धारणं चेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

तृणाङ्गुरादिग्रहणे धारणे रसवस्तुनः ॥ १३ ॥

धूमपत्रं सुसंवेष्ट्य धारणे रसपूर्वकम् ।

उच्चुप्रस्तननारीणां कुचमार्दवमोदने ॥ १४ ॥

एतेषु विनियोगेषु ग्रहणं विनियुज्यते ।

खण्डनस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यदन्तपङ्किभ्यां कठिनद्रव्यखण्डने ॥ १५ ॥

खण्डनं दन्तकर्मेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

खण्डने चेष्टुदण्डस्य क्रम्भुकस्य च खण्डने ॥ १६ ॥

गाढनिद्रासु दन्तस्य खण्डने कोपकर्मणि ।

तृणादिखण्डने नाथ्ये खण्डनं विनियुज्यते ॥ १७ ॥

*भिन्नस्य लक्षणमाह —

मिथः सम्बन्धरहितं भेदेन यदि संस्थितम् ।

दन्तपङ्किद्वयं तावद् भिन्नं नाथ्ये प्रकीर्तिम् ॥ १८ ॥

विनियोगः—

रोदने च भये शीते गाने स्वरसमन्विते ।

अकारोच्चारणे हास्ये भिन्नं नाथ्ये नियुज्यते ॥ १९ ॥

कुट्ठनस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यदन्तपङ्किभ्यां कुट्ठनं चेत् कुतं पुनः ।

तत् कुट्ठनमिति प्रोक्तं दन्तकर्म च नर्तकैः ॥ २० ॥

विनियोगः—

शृङ्खलन्तस्थपूर्णेषु शीतवातैश्च कम्पने ।

दन्तरोगे च दन्तानां मलापहरणे तथा ॥ २१ ॥

मनोविकारचिन्तायां कुट्ठनं विनियुज्यते ।

चुक्रितस्य लक्षणमाह —

आकारोच्चारणं कृत्वा दन्तपङ्किस्तु दूरतः ॥ २२ ॥

स्थिता चेद् दन्तकर्मैतत्त्वुक्रितं परिकीर्तिम् ।

विनियोगः—

आकारोच्चारणे पाने कब्लग्रहणे तथा ॥ २३ ॥

सृम्भणे च क्षुते नाथ्ये चक्रितं विनियुज्यते ।

• ‘छिन्नम्’ इति, न ‘चक्रितम्’ इति च पूर्वमुक्तम् ।

चललक्षणमाह —

इहेषविश्लेषणं कुत्वा चलितं चेन्मुहुर्द्वृहुः ॥ २४ ॥

चलं तद् दन्तकर्मेति कथितं भरतागमे ।

विनियोगः —

जपे च वेदाध्ययने सह्यापव्यवहारयोः ॥ २५ ॥

अक्षराणां च पठने चलितं विनियुज्यते ।

दष्टस्य लक्षणमाह —

दृष्टं चेद् दन्तपङ्किभ्यां द्वैधीभावं विनापि यत् ॥ २६ ॥

दन्तकर्मेति तन्मात्रे दष्टमित्येव कीर्तितम् ।

विनियोगः —

अतिमोहेन नारीणामधरस्य च दृष्टने ॥ २७ ॥

अनुरागेण नारीणां सर्वावयवदृष्टने ।

अतिकोपेन शत्रूणामङ्गस्यापि च दृष्टने ॥ २८ ॥

रसद्रव्यपदार्थस्य दृष्टने विनियुज्यते ।

निष्क्रमणस्य लक्षणमाह —

धधरोष्टाद् वहिर्भूते दन्तपङ्की प्रकाशिते ॥ २९ ॥

संयुतासंयुते वापि दन्तकर्म च निष्क्रमः ।

विनियोगः —

तृणकाष्ठैश्च दन्तानां धावने निन्दने तथा ॥ ३० ॥

विडम्बने च बालानां मर्कटानां विडम्बने ।

लज्जाविहीनयात्मायां हसने घाष्यकारणे ॥ ३१ ॥

हीहीकृत्य च निन्दायां दर्पणे दन्तवीक्षणे ।

असद्यकोपे निन्दायां निष्क्रामो विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

रसविनियोगः —

असंयुक्तं च शृङ्खारे गुसंयुक्तमथाद्भुते ।

वीरे च खण्डनं दृष्टं चुक्रितं व्यसने तथा ॥ ३३ ॥

निष्क्रामणं च वीभत्से हास्ये चापि रूभावतः ।

१, २, ३, ४. इह सर्वत्र 'दंशने' हति स्यात् ।

शान्तिश्च रसकर्माणे दन्तोत्पश्चानि नर्तने ॥ ३४ ॥

एवमादिक्रियेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालरामहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३५ ॥

नाथ्ये चेतेषु कार्येषु दन्तकर्म नियुज्यते ॥ ३५२ ॥

रसनालक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

अधोनता चोर्ध्वनता चोन्नताग्रा च निम्नगा ।

मध्योच्चा चोर्ध्वदन्ताग्राप्यन्तर्निम्नप्रसारिता ॥ १ ॥

बक्रोच्चा चैकभागस्था दन्तमध्यस्थिता चला ।

सूक्खानुगा चाप्रकाशा लेहिनी कंजुरेव च ॥ २ ॥

व्यक्तास्यस्था च सक्तास्या वक्रा दीर्घा च लोहला ।

ईपद्रहिश्चलाग्रा चाप्योष्टस्था चावराग्रगा ॥ ३ ॥

अन्तर्मूलचला जिह्वा चतुर्विशतिरुच्यते ।

अधोनतालक्षणमाह —

स्वाग्रेण सह जिह्वा च मूलदेशनता यदि ॥ ४ ॥

अधोनतेति विज्ञेया जिह्वा सा भरतागमे ।

विनियोगः —

विचारे च विकारे च असम्मान्यार्थचिन्तने ॥ ५ ॥

असह्यमानसे चाधोनता नाथ्ये नियुज्यते ।

ऊर्ध्वनतालक्षणमाह —

स्वाग्रेण सह जिह्वा चेदूर्ध्वदेशनता च या ॥ ६ ॥

रसनोर्ध्वनता ज्ञेया भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

आन्ते परवशे बालैर्लिलाभीतिप्रदर्शने ॥ ७ ॥

आस्यरोगे च शकुटभक्षणे विनियुज्यते ।

उन्नताग्रालक्षणमाह —

स्वमूलदेशादग्रं चेदूर्ध्वदेशेन संयुनम् ॥ ८ ॥

उक्षताग्रेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

संकटे (च) भयेऽङ्गारे चावशादूर्ध्वत्रीक्षणे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वश्वासे च चलने चोभताग्रा नियुज्यते ।

निम्नगालक्षणमाह —

संकोचयित्वैव जिह्वामन्तर्भागे निवेशिता ॥ १० ॥

निम्नगा चेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

अन्तःस्थितरसास्वदे गलान्तःस्थजलग्रहे ॥ ११ ॥

वाक्स्तम्भने भये शीते निम्नगा विनियुज्यते ।

मध्योच्चलालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता जिह्वा मध्यभागसमुच्चता ॥ १२ ॥

मध्योच्चला च जिह्वेति कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

अवशेन पनोनिष्टजनसन्दर्शने तथा ॥ १३ ॥

अकाण्डे जनसंप्राप्ते किं कार्यं भवदागमे ।

कौटिल्यचिन्तने नाथ्ये मध्योच्चा विनियुज्यते ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वदन्ताग्रालक्षणमाह —

जिह्वाया अग्रभागश्चेदूर्ध्वदन्तसमान्वितः ।

सा जिह्वा चोर्ध्वदन्ताग्रा कीर्तिता भरतागमे ॥ १५ ॥

विनियोगः —

बृहन्मगीचराधिक्ये परिहासविडम्बने ।

जिह्वायां व्रणरोगे च शुष्कोष्ठे चापरे तथा ॥ १६ ॥

निन्दने चावमाने च दन्ताग्रा विनियुज्यते ।

अन्तर्निम्नप्रसारितालक्षणमाह —

अन्तर्निम्नतला जिह्वा बहेः किञ्चित् प्रसारिता ॥ १७ ॥

सा जिह्वा कीर्तिता नाथ्ये चान्तर्निम्नप्रसारिता ।

विनियोगः —

अस्तु नामेति मनसा कोपस्याधिक्यनिग्रहे ॥ १८ ॥

अपकारप्रतीकारे रिपूधिक्कारनिन्दने ।

हुंकारे भयचिह्ने चाप्यन्तर्निम्नप्रसारिता ॥ १९ ॥

एवमादिविशेषेषु नियुक्ता भरतागमे ।

वक्रोच्चालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता जिह्वा वक्रोच्चा च प्रसारिता ॥ २० ॥

वक्रोच्चा सा च जिह्वेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

स्त्रीणामन्योन्यकलहे कूरभावेन निन्दने ॥ २१ ॥

मनोविकारे वक्रे च वक्रोच्चा विनियुज्यते ।

एकभागस्थालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता जिह्वा चैकभागगता यदि ॥ २२ ॥

एकभागस्थिता जिह्वा कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

विकारे काकुवचने परिहासविडम्बने ॥ २३ ॥

निन्दयित्वोक्तवाक्यस्य चाङ्गीकारे नियुज्यते ।

दन्तमध्यस्थितालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता जिह्वा दन्तमध्यगता यदि ॥ २४ ॥

दन्तमध्यस्थिता जिह्वा कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

अतिमोहेन नारीणां कुचास्थादनकर्मणि ॥ २५ ॥

जिह्वायामतिशीते च परिहासविडम्बने ।

राक्षसीनां च बदनविकारे विनियुज्यते ॥ २६ ॥

चटालक्षणमाह—

आस्ये च सर्वतस्तावद् रसना चलिता यदि ।

चला जिह्वेति विज्ञेया लोला चेत्यपि केचन ॥ २७ ॥

अक्षराणां च पठने वेदाध्ययनकर्मणि ।

बेतालाभिनये नाव्ये चला लोला नियुज्यते ॥ २८ ॥

सूक्तानुगालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता जिह्वा चौष्टान्तर्गमिता यदि ।

सूक्तानुगेति सा जिह्वा कीर्तिं भरतागमे ॥ २९ ॥

विनियोगः—

कोपे च स्वादुमधुरभक्षणे च रसग्रहे ।
लालालीढि च चेष्टायां भरते विनियुज्यते ॥ ३० ॥

अप्रकाशालक्षणमाह—

मौनभावं समास्थाय जिह्वा चेदप्रकाशिता ।
अप्रकाशेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ॥ ३१ ॥

विनियोगः—

मौने स्वभावे विरसे प्रत्युक्तिपरिवर्जिते ।
चिन्तने कूरभवे चाप्यप्रकाशा नियुज्यते ॥ ३२ ॥

लेहिनीलक्षणमाह—

अन्तरास्ये च सर्वत्र प्रसृता रसलेहिनी ।
लेहिनी सा च जिहेति कीर्तिता भरतागमे ॥ ३३ ॥

विनियोगः—

गुडादिभक्षणे पिष्ठभक्षणे रसलेहने ।
भोजने रसपाने च लेहिनी विनियुज्यते ॥ ३४ ॥

ऋजुलक्षणमाह—

सम्यक् सङ्कोचयित्वैव स्वान्तर्भागचला यदि ।
ऋजुः सा कीर्तिता जिह्वा भरते रसवेदिभिः ॥ ३५ ॥

विनियोगः—

जलदाहेऽतिरुष्णायां शुष्कास्ये च श्रमेऽपि च ।
मूर्छायां सञ्चिपाते च ऋजुर्नाथ्ये नियुज्यते ॥ ३६ ॥

व्यक्तास्यस्थालक्षणमाह—

व्यक्ते चास्ये च रसना त्वधरोपरि संस्थिता ।
व्यक्तास्यरसना नाथ्ये रसविद्मिः प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥

विनियोगः—

कालीकरालवदने पिशाचवदने तथा ।
राक्षसविदने चापि व्यक्तास्या विनियुज्यते ॥ ३८ ॥

सक्तास्यालक्षणमाह —

सक्तास्यस्थोन्नताग्रा च सदन्ताग्रप्रकाशिता ।
अर्धं बहिर्गता जिह्वा सक्तास्या परिकीर्तिरा ॥ ३९ ॥

विनियोगः —

वेतालाभिनये नाट्ये राक्षसीक्रोधवीक्षणे ।
नृसिंहाकारवक्त्रे च सक्तास्या विनियुज्यते ॥ ४० ॥

वक्रालक्षणमाह —

दीर्घाकारतया जिह्वा बहिर्वक्त्रप्रकाशिता ।
वक्रा जिह्वेति भरते रसविद्धिः प्रकीर्तिरा ॥ ४१ ॥

विनियोगः —

मुखपाते सन्निपाते कोणास्यवदने तथा ।
विडम्बने च कलौ वक्रा नाट्ये नियुज्यते ॥ ४२ ॥

दीर्घालक्षणमाह —

ओष्ठाधरान्तर्विवराजिज्ह्वा सम्यक् प्रसारिता ।
दीर्घा जिह्वेति भरते नाट्यविद्धिरुदाहृता ॥ ४३ ॥

विनियोगः —

गोवत्सस्य गवालीढे श्वभिरुचिष्ठएलहने ।
नृणां रसायनालीढे दीर्घा नाट्ये नियुज्यते ॥ ४४ ॥

लोहलालक्षणमाह —

ओष्ठाधरौ च यत्किञ्चित् पुटीकृत्य तदन्तरे ।
पार्श्वतो लोलिता जिह्वा लोहलेत्यभिधीयते ॥ ४५ ॥

विनियोगः —

शुभमङ्गलकार्येषु नारीणां मङ्गलध्वनौ ।
दन्तहीनातिवृद्धस्य चाव्यक्तवचनध्वनौ ॥ ४६ ॥
रतौ कर्णप्रदेशे तु जिह्वया परिलेहने ।
एतेषु विनियोगेषु लोहला विनियुज्यते ॥ ४७ ॥

ईषद्विश्वलाग्रालक्षणमाह —

अधरोष्टौ पुटीकृत्य किञ्चिज्जिह्वा नहिश्वला ।

ईषद्विश्वलाग्रेति सा जिह्वा परिकीर्तिता ॥ ४८ ॥

विनियोगः —

हलकर्पकनीचानां वृपभस्य च ताढने ।

रतान्ते (च) सुखे स्त्रीणां नायकास्येषु लेहने ॥ ४९ ॥

रसानां लेहने चूर्णलेहने विनियुज्यते ।

ओष्ठस्थालक्षणमाह —

जिह्वाया अग्रभागश्चेदोषान्तःस्थितिसङ्गतः ॥ ५० ॥

ओष्ठस्थितेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

चर्वितस्य पदार्थस्य दूरधूत्कारकर्मणि ॥ ५१ ॥

अतिमैत्रेण दम्पत्योरन्योन्याधरपानयोः ।

रतिसम्भोगसप्ये चुम्बने च नियुज्यते ॥ ५२ ॥

अधराग्रगालक्षणमाह —

जिह्वाया अग्रभागश्चेदधराग्रगतो यदि ।

किञ्चिदास्ये च विवृते सा जिह्वा चाधराग्रगा ॥ ५३ ॥

विनियोगः —

विडम्बने च लज्जायां हृदि मर्म च धारणे (?) ।

अधरव्रणचेष्टायां नियुक्ता चाधराग्रगा ॥ ५४ ॥

अन्तर्मूलचलालक्षणमाह —

अन्तस्सङ्कोच इत्येव (?) जिह्वा मूलचला यदि ।

अन्तर्मूलचला जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ॥ ५५ ॥

विनियोगः —

हास्ये कलकले शब्दे जलपाने रसध्वनौ ।

ग्रासे चलध्वनौ नाथ्ये चान्तर्मूलचला भवेत् ॥ ५६ ॥

रसविनियोगः —

वक्रोच्चा कोपशृङ्खारे चला लोला च रोदने ।

व्यक्तास्यापि भये वीरे सकास्या चाद्भुते शुनः ॥ ५७ ॥

दन्तपथस्थिता जिह्वा वीभत्से चोष्टसंस्थिता ।
हास्ये चलाप्रकाशा च शान्तौ च रसभावना ॥ ५८ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
षालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५९ ॥
रसनाभिनयो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५९१ ॥

वदनलक्षणं चिन्त्यते —

ननु शिरोभेदाभिनये चिह्नकाभिनये च वदनाभिनयश्च-
निततः । तथापि प्रसङ्गात् सुखवोधनार्थं किञ्चिच्चिन्त्यते —
समं भग्नं च विधुतं व्याख्यांशं विसृतं तथा ।
विनिवृत्तमिति प्राहुः सप्तधोद्वाहितं मुखम् ॥ १ ॥

(समस्य लक्षणमाह —)

समभावस्थितं वक्कं सर्वतो निश्चलं यदि ।
समं वदनमित्युक्तं भरतागमवोदिभिः ॥ २ ॥

(विनियोगः —)

नाथ्ये च स्तम्भने ध्याने अप्ये चातिशये तथा ।
जपे शान्तौ च वदनं नाथ्ये हि विनियुज्यते ॥ ३ ॥

भग्नस्य लक्षणमाह —

समं च वदनं तावद् यत्किञ्चिच्चेदधःकृतम् ।
भग्नं वदनमित्युक्तं भरतागमवोदिभिः ॥ ४ ॥

विनियोगः —

भग्ने विचारे विक्षेपे पुस्तकस्य च वाचने ।
लक्ष्यावलोकने नाथ्ये भग्नं हि विनियुज्यते ॥ ५ ॥

विधुतस्य लक्षणमाह —

वामे च दक्षिणे भागे कम्पितं विधुतं यदि ।
तन्मुखं विधुतं चेति कीर्तिं भरतागमे ॥ ६ ॥

विनियोगः—

हास्ये च शोके च भये निषेधे सम्मते तथा ।
श्लाघने चानुवादे च विधुतं विनियुज्यते ॥ ७ ॥

व्याख्यातस्य लक्षणमाह—

समं वक्रं च यत्किञ्चिचिवुकेन हि वक्रितम् ।
व्याख्यातं मुखमित्येवं कीर्तिं भरतागमे ॥ ८ ॥

विनियोगः—

वक्रेण वीक्षणे काकुभावेन प्रियवीक्षणे ।
गर्वेण वीक्षणे चापि व्याख्यातं विनियुज्यते ॥ ९ ॥

विसृतस्य लक्षणमाह—

विश्लिष्टोष्टपुटं वक्रं स्वदन्तैर्विवृतं यदि ।
विसृतं वदनं चेति कीर्तिं भरतागमे ॥ १० ॥

विनियोगः—

मन्दहासेऽतिसन्तोषे परिहासविडम्बने ।
हीरीकृतेऽपहासे च विसृतं विनियुज्यते ॥ ११ ॥

विनिवृत्तस्य लक्षणमाह—

वामे च दक्षिणं वक्रं दक्षिणे च विवर्तितम् ।
विवर्तितं च वदनमिति प्राहुश्च नर्तकाः ॥ १२ ॥

विनियोगः—

पराङ्मुखे च वदने कोपादन्यत्र वीक्षणे ।
अमूर्ययावलोके च विनिवृत्तं नियुज्यते ॥ १३ ॥

उद्वाहितस्य लक्षणमाह—

समं पुखं तु पुरतः किञ्चिदुद्वाहितं यदि ।
उद्वाहितं मुखमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १४ ॥

विनियोगः—

विस्मृतार्थस्य चिन्तायां पदविभ्रान्तलोचने ।
अद्भुतैऽतिशये चापि नाथे चोद्वाहितं भवेत् ॥ १५ ॥

वदनप्रसज्जात् वदनरागो लक्ष्यते । रागो नाम रसविशेषः ।
रसस्तु इन्द्रियादिधर्मः इन्द्रियाधिष्ठितः । तदुक्तमाचार्यैः—

“आत्मसंस्थो रसगुणश्चेन्द्रियेषु प्रकाशितः ।
इन्द्रियाधिष्ठितगुणो वदनेषु प्रकाशते ॥”

इति ।

मुखप्रकाशानुमेया रसा वर्णश्च नर्तकैः ।
वर्णं चतुर्विंधं प्राहुरन्ये नवविंधं परे ॥ १ ॥
लक्ष्यलक्षणमेतेषां सूक्ष्मबुद्धया विभाव्यते ।
प्रथमं तु रसज्जानं द्वितीयं वर्णनिश्चयः ॥ २ ॥
रसवर्णरसज्जानवेदी नर्तक उच्यते ।
रसज्जानेन रहितोऽभिनयो निष्फलो भवेत् ॥ ३ ॥
रसा बुद्धिविशेषेण ग्राह्याश्चाभिनयादिषु ।
वर्णज्ञानं विना नाच्ये रसशेषैव भासते ॥ ४ ॥
वर्णो रागविशेषश्च वचनेषु च दृश्यते ।
अतो वदनरागश्चेत्युक्तं भरतवेदिभिः ॥ ५ ॥
इदानीं वदनरागलक्ष्यलक्षणमेदविन्यते —
प्रसन्नो निर्मलः श्यामो रक्तश्चेति चतुर्विंधम् ।
प्रसन्नस्य लक्षणमाह —

दुश्चेष्टारहितं वक्त्रं सुरूपेण प्रकाशितम् ॥ ६ ॥
ललितं सुन्दराकारं प्रसन्नमिति कीर्तितम् ।

विनियोगः—

शुद्धे च निर्मले शान्ते ललिते सुन्दरामृगौ ॥ ७ ॥
आनन्दरससम्पूर्णे सदा सनुष्टुपानते ।
एवमादिविशेषेषु प्रसन्नं विनियुज्यते ॥ ८ ॥

निर्मलस्य लक्षणमाह

विकाररहितं वक्त्रं मन्दसितसमन्वितम् ।
निर्मलं वदनं चेति कीर्तिं भरतागमे ॥ ९ ॥

विनियोगः —

मन्दहासे विलासे च शृङ्गारोल्लासभावयोः ।
 लक्ष्मीकटाक्षसम्पूर्णवदने धवलानने ॥ १० ॥
 शुभमङ्गलसन्तोषवचने हसने तथा ।
 एवमादिविशेषेषु निर्मलं विनियुज्यते ॥ ११ ॥

श्यामस्य लक्षणमाह —

मुखभावविकारश्चेद् वदनान्तरसङ्गतः ।
 श्यामलो धूमलश्चेति कीर्तिंतो भरतागमे ॥ १२ ॥

विनियोगः —

पतिते निन्दिते चोरे महापातकसङ्कुचे ।
 लोकापवादवचने गर्हिते चावमानिते ॥ १३ ॥

धूमलस्य विनियोगः —

राजकोपभयाद् भीते शत्रोर्भीते च पापिनः ।
 अर्धमपातकाद् भीते धूमलो विनियुज्यते ॥ १४ ॥

रक्तस्य लक्षणमाह —

प्रतिक्रियाविहीनं च प्रतीकारसमन्वितम् ।
 सङ्कटं वीर्यमुभयं मुखमण्डलसङ्गतम् ॥ १५ ॥
 स रागो रक्त इत्येवं कीर्तिंतो भरतागमे ।

विनियोगः —

सङ्कटे चातिदुःखे च विचारे भग्नमानसे ॥ १६ ॥
 रौद्रे वीर्ये च धैर्ये च प्रतापामर्षकोपयोः ।
 गर्वोत्साहावतारेषु रक्तोः नाथे नियुज्यते ॥ १७ ॥

मतान्तरेण रसवर्णानाह —

पीतः श्वेतश्च रक्तश्च पिशङ्गो धूमलस्तथा ।
 धूसरः कर्बुरः श्यामः स्वभावश्च नव स्मृताः ॥ १८ ॥

पीतस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः श्वेतवर्णवदने पीततां गते ।
 पीतवर्णविशेषोऽसौ शृङ्गारः पीत उच्यते ॥ १९ ॥

विनियोगः—

कनकाङ्गाथा वदने पञ्चिनीवदने तथा ।

उच्चमस्त्रीसुवदने पीतो नाथे नियुज्यते ॥ २० ॥

श्वेतस्य लक्षणमाह—

स्वभावतश्च वदनं प्रसन्नं निर्मलं यदि ।

तदाश्रयश्वेतवर्णः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥ २१ ॥

विनियोगः—

प्रसन्ने निर्मले शुद्धे कोपकौटिल्यवर्जिते ।

शान्तस्वभावे ध्वलवदने च नियुज्यते ॥ २२ ॥

रक्तस्य लक्षणमाह—

आत्मसंस्थमहाकोपो मुखमण्डलसङ्गतः ।

रक्तवर्ण इति ख्यातस्तन्मुखाश्रयसम्भवः ॥ २३ ॥

विनियोगः—

अतिकोपेऽप्यमर्थे च वीररुद्रावतारयोः ।

पराक्रमेऽतिशक्तौ च रक्तो नाथे नियुज्यते ॥ २४ ॥

पिशङ्गस्य लक्षणमाह—

उत्साहश्वात्मजन्यश्वेत् पौरुषो वा पराक्रमः ।

भस्मच्छब्दानल इव ह्यप्रकाशं हि यन्मुखे ॥ २५ ॥

तन्मुखाश्रयशोभा चेत् पिशङ्ग इति कीर्तिः ।

विनियोगः—

श्रीरामे सत्यसन्धे चाप्यप्रमेयपराक्रमे ॥ २६ ॥

अर्जुने चाभिमन्यौ च श्रीकृष्णे वश्वनापदौ ।

पिशङ्ग एषु वीरेषु नाथे हि विनियुज्यते ॥ २७ ॥

धूमलस्य लक्षणमाह—

आत्मजन्यं महद् दुःखमाननोपरि सङ्गतम् ।

धूमलं तन्मुखमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ २८ ॥

विनियोगः—

ईर्ष्यायां सङ्कटे दुःखेऽप्यमर्थे कामपीडने ।

नष्टश्रीके दरिद्रे च धूमलो विनियुज्यते ॥ २९ ॥

धूसरस्य लक्षणमाह —

आत्मशङ्काभयं तावदाननोपरि सङ्गतम् ।

धूसरस्तन्मुखे रागो नाथविद्भिः प्रकीर्तिः ॥ ३० ॥

विनियोगः—

चोराद् भीते सर्पभीते शत्रोभीते दृष्टादपि ।

ज्ञातिदायादिभिर्भीते धूसरो विनियुज्यते ॥ ३१ ॥

कर्वुरस्य लक्षणमाह —

नानाचित्ररसस्तावन्मुखमण्डलसङ्गतः ।

तदाश्रितो रूपवर्णः कर्वुरगाढ्यः प्रकीर्तिः ॥ ३२ ॥

विनियोगः—

नानावेषविचित्राङ्गशृङ्गारसनर्तने ।

अलङ्कृत्यैव वदनपात्मनो रूपवीक्षणे ॥ ३३ ॥

अद्भुते सुन्दरमुखे कर्वुरं विनियुज्यते ।

श्यामस्य लक्षणमाह —

आत्ममालिन्यभावश्चेदाननोपरि सङ्गतः ॥ ३४ ॥

तन्मुखश्यामलो वर्णः श्याम इत्युच्यते बुधैः ।

विनियोगः—

स्वर्णस्तेयिसुरापायिवदने पापसङ्कुले ॥ ३५ ॥

नीचकृत्येष्यसत्कृत्ये श्यामो हि विनियुज्यते ।

स्वभावस्य लक्षणमाह —

आत्मस्वभावशुद्धिश्चेदाननोपरि सङ्गता ॥ ३६ ॥

स्वभावस्तन्मुखभवः शुद्ध इत्युच्यते बुधैः ।

विनियोगः—

मार्कण्डेये द्वनुमति ब्रह्मर्थौ नारदे तथा ॥ ३७ ॥

शिवभक्तौ विष्णुभक्तौ स्वभावो विनियुज्यते ॥ ३७२ ॥

इडानीं रसविशेषनिरूपणानन्तरं भावं लक्षयति । भावो नाम आत्मधर्मो रतिविशेषः । स च अनेकविधः । अन्तःकरणवेद्यः स्थायी सञ्चारीति । स्थायी नाम शृङ्गारादिनवरसानां मूलभूतो रसः । त-

त्कार्यभूताः सञ्चारिभावा व्यभिचारिभावाश्च नाथ्ये नटैरुद्घावनीयाः
स्थायिकार्ये प्रवर्तन्ते । स्थायिनं विना विषयज्ञानाभावात् । विषयज्ञानं
विना प्रदार्शितसञ्चारिभावः भ्रान्तिमूलकः स्यात् । अत एव स्थायिन-
मन्तरेण सञ्चारिभावानां प्रवृत्तिर्नास्ति । प्रधानभूतः स एव
स्थायी पूर्वं निरूपितः । इदानीं सञ्चारिभावो निरूप्यते । सञ्चारि-
भ.वो नाम नाथ्ये नटैरुद्घावनीयः अङ्गहारविशेषः । आत्मीयरसः ना-
यिकानायकयोः संयोगविप्रलभ्मरूपः । संयोग एकविधः । विप्रलभ्मो
बहुविधः । विप्रलभ्ममूलकाः सञ्चारिभावाः नायिकानायकयोः उ-
त्तममध्यमाधमभेदेन प्रत्येकमेकादशैकादश परिगुणिताः त्रयस्त्रिंशत्
सङ्ख्याताः प्रदर्शयिष्यन्ते । तथाहि —

चिन्ता मोहः स्मृतिप्रीलाहर्षालस्यानि चापलम् ।
औत्सुक्यमवहित्यं च धृतिः श्रान्तिर्गुणा इमे ॥ १ ॥

चत्तमस्त्रीगुणा एते प्रशस्ताः पविनीषु च ।
असूयादैन्यनिर्वेदग्लानिशङ्कामदोग्रताः ॥ २ ॥

विषादो मौनमाधिश्च व्याधिरेकादशाध्यमी ।
मध्यमानां गुणा एते प्रशस्ताश्चित्रिणीषु च ॥ ३ ॥

श्वासो निद्रा वितर्कश्चापस्मारो जडता तथा ।
अमर्षवेगगर्वाश्च पातः सुप्तो हतिस्तथा ॥ ४ ॥

अधमस्त्रीगुणाः प्रोक्ताः शङ्खिनीहस्तिनीषु च ।
स्तम्भः स्वेदश्च रोमाश्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ॥ ५ ॥

वैवर्ण्यमश्रु प्रलयः सात्त्विकाः समतागुणाः ।
नटैरुद्घावनीयाश्च नाथ्येऽवस्थागुणा इमे ॥ ६ ॥

एवं भावरसस्तावदुपाङ्गे विनियोजितः ।

श्रीरामवर्मकुलशेखरवज्चिभूप-
भावप्रमोदकरनृत्तविशेषरम्ये ।
श्रीवालरामभरते तदुपाङ्गजन्यं
लक्ष्यं च लक्षणमिदं मुदधातनोतु ॥ ७ ॥

उपाङ्गविचारन्तरं वाक्पाणिपादैः अर्थक्रियालक्षणं प्रत्यङ्गं विचार्यते । ननु अङ्गलस्थेऽपि भावरसरहितत्वं प्रत्यङ्गत्वमिति लक्षणमुक्तं, ननु अर्थक्रियाकारित्वमिति । अतो विचारोऽयमनुपपन्न इति चेत् न, भावरसरहितत्वं प्रत्यङ्गत्वमिति लक्षणे कृते अर्थात् भावरसार्थक्रियाकारित्वमङ्गत्वमिति लक्षणात् अर्थक्रियाकारित्वं प्रत्यङ्गत्वमिति लक्षणानुवृत्तिरप्यस्ति । सामान्यलक्षणानाकान्तस्य विशेषलक्षणासम्भवात् । अतः अर्थक्रियाकारित्वमिति लक्षणेन प्रत्यङ्गस्य सङ्गतिर्वेद्या । ननु अर्थक्रियाकारित्वं वाक्पाणिपादयोर्वर्तते । अनयोरभिनयस्तावत् पूर्वं विचारित एव । कथमिदानीं पुनरारभ्यते । पूर्वं तावत् वाक्पाणिपादयोः स्वसाध्यमुखेनाभिनयश्चिन्तितः । इदानीं साधनमुखेनाभिनयश्चिन्त्यते इति फलभेदात् प्रत्यङ्गमिति विशेषचिन्ता वोध्या । न च साध्यविचारे कृते साधनजिज्ञासाया असम्भवात् किमर्थमेदमिति वाच्यम् । पूर्वं साध्यविचारे कृते साधने इतिकर्तव्यताया अभावात् । साध्यं फलम् । साधनं हेतुः । अतः फलमुखेन विचारस्यावश्यकत्वात् । नहि साध्यं विचार्यैव साधनं विचारणीयमिति राजाज्ञास्ति । साध्याकाङ्गाविरहे साधनाकाङ्गक्षायाः अप्रसिद्धत्वात् । अतः साध्यं विचार्यैव साधनं प्रत्यङ्गं विचार्यते । तथाहि —

“ग्रीवावाहूदरं पृष्ठमूरू जङ्घायुगं च पट् ।”

अस्यार्थः—ग्रीवाचलनं विना मुखचलनं न सम्भवतीति ग्रीवाया मुख्यं प्रत्यङ्गत्वम् । हस्तव्यापारस्य बाहुव्यापारं विना अङ्गत्वं न सम्भवतीति ग्राहोः प्रत्यङ्गत्वम् । वक्षःपार्श्वकटीतटानामुदरपृष्ठचलनं विना अङ्गत्वं नास्तीति उदरपृष्ठयोः प्रत्यङ्गत्वम् । पदव्यापारयोरपि ऊरुजङ्घाचलनं विनाङ्गत्वं नास्तीति ऊरुजङ्घयोः प्रत्यङ्गत्वम् । ननु श्रोणीजघनानां कथमङ्गत्वं नास्तीति चेत् । न विनियोगविशेषो हि वाय्ये उपकारः । कटीतटायिन्येतैव चारितार्थ्यात् । अत एव मणिबन्धकूर्पराणां विनियोगविशेषकरत्वं अङ्गत्वमिति जानुपदमूलादीनाम् उपकारविशेषसच्चेनाङ्गत्वश्चिति लङ्घणविनियोगचिन्ता प्रवृत्ता ॥

अङ्गहारकरणैङ्गसाधनं रङ्गमध्यरसनाव्यभावकम् ।

अङ्गसासरसवेदिनां कृते स्वाङ्गमेतदधुना निरूप्यते ॥ १ ॥

अङ्गोपाङ्गरसं सर्वं प्रत्यङ्गेष्वेव दृश्यते ।

अतः प्रत्यङ्गमधुना लक्ष्यलक्षणपूर्वकम् ॥ २ ॥

चिन्त्यते चात्र भरते नर्तकानां रसप्रदे ।

ग्रीवावाहूदरं पृष्ठमूरू जङ्घायुगं तथा ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गानीति भरते कीर्तिरानीह नर्तकैः ।

भुजमूले कूर्परौ च मणिबन्धतलाङ्गुलिः ॥ ४ ॥

पाणिश्च पद्मविधं नाव्ये चाङ्गाङ्गानीति कीर्तितम् ।

जानुगुलफतलाङ्गुलयः पार्षिणरङ्गुष्ट एव च ॥ ५ ॥

अङ्गाङ्गानीति पदयोः कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

इदानीमुद्देशक्रमेणोक्तानामेतेषां प्रत्यङ्गानां तदङ्गानां च लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते । प्रथमं तावद् ग्रीवालक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

समा ग्रीवा प्रवृत्ता च निवृत्ता वलिता तथा ॥ ६ ॥

गलिता रेचिता चैव कुञ्चिता च तथैव च ।

त्यश्रावनप्रोत्रता च ग्रीवा च दशधोच्यते ॥ ७ ॥

समालक्षणमाह —

स्वंभावंतः स्थिता ग्रीवा निश्चला निर्विकारिता ।

समा ग्रीवेति सा प्रोक्ता समभावमुखाश्रया ॥ ८ ॥

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखायां स्वभावे भावचिन्तने ।

देवतानां नराणां च स्थाने च विनियुज्यते ॥ ९ ॥

प्रवृत्तालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता ग्रीवा पुरतौ यदि नीयते ।

प्रवृत्ता चेति सा ग्रीवा कृत्वा भरतागमे ॥ १० ॥

विनियोगः —

आश्वर्येऽतिशये लक्ष्यं कृत्वा शीघ्रावलौकने ।

दूरस्थवार्ताश्रवणे तत् किञ्चामेति भाषणे ॥ ११ ॥

सङ्कटे चापि विक्षेपे प्रवृत्ता विनियुज्यते ।

निवृत्तालक्षणमाह —

सैव ग्रीवा तदाकारा निवर्तेत यदा तदा ॥ १२ ॥

निवृत्ता चेति सा ग्रीवा कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः —

अहङ्कारेण वचने गर्वोल्लासेन वीक्षणे ॥ १३ ॥

अतिभीतेन चलने सङ्कोचेऽहितवीक्षणे ।

समीपस्थनराहाने निवृत्ता विनियुज्यते ॥ १४ ॥

वलितालक्षणमाह —

चिबुकं वक्रितं कृत्वा पिठरे भुजमूलयोः ।

एकभागेन वलिता सा ग्रीवा वलितोच्यते ॥ १५ ॥

विनियोगः —

कोपाद् वक्रितवीक्षायामवशात् पार्श्ववीक्षणे ।

स्त्रीणामसम्मते वाक्ये हठात्कारे रतावपि ॥ १६ ॥

एतेषु विनियोगेषु वलिता विनियुज्यते ।

गलितालक्षणमाह —

सर्वतः कण्ठदेशेषु शीघ्रतश्चलिता मुहु ॥ १७ ॥

सा ग्रीवा गलिता ज्ञेया लास्यतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

नाथ्ये चोल्लासनटने वक्षोनिर्भुग्रसञ्चरे ॥ १८ ॥

एकतालानुकरणे खण्डने गतिभेदतः ।

तालमार्गानुकरणे रसाधिक्येन मोदने ॥ १९ ॥

एतेषु विनियोगेषु गलिता विनियुज्यते ।

रेचितालक्षणमाह —

वृत्ताकारतया ग्रीवा पुरतो भ्रमिता यदि ॥ २० ॥

रेचिता चेति सा ग्रीवा कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः —

तटाककूपप्राकारनगराणां प्रदर्शने ॥ २१ ॥

भूतावेशे च भवत्त्वानरागं च नर्तते ।
एवमादिविशेषेषु रेचिता विनियुज्यते ॥ २२ ॥

अवकुञ्जितालक्षणमाह —

स्वभावनः स्थिता ग्रीवा पुरोऽग्नो नना यदि ।
सा ग्रीवा कुञ्जिता ज्ञेया नृत्यन्तविचक्षणैः ॥ २३ ॥

विनियोगः —

हारस्त्रदाक्षरुलसीमालानामपि धारणे ।
अतिशीते च रोमाञ्चे वीमत्से च भयेऽपि च ॥ २४ ॥
एवमादिविशेषेषु अवकुञ्जिता विनियुज्यते ।

अश्रालक्षणमाह —

विवर्तयित्वा पिठं वामे वा दक्षिणेऽपि च ॥ २५ ॥
एकभागेन वीक्षायां ग्रीवा अश्रेति कीर्त्यते ।

विनियोगः —

पार्श्वस्थभारहरणे सावधानावृत्तोरुने ॥ २६ ॥
दूरस्थवार्ताश्रवणे अथा नाव्ये नियुज्यते ।

अवनम्रालक्षणमाह —

परावृत्य स्थिता ग्रीवा पृष्ठोऽवनता यदि ॥ २७ ॥
अवनम्रेति सा ग्रीवा कीर्तिंता भरतागमे ।

विनियोगः —

पृष्ठस्थवार्ताश्रवणे निमेतदिति वीक्षणे ॥ २८ ॥
मोहायासेषु च ग्रीवाचलुके वकरीङ्गे ।
एवमादिविशेषेषु अवनम्रानाव्ये नियुज्यते ॥ २९ ॥

उच्चतालक्षणमाह —

बकवत् कण्ठनालेन ग्रीवा विषममुन्नता ।
समतो वापि सा ग्रीवा चोचना परिकीर्तिंता ॥ ३० ॥

विनियोगः —

परिहासेऽप्यतिशये भयेङ्गारेऽतिदुःखतः ।
विचारमानाणे चापि विषमा विनियुज्यते ॥ ३१ ॥

समोन्नताविनियोगः —

आदित्यचन्द्रनक्षत्रवीक्षणे भग्नप्रानसे ।
 आयासे चापि मूर्च्छायामुन्नता विनियुज्यते ॥ ३२ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३३ ॥
 ग्रीवाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३३२ ॥

भुजमूललक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

अपवृत्तस्त्ववनत एकोच्चः कण्ठलग्नकः ।
 उद्वर्तितश्चापि तथा चोद्वेष्टिनिवर्तितः ॥ १ ॥
 लोलितश्च तथा चापवेष्टिस्कन्ध एव च ।
 एवं नवविधः स्कन्धो नर्तकैः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

अपवृत्तस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यभुजमूलाभ्यां वक्षो विस्तार्य घट्टनात् ।
 पृष्ठदेशस्त्ववनतः सोऽपवृत्तः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखायां सौष्ठवाङ्गे विशेषतः ।
 उत्साहे गर्वभावे च देवानां निलयेषु च ॥ ४ ॥
 यानकर्मणि नाथ्येषु चापवृत्तो नियुज्यते ।

अवनतलक्षणमाह —

स्वभावतः स तु स्कन्धः पार्श्योभुजमूलतः ॥ ५ ॥
 लम्बने सति नाथ्येऽसौ स्कन्धस्त्ववनतः स्मृतः ।

विनियोगः —

विचारे च विकारे च चिन्तने चित्तविभ्रमे ॥ ६ ॥
 सङ्कटे भयमनसि स्वभावे विनियुज्यते ।

एकोच्चस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे भुजमूलसमुन्नतौ ॥ ७ ॥
 एकोच्च इति च स्कन्धो नाथ्ये च परिकीर्तितः ।

विनियोगः—

भूस्थापिते पाणितले चैकभागेन संस्थितौ ॥ ८ ॥
 स्थूलोपधानविन्यस्तकूर्परादेकभागतः ।
 उल्लासशयने स्वस्य पुरोदेशस्थितात् करात् ॥ ९ ॥
 चतुरङ्गस्य वीक्षायां भुजवातात् सम्भूते ।
 नाथे चैतेषु कार्येषु चैकोचो विनियुज्यते ॥ १० ॥

कण्ठलग्नकस्य लक्षणमाह—

अन्योन्यभुजमूलाभ्यां कण्ठः सङ्घटितो यदि ।
 कण्ठलग्नक इत्येवं स्कन्धो नाथे प्रकार्तितः ॥ ११ ॥

विनियोगः—

अतिशीते च रोमाञ्चे शीतवातेन कम्पने ।
 बीभत्से च भये चापि वातरोगस्य पीडने ॥ १२ ॥
 एतेषु विनियोगेषु कण्ठलग्नो नियुज्यते ।

उद्वर्तितस्य लक्षणमाह—

वामं वा दक्षिणं चासं पुरोदत्तं स्थितं यदि ॥ १३ ॥
 उद्वर्तित इति प्रोक्तः स्कन्धोऽयं भरतागमे ।

विनियोगः—

निषादनटने चर्मकारस्य नटने तथा ॥ १४ ॥
 खनित्रकाणां निलये संकोचद्वारार्नेगमे ।
 एवमादिविशेषेषु द्वार्तितो विनियुज्यते ॥ १५ ॥

निवर्तितस्य लक्षणमाह—

स एवांसस्तदाकारः पश्चादपसृतो यदि ।
 निवर्तित इति प्रोक्तः सौऽसो भरतवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः—

बाणं धनुषि सन्धाय शीघ्रमाकर्षणे करे ।
 छुरिकाप्रासकुन्ताग्रैः शत्रुं संपीड्य कर्षणे ॥ १७ ॥
 कोपेन ताडनकरे विनियुक्तो निवर्तितः ।

उद्वेष्टितस्य लक्षणमाह —

अन्तविवतेन क्रुत्वा भुजमूलेन वेणुने ॥ १८ ॥

उद्वेष्टितः स्कन्ध इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

पुरः प्रसारितस्कन्धत् पार्श्वस्थजनशीक्षणे ॥ १९ ॥

नाव्येषु शुभिभेदेन वक्रयार्थेन सञ्चरे ।

चलासगर्वभावेन कन्धरासेन खण्डने ॥ २० ॥

उद्वेष्टितांस एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

अपवेष्टितस्य लक्षणमाह —

वद्विवर्यत्यासतस्तावद् भुजमूलेऽपवेष्टिते ॥ २१ ॥

अपवेष्टित इत्येष स्कन्धो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

वक्रयाक्षेन वेश्याभिर्जारनायकनिन्दने ॥ २२ ॥

संज्ञया काकुभावेन पार्श्वमागेषु क्रुनने ।

कटीपृष्ठस्थनांडीनां छोडने विनियुज्यते ॥ २३ ॥

लोलितस्य लक्षणमाह —

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य भुजयोर्मूले चेच्चक्षिते यदि ।

लोलितस्कन्ध इत्येवं कीर्तितो भरतागमे ॥ २४ ॥

विनियोगः —

नाव्ये च पदविन्यासे चैकतालेन खण्डने ।

परिहासेन वचने गर्वोल्लासेन सञ्चरे ॥ २५ ॥

एंकारे च भये चोर्धवश्वासे च विनियुज्यते ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २६ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

स्कन्धाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २७ ॥

स्कन्धाः भुजमूला(नि) इत्यर्थः ।

कूर्मरुलक्षणविनियोगविनित्यते । इदानीं वश्यमाणवाहुलक्षण-
विनियोगचिन्तायाः उपेद्याततया कूर्मरुलक्षणचिन्ता कर्तव्या ।

कूर्परभेदे निश्चिने वाहुभेदज्ञानस्य युकरत्वात् । तथाच कूर्परलक्षण-
विनियोगचिन्ता अवश्यं कर्तव्या । कूर्पराणामुदेशकप्रमाह—

पार्श्वयुक्तो वियुक्तश्च विस्तृतो भुजतम्भितः ।

एते च पार्श्वदेशस्थाः कूर्पराः परिकीर्तिः ॥ १ ॥

षट्प्रक्षिप्तश्च सङ्कोचः प्रतिसङ्कोच एव च ।

पृष्ठसङ्कोचहस्तश्च कूर्पराः पृष्ठगामिनः ॥ २ ॥

एवमष्टविधास्तावत् कूर्पराः पार्श्वपृष्ठगाः ।

पार्श्वोदरधुतश्चापि विधुतो विततस्तथा ॥ ३ ॥

एते त्रयः पार्श्वभागपुरोभागेषु विस्तृताः ।

पुरोधोमुख एव स्थात् पार्श्वाभिमुख एव च ॥ ४ ॥

द्वावेतौ कूर्परावग्राधोमुखः पार्श्ववक्रकः ।

पार्श्वोन्नतमुखश्चापि पार्श्वात्युन्नतकूर्परः ॥ ५ ॥

भुजमूलोन्नतश्चापि भुजमूलाभिकोन्नतः ।

एते च चत्वारस्तावत् पार्श्वभागसमुन्नताः ॥ ६ ॥

पार्श्वाभिमुखमूर्धवश्चाभिमुखोच्चतरस्तथा ।

पार्श्ववक्रोन्नत इत्येवं चत्वारो वक्रपार्श्वगाः ॥ ७ ॥

पुरोमुखोद्वाहितश्चाप्युन्नतोऽत्युन्नतस्तथा ।

एते च चत्वारस्तावत् पुरोभागसमागताः ॥ ८ ॥

पुरोयुक्तो वियुक्तश्च पुरोविमुखकूर्परः ।

पुरोभागगता एते कूर्पराः परिकीर्तिः ॥ ९ ॥

एते च कूर्परास्तावद् दक्षिणात् सवयभागगाः ।

एते च कूर्परास्त्रियशतसंख्याकाः परिकीर्तिः ॥ १० ॥

पार्श्वे चतुः पृष्ठतश्च पार्श्वांगे त्रय एव च ।

पार्श्वात् पुरो द्वयं चापि त्रयोदश समागताः ॥ ११ ॥

पार्श्वोन्नतश्च चत्वारः पार्श्वाभिमुखतश्चतुः ।

पुरोमुखश्चतुश्चापि पुरोविमुखतत्त्वयः ॥ १२ ॥

सव्यवक्रास्त्रयश्चैव त्रिंशत्संख्याः (?) प्रकीर्तिः ।

एतेषु भ्रमणं लोलं चलनं कम्पनं तथा ॥ १३ ॥

रेचितं चोति नटने क्रिया चैतेषु जायते ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते ।

पार्श्वयुक्तस्य लक्षणमाह—

पार्श्वभागेषु संयुक्तौ वाहुयुग्मस्य कूर्परौ ॥ १४ ॥

एकपार्श्वेन युक्तो वा पार्श्वयुक्तश्च कूर्परः ।

विनियोगः—

अतिशीते चातिभये सङ्कोचे लज्जितानने ॥ १५ ॥

एकपार्श्वस्य विनियोगः—

बलात्काररतौ स्त्रीणां निषेधे चार्धसम्मते ।

एतेषु विनियोगेषु पार्श्वयुक्तो नियुज्यते ॥ १६ ॥

वियुक्तस्य लक्षणमाह—

पार्श्वयुक्तौ तु तौ तावत् कूर्परौ च वियोजितौ ।

एकभागवियुक्तश्च वियुक्तः कूर्परः स्मृतः ॥ १७ ॥

विनियोगः—

रजुबद्धस्य चोरस्य रज्जुबन्धविसर्जने ।

ध्याने स्वभावे सेवायामासने विनियुज्यते ॥ १८ ॥

एकपार्श्वयुक्तविनियोगः—

दाने प्रतिग्रहे चापि आशीर्वादे च याचने ।

वियुक्तकूर्परो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १९ ॥

विस्तृतकूर्परस्य लक्षणमाह—

वियुक्तौ कूर्परौ तावत् स्वभावात् विस्तृतौ यदि ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे षा स तु विस्तृतकूर्परः ॥ २० ॥

विनियोगः—

सम्यगीश्वरसेवायां पङ्क्तिवीथीप्रदर्शने ।

एकपार्श्वविस्तृतविनियोगः—

मार्गप्रदर्शने कोपवचने चापि खण्डने ॥ २१ ॥

पार्श्वविस्तृत एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

भुजमूलसमकूर्परस्य लक्षणमाह—

विस्तृतौ कूर्परौ तावद् भुजमूलसमौ यदि ॥ २२ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे च भुजसम्मितकूर्परः ।

विनियोगः—

नाथ्ये च समरेखायामायासे डोलनर्तने ॥ २३ ॥

उल्लासभावनटने सञ्चारे चैकतालतः ।

राजोपचारे पार्श्वस्थामात्यलम्बिभुजद्वये ॥ २४ ॥

एकभुजविनियोगः—

नटने चैकतालेन खण्डने पदभेदतः ।

उल्लासगर्वनटने पार्श्वस्थनरलम्बने ॥ २५ ॥

बाहावुत्साहभावे च कूर्परो विनियुज्यते ।

पृष्ठक्षिप्तकूर्परस्य लक्षणमाह—

भुजमूलसमौ तावत् कूर्परौ पृष्ठतो गतौ ॥ २६ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पृष्ठक्षिप्तो हि कूर्परः ।

विनियोगः—

वक्राङ्गिनाथ्ये विकृतिगमने च विडम्बने ॥ २७ ॥

जनानां सङ्कुले पृष्ठक्षेपेण कटिभङ्गे ।

एकभागविनियोगः—

पृष्ठोपधानेनोत्साहनिलये गत्यसम्मते ॥ २८ ॥

अज्ञानतः कुचस्पर्शे कुलटावककूर्परे ।

पृष्ठक्षिप्तश्च नाथ्येषु कूर्परो विनियुज्यते ॥ २९ ॥

सङ्कोचकूर्परस्य लक्षणमाह—

कूर्परौ पृष्ठतः क्षिसौ सङ्कोचौ तालमानतः ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा सङ्कोचः कूर्परः स्मृतः ॥ ३० ॥

विनियोगः—

वक्राङ्गिनाथ्ये चोरस्य नटने चोरबन्धने ।

एकभागेन विनियोगः —

जनानां सङ्कुले पृष्ठदेष्टेण विरसतिये ॥ ३१ ॥

असम्मतनिषेदे च भये सङ्कोचवीरुणे ।

सङ्कोचरूपरौ नाथे चैतेषु विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

अतिसङ्कोचरूपरस्य लक्षणमाह —

सङ्कोचरूपरौ तावदतिसङ्कुचिरौ यदि ।

पार्श्वद्रये च पार्श्वे वा सोऽतिसङ्कोचरूपरः ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

वानराणां च नटने चोराणां वद्वर्कूपरे ।

एकभागविनियोगः —

बलात्कृत्य कृताश्लेषनायकस्य निरोधने ॥ ३४ ॥

पुरतो नायकस्याग्रे कुचैरुपस्य प्रदर्शने ।

अतिसङ्कोच एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३५ ॥

संयुक्तरूपरस्य लक्षणमाह —

रूपरावतिसङ्कोचौ पृष्ठदेशावलन्वितौ ।

पार्श्वद्रये च पार्श्वे च पृष्ठसंयुक्तरूपरः ॥ ३६ ॥

विनियोगः —

चिन्तने च वणिङ्गनाथे स्तम्भने श्रमपीडिते ।

एकभागविनियोगः —

उत्साहे गर्वमावे चान्युहण्डवचनेष्यि च ॥ ३७ ॥

पृष्ठसंयुक्त एतेषु कूर्मां विनियुज्यते ।

• **पार्श्वोदरधुतरूपरस्य लक्षणमाह —**

पार्श्वोदरधुतौ तावत् कूर्मरौ विनयान्वितौ ॥ ३८ ॥

पार्श्वद्रये च पार्श्वे वा पार्श्वोदरधुतः स्वृतः ।

प्रार्थनाया एकभागविनियोगः —

बलात्कृत्य कुचस्पर्शे नीचत्वीनटने तथा ॥ ३९ ॥

असम्मते च लज्जायां विनयेनावलोकने ।

पार्श्वोदरयुतो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४० ॥

विधुतकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोदरधुतौ तावदर्थतालेन विस्तृतौ ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा विधुतः कूर्परः स्मृतः ॥ ४१ ॥

विनियोगः —

लेखने पठने ध्याने करे पुष्पाङ्गलावपि ।

उपचारेऽर्थदाने च पूर्णपात्रे च पुष्करे ॥ ४२ ॥

एकभागविनियोगः —

आश्र्वेऽतिशये लोकवार्तायामनुमोदने ।

किं कार्यमिह को हेतुः को भवान् कुत आगतः ॥ ४३ ॥

विधुतः कूर्परो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

विततकूर्परस्य लक्षणमाह —

विधुतौ कूर्परौ तावत् सार्थतालेन विस्तृतौ ॥ ४४ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा विततः कूर्परः स्मृतः ।

विनियोगः —

नटने नाभिसंस्पर्शे चोदरव्याधिपीडने ॥ ४५ ॥

एकभागविनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारगमने चैकतालेन खण्डने ।

उदरस्पर्शनजपे विततो विनियुज्यते ॥ ४६ ॥

पार्श्वाधोमुखकूर्परस्य लक्षणमाह —

तालमानात् पुरः पार्श्वे पार्श्वाधोमुखकूर्परौ ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पार्श्वाधोमुखकूर्परः ॥ ४७ ॥

विनियोगः —

विनयाद्विप्रसेवायामुपचारेण याचने ।

दीपनीराज्जनकरे वक्षःसङ्घट्टने करे ॥ ४८ ॥

एकभागविनियोगः —

प्रालभ्वहस्ताभिनये रसमार्गप्रदर्शने ।
एकतालानुकरणे गमने खण्डने पदे ॥ ४९ ॥

विलासोद्घासचलने पार्श्वधोमुखकूर्परः ।

पार्श्वाभिमुखकूर्परस्य लक्षणमाह —

एकार्धतालमानेनाधोमुखौ पार्श्वसम्मुखौ ॥ ५० ॥
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पार्श्वाभिमुखकूर्परः ।

विनियोगः —

नाथ्ये सङ्कीर्णरेखायां जगिगणीनटने तथा ॥ ५१ ॥

एकभागविनियोगः —

नटने गतिविन्यासे चार्धरेखासु खण्डने ।
मोहभ्रान्तिप्रकटने लक्ष्मीवाणीप्रदर्शने ॥ ५२ ॥
पार्श्वाभिमुख एतेषु कूर्परो विनियुज्यते ।

पार्श्वोन्नतस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोन्मुखौ कूर्परौ चेन्वाङ्गुलसमुन्नतौ ॥ ५३ ॥
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा स पार्श्वोन्नतकूर्परः ।

विनियोगः —

ताढने पतने नाथ्ये सालगस्तस्तिके करे ॥ ५४ ॥
जगिगणीनटने चापि निषादनटने तथा ।

एकभागविनियोगः —

नटने चाद्भुतरसे गतिविन्यासभेदने ॥ ५५ ॥
नाथ्यावसानेथोङ्कारे चाकाशे पक्षिसञ्चरे ।
पार्श्वोन्नतश्च नटने कूर्परो विनियुज्यत ॥ ५६ ॥

पार्श्वत्युन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोन्नतौ कूर्परौ चेदर्धतालसमुन्नतौ ।
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा सोऽत्युन्नतरः स्मृतः ॥ ५७ ॥

विनियोगः —

नाथ्ये च देशीचारीषु कमले सालगे करे ।
परापरजगन्नाथदर्शने भक्तिपूर्वकम् ॥ ५८ ॥

एकभागविनियोगः —

नटने सालगकरे चातिकोपेन ताडने ।
कुन्तायुधप्रहरणे मुष्टिमुद्यम्य कुन्तने ॥ ५९ ॥
अत्युन्नतरस्तेषु कूर्परो विनियुज्यते ।

भुजमूलोन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

भुजमूलसंमस्तावत् कूर्परादुन्नतो(?)यदि ॥ ६० ॥
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा भुजमूलोन्नतः समृतः ।

विनियोगः —

शिरःस्थभारोन्नमने पतने करणादिषु ॥ ६१ ॥
राक्षसीकरयुग्मेनाप्यतिकोपेन ताडने ।

एकभागविनियोगः —

करस्थयष्टिच्चमणे कोपेनाधिकताडने ॥ ६२ ॥
भुजमूलोन्नतो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अधिकोन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

भुजमूलोन्नतस्तावदर्धतालोन्नतो यदि ॥ ६३ ॥
अधिकोन्नत इत्युक्तः कूर्परो नाथ्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

उन्नतद्रव्यवहने चोपरिश्लिष्टधारणे ॥ ६४ ॥

एकभागविनियोगः —

बलेन मुष्टिमुन्नम्य मल्लयुद्देषु कुन्तने ।
शक्तिशूलायुधैरेव कुन्तने चातिकोपतः ॥ ६५ ॥
अधिकोन्नत एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

पार्श्वाभिमुखोर्ध्वकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वाभिमुखतस्तावदर्धतालसमून्नतः ॥ ६६ ॥
पार्श्वाभिमुख ऊर्ध्वश्च कूर्परः परिकीर्तिः ।

१. ‘समं तावत् कूर्परादुन्नतौ’ इति पाठः स्यात्,

विनियोगः —

अतिस्थूलपदार्थानामुपर्युन्नमने करे ॥ ६७ ॥

नाथ्ये च गतिविन्यासे शिखे कमले करे ।

एकभागविनियोगः —

नाथ्ये च सालककरभ्रमणे चलने तथा ॥ ६८ ॥

उल्लासगर्वभावेन नटने गतिभेदतः ।

पार्श्वाभिमुख ऊर्ध्वश्वेदेतेषु विनियुज्यते ॥ ६९ ॥

अभिमुखकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वाभिमुखमूर्ध्वश्वेदर्धतालं पुरोगतः ।

उन्नताभिमुखस्तावत् कूर्परः परिकीर्तिः ॥ ७० ॥

विनियोगः —

नाथ्ये च गतिविन्यासे चलोल्लासेन सञ्चरे ।

एकभागविनियोगः —

अतिरागे च मोहे च सन्तोषोल्लाससञ्चरे ॥ ७१ ॥

उन्नताभिमुखो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

उच्चतरकूर्परस्य लक्षणमाह —

उन्नताभिमुखस्तावदर्धतालसमुन्नतः ॥ ७२ ॥

स तूच्चतर इत्युक्तः कूर्परो नाथ्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

प्रासादस्थजनाहाने सुराणां च समुद्यमे ॥ ७३ ॥

एहीत्यभिमुखाहाने चोपर्युत्क्षमधारणे ।

एकभागविनियोगः —

कमलोल्लासचलने चोन्नतै चित्रलेखने ॥ ७४ ॥

प्रालम्बपाणिना नाथ्ये सञ्चरे गतिभेदतः ।

एवमुच्चतरस्तावत् कूर्परो विनियुज्यते ॥ ७५ ॥

पार्श्ववक्रोच्चकूर्परस्य लक्षणमाह —

उक्त उच्चतरस्तावत् कूर्परो वक्रपार्श्वः ।

पार्श्ववक्रोच्च इत्येवं कूर्परः परिकीर्तिः ॥ ७६ ॥

विनियोगः—

शिरःस्थदधिभाण्डस्य पाणिभ्यामवलम्बने ।

पिशाचावेशहुङ्कारताडनोन्नमने करे ॥ ७७ ॥

एकभागविनियोगः—

नाथ्ये निषादनटने चोपलोत्सारणे करे ।

महिषासुरमर्दिन्याः शूलकुन्तोन्नमत्करे ॥ ७८ ॥

पार्श्ववक्रोच्च एतेषु कूर्परो विनियुज्यते ।

पुरोमुखकूर्परस्य लक्षणमाह—

कुचयोरग्रभागे तु कूर्परौ च स्थितौ यदि ॥ ७९ ॥

पुरोमुखः कूर्परोऽसौ कीर्तिंतो भरतागमे ।

विनियोगः—

कुचयोश्च तिरोधाने प्रार्थयित्वापि याचने ॥ ८० ॥

अतिशीतेऽङ्गसङ्गोचे विनयाकारसंस्थितौ । .

एकभागविनियोगः—

रत्यर्थासम्मतौ स्त्रीणां लज्जायां मानभञ्जने ॥ ८१ ॥

पुरःकूर्पर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

उद्वाहितस्य लक्षणमाह—

पुरोमुखौ कूर्परौ चेत् तालमानसमुच्चतौ ॥ ८२ ॥

उद्वाहितः कूर्परोऽसौ कीर्तिंतो भरतागमे ।

विनियोगः—

जयशब्देऽङ्गलिं कृत्वा मित्रदेहैषु ताडने ॥ ८३ ॥

स्त्रीणामन्योन्यकलहे कराभ्यामपि निन्दने ।

एकभागविनियोगः—

किं कार्यभिह को हेतुरिति हस्तैन निन्दने ॥ ८४ ॥

विप्रलभ्यानुवादेन समर्थोऽसीति भापणे ।

उद्वाहितः कूर्परथेदेवं हि विनियुज्यते ॥ ८५ ॥

उन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह—

उद्वाहितौ कूर्परौ चेदर्धतालसमुच्चतौ ।

उन्नतः कूर्पर इति प्रोच्यते भरतागमे ॥ ८६ ॥

विनियोगः—

दूरतो नीचसेवायां शिरोभारोन्नमत्करे ।
मल्लयुद्धे च मल्लैश्च कूर्परेण प्रपीडने ॥ ८७ ॥

एकभागविनियोगः—

नास्ति वाक्ये च निन्दायां निषेधे कोपनिन्दया ।
उन्नतः कूर्परो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ८८ ॥

अत्युन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह—

उन्नतौ कूर्परौ तावदर्धतालोन्नतौ यदि ।
अत्युन्नतः कूर्परोऽसौ नाथ्यविद्धिः प्रकीर्तिः ॥ ८९ ॥

विनियोगः—

उन्नतादित्यमालोक्य प्रार्थनायां च भक्तिः ।
प्रत्यक्षेश्वरसेवायां दूरस्थाहानकर्मणि ॥ ९० ॥

एकभागविनियोगः—

नाथ्ये निषादनटने सालके कमले करे ।
अत्युन्नतः कूर्परोऽसावेतेषु विनियुज्यते ॥ ९१ ॥

पुरोयुक्तकूर्परस्य लक्षणमाह—

वक्षःपुरःप्रदेशे तु वक्षःसंयुतकूर्परौ ।
पुरोयुक्त इति प्रोक्तः कूर्परो भरतागमे ॥ ९२ ॥

विनियोगः—

कुचैकस्य तिरोधाने शीतार्ते विनयाकृतौ ।
विचारे भग्नचिन्तायां पुरोयुक्तो नियुज्यते ॥ ९३ ॥

पुरोवियुक्तकूर्परस्य लक्षणमाह—

कूर्परश्चेत् पुरोयुक्तस्तालमानोन्नतो यदि ।
पुरोवियुक्त इत्युक्तो वियुक्तोन्नत इत्यपि ॥ ९४ ॥

विनियोगः—

संकोचे च निषेधं च पिधाने कुचयोरपि ।
सब्यभागस्यशिष्यान्तु वीटिकाग्रहणे तथा ॥ ९५ ॥
पुरोवियुक्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

पुरोविमुखमुन्नतस्य लक्षणमाह —

पुरोवियुक्तश्चेत् तावत् कूर्परो विमुखोन्नतः ॥ ९६ ॥

भरते कीर्तिः सोऽयं स पुरोविमुखोन्नतः ।

विनियोगः —

नाथ्ये निषादनटने वीजनोन्नमने करे ॥ ९७ ॥

वामस्थवस्तुग्रहणे प्रदाने विनियुज्यते ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ९८ ॥

बालराममहीपालचिन्ताभिनये पुदा ।

कूर्पराभिनयो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ९९ ॥

उक्तानामष्टाविंशतिसंख्याकानां कूर्पराणां भ्रमणलोलचलन-
कम्पनरेचितसंयोगात् चत्वारिंश(तशताधिक ? दाधिकशत)कूर्परा उ-
त्पन्नाः ॥

तेषां प्रत्येकं प्रत्येकं नामधेयमाह —

पार्श्वयुक्तभ्रमणम् ।

पार्श्वयुक्तकम्पनम् ।

पार्श्वयुक्तलोलम् ।

पार्श्वयुक्तरेचनम् ।

पार्श्वयुक्तचलनम् ।

पार्श्वयुक्ताः पञ्च ॥

पार्श्ववियुक्तभ्रमणम् ।

पार्श्ववियुक्तकम्पनम् ।

पार्श्ववियुक्तलोलम् ।

पार्श्ववियुक्तरेचनम् ।

पार्श्ववियुक्तचलनम् ।

पार्श्ववियुक्ताः पञ्च ॥

पार्श्वविस्तृतभ्रमणम् ।

पार्श्वविस्तृतकम्पनम् ।

पार्श्वविस्तृतलोलम् ।

पार्श्वविस्तृतरेचनम् ।

पार्श्वविस्तृतचलनम् ।

पार्श्वविस्तृताः पञ्च ॥

भुजसमितभ्रमणम् ।   भुजसमितकम्पनम् ।
 भुजसमितलोलम् ।   भुजसमितरेचनम् ।
 भुजसमितचलनम् ।
 भुजसमिताः पञ्च ॥

पृष्ठक्षिसभ्रमणम् ।   पृष्ठक्षिसकम्पनम् ।
 पृष्ठक्षिसलोलम् ।   पृष्ठक्षिसरेचनम् ।
 पृष्ठक्षिसचलनम् ।
 पृष्ठक्षिसाः पञ्च ॥

पृष्ठसङ्कोचभ्रमणम् ।   पृष्ठसङ्कोचकम्पनम् ।
 पृष्ठसङ्कोचलोलम् ।   पृष्ठसङ्कोचरेचनम् ।
 पृष्ठसङ्कोचचलनम् ।

(पृष्ठसङ्कोचाः पञ्च)

पृष्ठातिसङ्कोचभ्रमणम् ।   पृष्ठातिसङ्कोचकम्पनम् ।
 पृष्ठातिसङ्कोचलोलम् ।   पृष्ठातिसङ्कोचरेचनम् ।
 पृष्ठातिसङ्कोचचलनम् ।

(पृष्ठातिसङ्कोचाः पञ्च)

पृष्ठावलम्बितभ्रमणम् ।   पृष्ठावलम्बितकम्पनम् ।
 पृष्ठावलम्बितलोलम् ।   पृष्ठावलम्बितरेचनम् ।
 पृष्ठावलम्बितचलनम् ।

(पृष्ठावलम्बिताः पञ्च)

पार्श्वोदरधुतभ्रमणम् ।   पार्श्वोदरधुतकम्पनम् ।
 पार्श्वोदरधुतलोलम् ।   पार्श्वोदरधुतरेचनम् ।
 पार्श्वोदरधुतचलनम् ।

(पार्श्वोदरधुताः पञ्च)

प्रत्यङ्गेषु कूर्परभेदानां निगमनम् ।

२१७

पाश्वविधुतभ्रमणम् ।

पाश्वविधुतकम्पनम् ।

पाश्वविधुतलोलम् ।

पाश्वविधुतरेचनम् ।

पाश्वविधुतचलनम् ।

(पाश्वविधुताः पञ्च)

पाश्वविततभ्रमणम् ।

पाश्वविततकम्पनम् ।

पाश्वविततलोलम् ।

पाश्वविततरेचनम् ।

पाश्वविततचलनम् ।

(पाश्ववितताः पञ्च)

पुरोधोमुखभ्रमणम् ।

पुरोधोमुखकम्पनम् ।

पुरोधोमुखलोलम् ।

पुरोधोमुखरेचनम् ।

पुरोधोमुखचलनम् ।

(पुरोधोमुखाः पञ्च)

पाश्वाभिमुखभ्रमणम् ।

पाश्वाभिमुखकम्पनम् ।

पाश्वाभिमुखलोलम् ।

पाश्वाभिमुखरेचनम् ।

पाश्वाभिमुखचलनम् ।

(पाश्वाभिमुखाः पञ्च)

भुजमूलोन्नतभ्रमणम् ।

भुजमूलोन्नतकम्पनम् ।

भुजमूलोन्नतलोलम् ।

भुजमूलोन्नतरेचनम् ।

भुजमूलोन्नतचलनम् ।

(भुजमूलोन्नताः पञ्च)

भुजमूलाधिकोन्नतभ्रमणम् ।

भुजमूलाधिकोन्नतकम्पनम् ।

भुजमूलाधिकोन्नतलोलम् ।

भुजमूलाधिकोन्नतरेचनम् ।

भुजमूलाधिकोन्नतचलनम् ।

(भुजमूलाधिकोन्नताः पञ्च)

पाश्वोन्नतभ्रमणम् ।
पाश्वोन्नतलोलम् ।
पाश्वोन्नतचलनम् ।

(पाश्वोन्नताः पञ्च)

पाश्वोन्नतकम्पनम् ।
पाश्वोन्नतरेचनम् ।

पाश्वात्युन्नतभ्रमणम् ।
पाश्वात्युन्नतलोलम् ।
पाश्वात्युन्नतचलनम् ।

पाश्वात्युन्नतकम्पनम् ।
पाश्वात्युन्नतरेचनम् ।

(पाश्वात्युन्नताः एञ्च)

पाश्वाभिमुखोर्ध्वभ्रमणम् ।
पाश्वाभिमुखोर्ध्वलोलम् ।
पाश्वाभिमुखोर्ध्वचलनम् ।

पाश्वाभिमुखोर्ध्वकम्पनम् ।
पाश्वाभिमुखोर्ध्वरेचनम् ।

(पाश्वाभिमुखाः पञ्च)

* अभिमुखोन्नतभ्रमणम् ।
अभिमुखोन्नतलोलम् ।
अभिमुखोन्नतचलनम् ।

अभिमुखोन्नतकम्पनम् ।
अभिमुखोन्नतरेचनम् ।

(अभिमुखोन्नताः पञ्च)

अभिमुखोच्चतरभ्रमणम् ।
अभिमुखोच्चतरलोलम् ।
अभिमुखोच्चतरचलनम् ।

अभिमुखोच्चतरकम्पितम् ।
अभिमुखोच्चतररोचितम् ।

(अभिमुखोच्चतराः पञ्च)

पाश्ववक्रोच्चभ्रमणम् ।
पाश्ववक्रोच्चलोलम् ।
पाश्ववक्रोच्चचलनम् ।

पाश्ववक्रोच्चकम्पनम् ।
पाश्ववक्रोच्चरेचनम् ।

(पाश्ववक्रोच्चाः पञ्च)

* 'समुद्देशे अभिमुखोच्चतरस्तथा' (पृ० २०५) इति, लक्षणे च 'अभिमुखकूर्परस्य लक्षणमाह', 'उच्चतरकूर्परस्य लक्षमाह' (पृ० २१२) इति च पूर्वं पाठेतम् ।

पुरोमुखभ्रमणम् ।	पुरोमुखकम्पनम् ।
पुरोमुखलोलम् ।	पुरोमुखरेचनम् ।
पुरोमुखचलनम् ।	

(पुरोमुखाः पञ्च)

पुरोद्वाहितभ्रमणम् ।	पुरोद्वाहितकम्पनम्
पुरोद्वाहितलोलम् ।	पुरोद्वाहितरेचनम् ।
पुरोद्वाहितचलनम् ।	

(पुरोद्वाहिताः पञ्च)

पुरोन्नतभ्रमणम् ।	पुरोन्नतकम्पनम् ।
पुरोन्नतलोलम् ।	पुरोन्नतरेचनम् ।
पुरोन्नतचलनम् ।	

(पुरोन्नताः पञ्च)

पुरोत्युन्नतभ्रमणम् ।	पुरोत्युन्नतकम्पनम् ।
पुरोत्युन्नतलोलम् ।	पुरोत्युन्नतरेचनम् ।
पुरोत्युन्नतचलनम् ।	

(पुरोत्युन्नताः पञ्च)

पुरोयुक्तभ्रमणम् ।	पुरोयुक्तकम्पनम् ।
पुरोयुक्तलोलम् ।	पुरोयुक्तरेचनम् ।
पुरोयुक्तचलनम् ।	

(पुरोयुक्ताः पञ्च)

*तिर्यगुच्चभ्रमणम् ।	तिर्यगुच्चकम्पनम् ।
तिर्यगुच्चलोलम् ।	तिर्यगुच्चरेचनम् ।
तिर्यगुच्चचलनम् ।	

(तिर्यगुच्चाः पञ्च)

‘पुरोयुक्तः’ इति उद्देशे पञ्चते ।

*तिर्यगुच्चतरभ्रमणम् ।   तिर्यगुच्चतरकम्पनम् ।
 तिर्यगुच्चतरलोलम् ।   तिर्यगुच्चतरेचनम् ।
 तिर्यगुच्चतरचलनम् ।
 तिर्यगुच्चतराः पञ्च ।

वालराममहीपालचिन्ताभिनये मुदा ।
 कूर्पराभिनयः कार्येष्वेतेषु विनियुज्यते ॥

कूर्परलक्षणविनियोगानन्तरं मणिवन्धलक्षणविनियोगः चिन्त्यते ।
 उत्तानोऽधस्तलः पार्थस्त्रिविधो मणिवन्धकः ।
 पृथक् पृथक् पञ्चधा स्यादेवं पञ्चदश स्मृताः ॥ १ ॥
 सम आनत ऊर्ध्वश्च विषमो वक्र इत्यपि ।
 एवं पञ्चक्रियायोगादुत्तानादित्रिकेष्वपि ॥ २ ॥
 मणिवन्धः स्थिर इति प्रोक्तो भरतवेदिभिः ।
 मतान्तरे पञ्चविधो भ्रमणं लोलमेव च ॥ ३ ॥
 कम्पनं चलनं चैव रेत्रनं चेति पञ्चकम् ।
 एवं पञ्चक्रियायोगात् त्रिविधो मणिवन्धकः ॥ ४ ॥
 अस्थिराः पञ्चदश च प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।
 स्थिरास्थिराणां संयोगात् पञ्चसप्ततिसङ्घचया ॥ ५ ॥
 उत्पन्ना मणिवन्धास्तु नटनेषूपयोजिताः ।
 एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावदुत्तानमणिवन्ध-
 लक्षणविनियोगचिन्ता । समानतोर्ध्वविषमवक्रभेदेन पञ्चविधः । तेषु
 स्थिरभावलक्षणचिन्ता —
 समानतोर्ध्वविषमवक्रभेदेन पञ्चधा ॥ ६ ॥
 उत्तानमणिवन्धस्तु पञ्चधा स्थिर उच्यते ।
 समोक्तानस्य लक्षणमाह —
 समाकारतया तावद् दीर्घाङ्गुलितलान्वितः ॥ ७ ॥
 समोक्तान इति प्रोक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ।

* 'पुरोदिमुखः' इत्युद्देशे दृश्यते ।

विनियोगः —

दानप्रतिग्रहे मुष्टिवन्धने कमलादिषु ॥ ८ ॥

आनतोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावन्मणिवन्धो नतो यदि ।

आनतोत्तान इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ९ ॥

विनियोगः —

भूजमूलस्य संस्पर्शे पाणिरेखावलोकने ।

दर्पणालोकने नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १० ॥

ऊर्ध्वोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावन्मणिवन्धः समुच्चतः ।

ऊर्ध्वोत्तान इति प्रोक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ११ ॥

विनियोगः —

इदानीमेतदर्थे च वरदाने नियुज्यते ।

षष्ठ्रोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावदन्तभाँगेन वक्रितः ॥ १२ ॥

वक्रितोत्तान इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ।

विनियोगः —

आलम्बने समाश्लेषे अनर्धमणिवीक्षणे ॥ १३ ॥

कर्कटोत्तानहस्ते च वक्रितो विनियुज्यते ।

विषमस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावद् बहिर्भाँगेन वक्रितः ॥ १४ ॥

विषमो मणिवन्धः स नर्तकैः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

पार्श्वस्थजननिदेशेऽनादरेण प्रतिग्रहे ॥ १५ ॥

धारणे जलपात्रस्य विषमो विनियुज्यते ।

समाधस्तलस्य लक्षणमाह —

समानतोर्ध्ववक्राश्च विषमश्वेति पञ्चथा ॥ १६ ॥

मणिवन्ध इति प्रोक्तोऽधस्तलो नाथ्यवेदिभिः ।

स(मै)माधस्तलस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलाङ्गुल्याधःकृतो मणिवन्धकः ॥ १७ ॥

समाधस्तल इत्युक्तः समाकारेण संस्थितः ।

विनियोगः —

प्रमाणे शुद्धरेखायां क्षमस्वेति प्रदर्शने ॥ १८ ॥

पुरःप्रसारितकरेऽधस्तलो विनियुज्यते ।

आनताधस्तलस्य लक्षणमाह —

समाकारतया तावदानतो मणिवन्धकः ॥ १९ ॥

आनतो मणिवन्धः स कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः —

ऊर्ध्वाङ्गुलितलाकारः पृष्ठतो मणिवन्धकः ॥ २० ॥

आनतः स तु विज्ञेयोऽधस्तलो मणिवन्धकः ।

विनियोगः —

भीताभयप्रदाने च क्षणं तिष्ठेति भाषणे ॥ २१ ॥

कोपेनोत्पारणकरेऽधस्तलो विनियुज्यते ।

ऊर्ध्वाधस्तलस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलाकार उन्नतो मणिवन्धकः ॥ २२ ॥

ऊर्ध्वाधस्तल इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ।

विनियोग —

मोहायासेन पार्श्वस्थितिरालम्बने करे ॥ २३ ॥

वकाश्वदने गुच्छलम्बने विनियुज्यते ।

वक्राधस्तलस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावदन्तर्भाँगे च वक्रितः ॥ २४ ॥

वक्रिताधस्तल इति प्रोच्यते मणिवन्धकः ।

विनियोगः —

नाटये सङ्कीर्णरेखायां मण्डले धनुराकृतौ ॥ २५ ॥

चन्द्रहासायुधे वक्रे वक्रितो विनियुज्यते ।

विषमाधस्तलस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलाङ्गुलयो वहिर्भागेन वक्रिताः ॥ २६ ॥

विषमाधस्तल इति प्रोक्तः स मणिबन्धकः ।

विनियोगः —

परिहासेन नटने विकारे वक्रकोणयोः ॥ २७ ॥

पार्श्वस्थजननिर्देशे विषमो विनियुज्यते* ।

स्थिरमणिबन्धलक्षणविनियोगश्चिन्तितः । अस्थिराणां मणिबन्धानां
लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते ।

उत्तानोऽधस्तलः पार्श्वस्थिविधो मणिबन्धकः ॥ २८ ॥

एतेषु भ्रमणं लोलं कम्पनं चलनं ततः ।

रेचनं चेति पञ्चैताः क्रिया नाटये प्रयोजिताः ॥ २९ ॥

उत्तानभ्रमणस्य लक्षणमाह —

उत्तानक्रममारभ्य तलेन भ्रमणे कृते :

मुहुर्मुहुश्च तन्नाटये चोत्तानभ्रमणं विदुः ॥ ३० ॥

विनियोगः —

परिवर्तनमार्गेण पिण्डीकरणकर्मणि ।

पताकाकमलादीनां भ्रमणे विनियुज्यते ॥ ३१ ॥

उत्तानलोलस्य लक्षणमाह —

करपार्श्वप्रदेशे तु पार्श्वभागेन लोलने ।

उत्तानलोल इत्युक्तो मणिबन्धः स नर्तकैः ॥ ३२ ॥

विनियोगः —

परिहासेन वचने सौन्दर्यश्लाघनेऽद्भुते ।

पताकाकमलादीनां लोलने विनियुज्यते ॥ ३३ ॥

उत्तानकम्पनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वाधोभागतस्तावद् मणिबन्धेन कम्पिते ।

उत्तानकम्पनमणिबन्धः स परिकीर्तितः ॥ ३४ ॥

* इतःपरं पार्श्वभेदप्रयुक्तानां मणिबन्धानां लक्षणादिकं मातुकाशां नोपलभ्यते ।

विनियोगः —

गच्छ गच्छेति वचने आगच्छागच्छ सन्धिः
कमलादेशं पतनोत्पत्तने विनियुज्यते ॥ ३५ ॥

(उत्तान)चलनस्य लक्षणमाह —

उत्तानक्रमतस्तावच्चलिते मणिवन्धने ।
उत्तानचलितो नाथे मणिवन्धः स कीर्तिः ॥ ३६ ॥

विनियोगः —

श्लाघने चाकचक्ये च सुन्दरे चाद्भुते तथा ।
पताकासालकादीनां चलने विनियुज्यते ॥ ३७ ॥

उत्तानतलरेचनस्य लक्षणमाह —

पुरःपश्चात्प्रदेशे तु मणिवन्धे च रोचिते ।
श्वीप्रतो मणिवन्धः स उत्तानतलरेचितः ॥ ३८ ॥

विनियोगः —

नटने गतिभेदे च कमले रोचिते तथा ।
सन्देहरत्नवीक्षयायां रोचितं विनियुज्यते ॥ ३९ ॥

उत्तानतलाभिनयश्चिन्तिः । अधस्तलाभिनयश्चिन्त्यते ।

अधस्तलभ्रमणस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलेनैव भ्रमणे मणिवन्धतः ।
अधोमुखतलस्तावद् भ्रमणे मणिवन्धकः ॥ ४० ॥

विनियोगः —

पात्रप्रवेशे नटने जग्गिणीनटने तथा ।
अधोमुखे च कमले भ्रमणं विनियुज्यते ॥ ४१ ॥

(अधस्तललोलस्य लक्षणमाह) —

अधोमुखतलेनैव पार्श्वदेशेषु लोलितः ।
अधस्तलो लोलितश्च मणिवन्धः प्रकीर्तिः ॥ ४२ ॥

विनियोगः —

सुर्पाणां मन्दगमने नटने गतिभेदयोः ।
यार्चने स्थलशुद्धौ च लोलितं विनियुज्यते ॥ ४३ ॥

(अधस्तल) कम्पनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वाधोभागतस्तावत् कम्पिते मणिवन्धके ।

अधस्तलः कम्पितश्च मणिवन्धः प्रकीर्तिः ॥ ४४ ॥

विनियोगः —

एहीत्यभिमुखाद्वाने हस्तेन परिवीजने ।

अन्योन्यमैत्रीकरणे कम्पितं विनियुज्यते ॥ ४५ ॥

अधस्तलचलनस्य लक्षणमाह —

मणिवन्धेन चलितेऽधोमुखेन तु शीघ्रतः ।

अधस्तलचलः सोऽयं मणिवन्धः प्रकीर्तिः ॥ ४६ ॥

विनियोगः —

चलतृपत्रिपतने मथिते दधिभाजने ।

पताकाकमलादीनां चालने विनियुज्यते ॥ ४७ ॥

अधस्तलरेचनस्य लक्षणमाह —

पुरःपश्चात्प्रदेशे तु मणिवन्धेन रोचिते ।

अधस्तलो रेचितश्च मणिवन्धः प्रकीर्तिः ॥ ४८ ॥

विनियोगः —

नाथ्येषु गतिभेदे च तालकालेषु रेचेते ।

व्यवहारे च तर्के च रेचितं विनियुज्यते ॥ ४९ ॥

अधस्तलभेद(लक्षण)विनियोगश्चिन्तितः ॥ पार्श्वतललक्षणविनियोगश्चन्त्यते ।

पार्श्वभ्रमणस्य लक्षणमाह —

करपार्श्वप्रदेशेन भ्रमणे मणिवन्धतः ।

पार्श्वभ्रमणमित्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ५० ॥

विनियोगः —

जग्गणीनठने नाथ्ये धूपदीपप्रदर्शने ।

पताकाकमलादीनां भ्रमणे विनियुज्यते ॥ ५१ ॥

पार्श्वलोलस्य लक्षणमाह —

पार्श्वस्य पार्श्वदेशे तु पार्श्वभागेन लोलने ।

पार्श्वलोल इति प्रोक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ५२ ॥

विनियोगः —

निषेधे वीजने भेदे जले मत्स्येन लोलने ।

ताडने मर्दलानां च पार्श्वलोलो नियुज्यते ॥ ५३ ॥

पार्श्वकम्पनस्य लक्षणमाह —

मणिवन्धस्य पार्श्वेन चोर्ध्वाधः कम्पने कृते ।

पार्श्वकम्पन इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ५४ ॥

विनियोगः —

उपर्यधः प्रमाणस्य वीक्षणे खण्डने करे ।

तालकालप्रयोगे च कम्पनं विनियुज्यते ॥ ५५ ॥

पार्श्वचलनस्य लक्षणमाह —

पार्श्वेन भणिवन्धस्य चलिते च मुहुर्मुहुः ।

नटने पार्श्वचलितो मणिवन्धः प्रकीर्तिः ॥ ५६ ॥

विनियोगः —

घटानादप्रयोगे च भये शीतात्कम्पने ।

सालके जगिणीनाथे चलनं विनियुज्यते ॥ ५७ ॥

पार्श्वरेचितस्य लक्षणमाह —

मणिवन्धस्य पार्श्वेन पुरः पश्चाच्च रेचिते ।

पार्श्वरेचित इत्युक्तो मणिवन्धः प्रकीर्तिः ॥ ५८ ॥

विनियोगः —

नटने गतिभेदेषु तालकालेषु रेचने ।

संज्ञया कृन्तने लोह (दष्ट?घट)नायुधवृन्तने ॥ ५९ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तताभिनये मुदा ॥ ६० ॥

नटने मणिवन्धस्याभिनयो विनियुज्यते ॥ ६० ॥

प्रत्यज्ञेषु मणिवन्धभेदानां निगमनम् ।

२२७

स्थिराणामस्थिराणां संयोगादुत्पन्नानां मणिवन्धानां संरूपाभेद-
याह—

समोक्तानभ्रमणम् ।

समोक्तानचलनम् ।

समोक्तानलोलम् ।

समोक्तानरेचनम् ।

समोक्तानकम्पनम् ।

आनतोक्तानभ्रमणम् ।

आनतोक्तानचलनम् ।

आनतोक्तानलोलम् ।

आनतोक्तानरेचनम् ।

आनतोक्तानकम्पनम् ।

ऊधर्वोक्तानभ्रमणम् ।

ऊधर्वोक्तानचलनम् ।

ऊधर्वोक्तानलोलम् ।

ऊधर्वोक्तानरेचनम् ।

ऊधर्वोक्तानकम्पनम् ।

वक्रोक्तानभ्रमणम् ।

वक्रोक्तानचलनम् ।

वक्रोक्तानलोलम् ।

वक्रोक्तानरेचनम् ।

वक्रोक्तानकम्पनम् ।

विषमोक्तानभ्रमणम् ।

विषमोक्तानचलनम् ।

विषमोक्तानलोलम् ।

विषमोक्तानरेचनम् ।

विषमोक्तानकम्पनम् ।

समाधस्तलभ्रमणम् ।

समाधस्तलचलनम् ।

समाधस्तललोलम् ।

समाधस्तलरेचनम् ।

समाधस्तलकम्पनम् ।

आनताधस्तलभ्रमणम् ।

आनताधस्तलचलनम् ।

आनताधस्तललोलम् ।

आनताधस्तलरेचनम् ।

आनताधस्तलकम्पनम् ।

ऊर्ध्वाधस्तलध्रमणम् ।   ऊर्ध्वाधस्तलचलनम् ।
 ऊर्ध्वाधस्तललोलम् ।   ऊर्ध्वाधस्तलरेचनम् ।
 ऊर्ध्वाधस्तलकम्पनम् ।

वक्राधस्तलध्रमणम् ।   वक्राधस्तलचलनम् ।
 वक्राधस्तललोलम् ।   वक्राधस्तलरेचनम् ।
 वक्राधस्तलकम्पनम् ।

विषमाधस्तलध्रमणम् ।   विषमाधस्तलचलनम् ।
 विषमाधस्तललोलम् ।   विषमाधस्तलरेचनम् ।
 विषमाधस्तलकम्पनम् ।

समपार्श्वध्रमणम् ।   समपार्श्वचलनम् ।
 समपार्श्वलोलम् ।   समपार्श्वरेचनम् ।
 समपार्श्वकम्पनम् ।

आनतपार्श्वध्रमणम् ।   आनतपार्श्वचलनम् ।
 आनतपार्श्वलोलम् ।   आनतपार्श्वरेचनम् ।
 आनतपार्श्वकम्पनम् ।

ऊर्ध्वपार्श्वध्रमणम् ।   ऊर्ध्वपार्श्वचलनम् ।
 ऊर्ध्वपार्श्वलोलम् ।   ऊर्ध्वपार्श्वरेचनम् ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वपार्श्वकम्पनम् ।

वक्रपार्श्वध्रमणम् ।   वक्रपार्श्वचलनम् ।
 वक्रपार्श्वलोलम् ।   वक्रपार्श्वरेचनम् ॥ १४ ॥
 वक्रपार्श्वकम्पनम् ।

विषमपार्श्वमणम् । विषमपार्श्वचलनम् ।
 विषमपार्श्वलोलम् । विषमपार्श्वरेचनम् ।
 विषमपार्श्वकम्पनम् । विषमपार्श्वाः पञ्च ।

एवं स्थिरास्थिराणां मणिबन्धानां संयोगात् पञ्चसप्तति-
 सङ्क्षयाका मणिबन्धतलाङ्गुलिभेदाः संयुक्तहस्तेष्वसंयुक्तहस्तेषु च
 उपयुक्ताः । नृत्ये नाट्ये अभिनये च तालक्रियामार्गेण गति-
 चारिषु प्रयोगवशात् नर्तकैः शब्दाभिनये अर्थाभिनये च विनि-
 युज्यन्ते ॥

मणिबन्धतलाङ्गुलिविचारानन्तरं वाहुलक्षणविनियोगः चिन्त्य-
 ते । प्रथमं तावत् हस्तानां क्षेत्रदेशकालगतिक्रियास्थानानि सूच्यन्ते ।
 प्रथमं तावत् क्षेत्रस्वरूपमाह—

शिरोललाटावास्यं च कण्ठः स्कन्धो द्वारस्तथा ।
 पार्श्वद्रव्यं च नाभिश्च नीर्धीकटवूरुसंज्ञकाः ॥ १ ॥
 द्वादशैतानि भरते क्षेत्राणीति विदुर्बृधाः ।

देशानां स्वरूपमाह—

पुरः पश्चात् पार्श्वदेश ऊर्ध्वाधोदेश इत्यपि ॥ २ ॥
 एतेषां कोणवक्राश्च पञ्चस्वन्तर्गतां विदुः ।
 एतेष्वेव हि देशेषु चोक्तक्षेत्राच्चराः कराः ॥ ३ ॥
 प्रचारे कालस्वरूपमाह— कालाः तालानां चित्रमात्रादिकालाः ॥
 गतिस्वरूपमाह— विलम्बमध्यमद्वत्भेदैन त्रिविधाः । एताहश-
 गत्या बाहवः प्रचरन्ति ॥

प्रचारकाले (क्रियास्वरूपमाह—?) बाहूनां क्रियास्वरूप-
 माह— उत्क्षेपणावक्षेपणपार्श्वगमनपृष्ठगमनविषमवक्रादिगमनभेदेना-
 नेकप्रकाराः प्रदर्शयिष्यन्ते ॥

इदानीं बाहुलक्षणविनियोगाद्विन्त्यते । बाहूनामुद्देशकममाह—
 ऊर्ध्वशाधोमुखः पार्श्वः पुरः पश्चात् प्रसारितः ।
 एते च बाहवः पञ्च दीर्घमानाः प्रकीर्तिराः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वस्य लक्षणमाह—

भुजमूलप्रदेशाच्चेद् ऊर्ध्वदेशे प्रसारितौ ।
ऊर्ध्ववाहाविति प्रोक्तौ भरतागमवेदिभिः ॥ ५ ॥

विनियोगः—

अत्युन्नतप्रमाणे च चिरकालप्रदर्शने ।

एकभागविनियोगः—

जलमाने चोर्ध्वमाने चोर्ध्वबाहुर्नियुज्यते ॥ ६ ॥

अधोमुखलक्षणमाह—

भुजमूलादधोदेशे दीर्घवाहू गतौ यदि ।
अधोमुखाविति प्रोक्तौ वाहू भरतवेदिभिः ॥ ७ ॥

विनियोगः—

छायामानार्थलक्ष्यस्य सावधानावलोकने ।

एकभागविनियोगः—

विचारे चिन्तने चाधोमुखबाहुर्नियुज्यते ॥ ८ ॥

पार्श्वबाहुलक्षणमाह—

भुजमूलात् स्वपार्श्वं च वाहू चेत् सम्प्रसारितौ ।
पार्श्वप्रसारितौ वाहू कीर्तितौ भरतागमे ॥ ९ ॥

विनियोगः—

डोले चाप्यतिविस्तारे वाहुमानप्रदर्शने ।

एकभागविनियोगः—

पार्श्वस्थजननिर्देशे पार्श्वबाहुर्नियुज्यते ॥ १० ॥

पूरःप्रसारितलक्षणमाह—

भुजमूलात् पुरोदेशे वाहू चेत् सम्प्रसारितौ ।
पुरःप्रसारिताबुक्तौ वाहू भरतवेदिभिः ॥ ११ ॥

विनियोगः—

शालानां लीलयादाने सङ्कटस्य च शंसने ।

एकभागविनियोगः—

आतिदूरजनाहवाने पुरोबाहुर्नियुज्यते ॥ १२ ॥

पश्चात्प्रसारितलक्षणमाह—

भुजमूलद्वयात् पृष्ठे वाहू चेत् सम्प्रसारितौ ।

पश्चात्प्रसारितौ वाहू कीर्तितौ भरतागमे ॥ १३ ॥

विनियोगः—

पृष्ठदेशात् पदार्थस्य ग्रहणे पृष्ठरोधने ।

एकभागविनियोगः—

अज्ञातसुलभद्रव्यग्रहणे विनियुज्यते ॥ १४ ॥

एवमूर्ध्वदेशाधोदेश(पृष्ठदेश?)पार्श्वदेशपुरोदेशपृष्ठदेशाश्च लक्ष्य-
भूताः ॥

इदानीं कोणदेशाः प्रदर्शयिष्यन्ते —

पुरःकोणो दक्षिणश्च कोणः पश्चिम एव च ।

उत्तरः कोण इत्येवं चतुर्धा कोण उच्यते ॥ १५ ॥

एवमूर्ध्वप्रदेशे च कोणाश्चत्वार आगताः ।

ऊर्ध्वदेशे पुरःकोण ऊर्ध्वदेशे च दक्षिणः ॥ १६ ॥

कोण ऊर्ध्वप्रदेशे च पश्चिमः कोण उच्यते ।

उत्तरः कोण इत्येवं चतुर्धा चौर्ध्वदेशिकाः ॥ १७ ॥

एवमधःप्रदेशेषु चत्वारः कोणाः प्रदर्शयिष्यन्ते —

अधोदेशे पुरःकोणस्त्वधोदेशे च दक्षिणः ।

कोणश्चाधःप्रदेशे च पश्चिमः कोण एव च ॥ १८ ॥

उत्तरः कोण इत्येवं चतुर्धाधोमुखाः स्मृताः ।

चतुःकोणे द्विपार्श्वस्तु क्रमाद् विषमवक्रकः ॥ १९ ॥

एवमवान्तरकोणा अष्टविधाः प्रदर्शयिष्यन्ते —

पुरःकोणे पुरोभागोऽवान्तरो देश उच्यते ।

कोणावान्तरदेशाश्च अष्टधा परिकीर्तिताः ॥ २० ॥

एवं चावान्तरे देशे सार्धतालप्रमाणतः ।

प्रसारितो हि बाहुश्चेद् विषमो वक्र उच्यते ॥ २१ ॥

पुरःकोणस्य पार्वश्च दक्षिणो वक्र उच्यते ।
 पूर्वेत्तरस्तु विषम एवं विषमवक्रकः ॥ २२ ॥
 एवं दक्षिणकोणस्य पार्श्वभागद्वयेऽपि च ।
 सार्धतालप्रमाणेन दक्षिणो विषमः स्मृतः ॥ २३ ॥
 पश्चिमे वक्रकोणः स्यादेवं विषमवक्रकः ।
 पश्चिमोत्तरकोणस्य पश्चिमो वक्रकोणकः ॥ २४ ॥
 उत्तरो विषमः कोण एवं विषमवक्रकः ।
 कोणस्योत्तरपूर्वस्य चोत्तरो वक्र उच्यते ॥ २५ ॥
 कोणः पूर्वश्च विषम एवमटविधः स्मृतः ।
 एवमूर्ध्वप्रदेशे च पुरःकोणस्य पूर्वकः ॥ २६ ॥
 विषमः कोण इत्युक्तो दक्षिणो वक्रकोणकः ।
 दक्षिणे चोर्ध्वदेशे च दक्षिणो विषमः स्मृतः ॥ २७ ॥
 पश्चिमो वक्र एव स्याद् ऊर्ध्वो विषमवक्रकः ।
 पश्चिमोत्तरदेशस्य पश्चिमो वक्र उच्यते ॥ २८ ॥
 उत्तरो वक्रकोणः स्यादेत्तरपूर्वकः ।
 कोणे चोत्तरपूर्वस्य चोत्तरो वक्र उच्यते ॥ २९ ॥
 पूर्वो विषमकोणः स्यादूर्ध्वदेशेऽष्टकोणकः ।
 एवं चाधोमुखे देशे पुरःकोणस्य पूर्वकः ॥ ३० ॥
 विषमः कोण एव स्याद् दक्षिणो वक्रकोणकः ।
 एवं च दक्षिणे कोणे दक्षिणो विषमः स्मृतः ॥ ३१ ॥
 पश्चिमो वक्र एव स्यादेवं विषमवक्रकः ।
 पश्चिमोत्तरकोणस्य पश्चिमो वक्रकोणकः ॥ ३२ ॥
 उत्तरोऽधोमुखस्तावद् विषमः कोण ईरितः ।
 एवमुत्तरपूर्वस्य चोत्तरो वक्रकोणकः ॥ ३३ ॥
 पूर्वो विषमकोणः स्यादष्टधाधोमुखः स्मृतः ।
 दिग्बिदिग्मेदतश्चाणौ विषमाद् वक्रतोऽष्टकः ॥ ३४ ॥
 एवं मध्यप्रदेशे च द्वष्टको भेद ईरितः ।
 एवमूर्ध्वप्रदेशे च द्वष्टको भेद ईरितः ॥ ३५ ॥

एवं चाघोमुखे देशे व्यष्टकः कोण ईरितः ।

एवं देशत्रये चापि व्यष्टकत्रिकभेदतः ॥ ३६ ॥

षड्ष्टकाः परिज्ञेया बाहवो देशसम्भवाः ।

समप्रसारितभूजात् सार्धतालप्रमाणतः ॥ ३७ ॥

उच्चदेशे तु सर्वत्र तत्तदिक्षु विदिक्षु च ।

तत्तदिदिङ्नामधेयेन बाहवोऽष्टौ च सम्भवाः ॥ ३८ ॥

विदिक्षुचतुष्कोणदेशे कोणस्योभयपार्श्वतः ।

विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ॥ ३९ ॥

उच्चादुच्चतरे देशे सार्धतालप्रमाणतः ।

प्रसारिता बाहवश्चेत् तत्तदिक्षु विदिक्षु च ॥ ४० ॥

अन्तर्दिङ्नामधेयेन बाहवोऽष्टौ च सम्भवाः ।

एवमुच्चतरे देशे कोणस्योभयपार्श्वतः ॥ ४१ ॥

विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ।

समप्रसारितानीचदेशोऽप्येकार्धतालतः ॥ ४२ ॥

तत्तदिङ्नामधेयेन दिग्गिदिग्भेदसम्भवाः ।

अष्टौ च बाहवस्तावदुत्पन्ना नीचदेशतः ॥ ४३ ॥

नीचदेशे विदिग्देशपार्श्वद्वयसमुद्भवाः ।

विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ॥ ४४ ॥

एवं नीचतरे देशे कोणस्योभयपार्श्वतः ।

विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ॥ ४५ ॥

स्वयं मध्यप्रदेशस्थो बाहूनां मूलकारणम् ।

सप्तानामपि देशानामधिष्ठानं हि मध्यमम् ॥ ४६ ॥

मध्यमात् पञ्चकामिति देशसंज्ञा विधीयते ।

मध्यदेशपञ्चकम् । उच्चदेशपञ्चकम् । उच्चतरदेशपञ्चकम् ।
 ऊर्ध्वदेशपञ्चकम् । नीचदेशपञ्चकम् । नीचतरदेशपञ्चकम् । अधो-
 मुखदेशपञ्चकम् । एवं सप्तपञ्चकं समुत्पन्नम् ।

समपुरःप्रसारितम् । पृष्ठविषमप्रसारितम् ।
 समविषमप्रसारितम् । पृष्ठकोणप्रसारितम् ।
 समकोणप्रसारितम् । पृष्ठवक्रप्रसारितम् ।
 समवक्रप्रसारितम् । उत्तरविषमप्रसारितम् ।
 पार्श्वप्रसारितम् । उत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
 पार्श्वविषमप्रसारितम् । उत्तरपार्श्ववक्रप्रसारितम् ।
 पार्श्वकोणप्रसारितम् । उत्तरकोणप्रसारितम् ।
 पार्श्ववक्रप्रसारितम् । (उत्तर)पुरोवक्रप्रसारितम् ।
 पृष्ठप्रसारितम् ।

समपुरोभेदाः (१६ ? १७).

उच्चपुरःप्रसारितम् ।	उच्चपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
उच्चविषमप्रसारितम् ।	उच्चपृष्ठकोणप्रसारितम् ।
उच्चपुरःकोणप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरविषमप्रसारितम् ।
उच्चदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
उच्चपार्श्वप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरपार्श्ववक्रप्रसारितम् ।
उच्चपार्श्वविषमप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरकोणप्रसारितम् ।
उच्चदक्षिणकोणप्रसारितम् ।	उच्चपुरोवक्रप्रसारितम् ।
(उच्च)पृष्ठप्रसारितम् ।	

उच्चभेदाः (१६ ? १५).

उच्चतरपुरःप्रसारितम् ।	उच्चतरपृष्ठप्रसारितम् ।
उच्चतरविषमपुरःप्रसारितम् ।	उच्चतरपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
उच्चतरपुरःकोणप्रसारितम् ।	उच्चतरपथिमोत्तरकोणप्रसारितम् ।
उच्चतरदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरवक्रप्रसारितम् ।
उच्चतरपार्श्वप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
उच्चतरपार्श्वविषमप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरविषमप्रसारितम् ।
उच्चतरदक्षिणापरकोणप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरपूर्वकोणप्रसारितम् ।
उच्चतरपृष्ठवक्रप्रसारितम् ।	उच्चतरपुरोवक्रप्रसारितम् ।

उच्चतरभेदाः १६.

ऊर्ध्वपुरोवक्त्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वपुरोवक्त्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वपुरोदक्षिणकोणप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठोत्तरकोणप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वदक्षिणवक्त्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरवक्त्रप्रसारितम् ।
ऊर्ध्व(दक्षिण)पाइर्वप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वदक्षिणविषमप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरविषमप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वदक्षिणापरकोणप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरकोणप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वपृष्ठवक्त्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठोवक्त्रप्रसारितम् ।

ऊर्ध्वभेदाः १६.

नीचपुरःप्रसारितम् ।	नीचपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
नीचपुरोविषमप्रसारितम् ।	नीचपृष्ठोत्तरकोणप्रसारितम् ।
नीचपुरोदक्षिणकोणप्रसारितम् ।	(नीचोत्तरवक्त्रप्रसारितम् ?) ।
नीचदक्षिणवक्त्रप्रसारितम् ।	नीचोत्तरविषमप्रसारितम् ।
नीचदक्षिणपार्श्वप्रसारितम् ।	(नीचोत्तरकोणप्रसारितम् ?) ।
नीचदक्षिणविषमप्रसारितम् ।	नीचोत्तरप्रसारितम् ।
नीचदक्षिणापरकोणप्रसारितम् ।	नीचोत्तरपूर्वकोणप्रसारितम् ।
नीचपृष्ठवक्त्रप्रसारितम् ।	नीचोत्तरपुरोवक्त्रप्रसारितम् ।
नीचपृष्ठप्रसारितम् ।	

नीचभेदाः १६.

नीचतरपुरःप्रसारितम् ।	नीचतरपृष्ठवक्त्रप्रसारितम् ।
नीचतरपुरोविषमप्रसारितम् ।	नीचतरपृष्ठप्रसारितम् ।
नीचतरपुरोदक्षिणकोणप्रसारि-	नीचतरपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
[तम् ।	
नीचतरदक्षिणवक्त्रप्रसारितम् ।	नीचतरपृष्ठोत्तरकोणप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणपार्श्वप्रसारितम् ।	नीचतरोत्तरवक्त्रप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणविषमप्रसारितम् ।	नीचतरोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणापरकोणप्रसारि-	नीचतरोत्तरवक्त्रप्रसारितम् ।
[तम् ।	
	नीचतरोत्तरपूर्वकोणप्रसारितम् ।
	नीचतरपूर्ववक्त्रप्रसारितम् ।

नीचतरभेदाः १६.

अधोमुखपुरःप्रसारितम् ।   अधोमुखपृष्ठप्रसारितम् ।
 अधोमुखपुरेविषमप्रसारितम् ।   अधोमुखपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
 अधोमुखपुरोदक्षिणकोणप्रसा-
     [रितम् ।   अधोमुखोत्तरकोणप्रसारितम् ।
 अधोमुखदक्षिणवक्त्रप्रसारितम् ।   अधोमुखोत्तरवक्त्रप्रसारितम् ।
 अधोमुखदक्षिणपार्श्वप्रसारितम् ।   अधोमुखोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
 अधोमुखदक्षिणविषमप्रसारि-
     [तम् ।   अधोमुखोत्तरविषमप्रसारितम् ।
 अधोमुखदक्षिणापरकोणप्रसा-
     [रितम् ।   अधोमुखोत्तरपूर्वप्रसारितम् ।
 अधोमुखपृष्ठवक्त्रप्रसारितम् ।   अधोमुखपूर्ववक्त्रप्रसारितम् ।
 अधोमुखभेदाः १६.

एवं शताधिकद्वादशस्थानानि वाहवश निरूपिताः ।

बाहूनां प्रचारदेशमाह —

उभयपार्श्वप्रदेशात् पूर्वखण्डाः नाट्यप्रचारभूमयः । अपरख-
 ण्डास्तु उपकारभूमयः । तेषु सप्तस्थानेषु ऊर्ध्वशाहवश्चरन्ति । एवं सं-
 कुचित्वाहूनां सप्तस्थानसञ्चाराभावात् यथायोग्यं प्रचरन्ति । प्रचार-
 काले उत्तममध्यमदेशाः सलक्षणा विलक्षणा दुर्लक्षणाः सन्ति । रे-
 खायुद्धप्रदेशेषु चरा वाहवः सलक्षणाः । शुद्धदेशा अशुद्धदेशेषु चरा
 वाहवो विलक्षणाः । शुद्धाशुद्धदेशविवेकज्ञानहीना वाहवो दुर्लक्षणाः ।
 एवं विलक्षणदुर्लक्षणहीनाः सलक्षणा वाहवः प्रचारकाले रागज्ञानता-
 लज्जानविशिष्टाः सामाजिकानां रससन्तोषप्रदाः ।

इदानीं तिर्यग्देशावान्तरदेशचराहूनां लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणो वाहुः पुरः पश्चात् प्रसारितः ।
 व्यत्यस्ते वाहुरित्युक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ४७ ॥

विनियोगः —

पुरः पश्चान्निरसने करणावेशवेगयोः ।
पूर्वापरप्रदेशेषु गृहीतजनसञ्चरे ॥ ४८ ॥

एवमादिविशेषेषु व्यत्यस्तो विनियुज्यते ॥ ४९ ॥

पुरोव्यत्यस्तस्य लक्षणमाह —

वक्षस्समौ वक्रवाहू व्यत्यस्तौ कूर्परद्धयात् ।
पुरोव्यत्यस्तवाहू तौ कीर्तिं तौ भरतागमे ॥ ५० ॥

विनियोगः —

उभयोः समकाले च ताम्बूलद्रव्यदानयोः ।
एकजानूपरि गते विलासोल्लासभावयोः ॥ ५१ ॥

चिन्तने तपसि ध्याने व्यत्यस्तो विनियुज्यते ।
ऊर्ध्वदेशेऽप्यधोदेशे ग्रहणे दृष्टनेऽपि च ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वव्यत्यस्त इत्येवमधोव्यत्यस्त इत्यपि ।
वामो वा दक्षिणो वाहुः समर्तिर्यक्षप्रदेशकौ ॥ ५३ ॥

उरस्समगतौ तौ तु तिर्यग्बाहुरिति स्मृतः ।

विनियोगः —

सभापतेस्तु निलये कुचयोऽछादने करे ॥ ५४ ॥

एवमादिविशेषेषु तिर्यग्बाहुर्नियुज्यते ।

एवं व्यत्यस्तपुरोव्यत्यस्तोऽर्धाधोव्यत्यस्ततिर्यग्बाहुनां लक्षणवि*-
नियोगश्चिन्तितः ॥

इदानीमवान्तरदेशस्वरूपमाह —

विना पुरः पार्श्वदेशौ कोणदेशो ह्यवान्तरः ॥ ५५ ॥

सम एको द्विरुच्चश्च द्वावुच्चतरदेशगौ ।

एवं पञ्चविधस्तावत् कीर्तिं तोऽवान्तरो भुजः ॥ ५६ ॥

अवान्तरसमस्य लक्षणमाह —

तिर्यग्बाहुः समे देशे सार्धतालेन विस्तृतः ।

समावान्तरबाहुः स कीर्तिं तो भरतागमे ॥ ५७ ॥

* कर्वव्यव्यस्ताधोम्यव्यस्तयोर्किनियोगो छुसः स्थात् ।

समावान्तरवाहुश्चेत् सार्धतालप्रमाणतः ।
उच्चदेशं यदि गतः सोच्चावान्तरदेशगः ॥ ५८ ॥

अवान्तरो देशगतो विस्तृतः सार्धतालतः ।
उच्चावान्तरदेशे च विस्तृतो वाहुरुच्यते ॥ ५९ ॥

उक्त उच्चस्थितो वाहुः सार्धतालप्रमाणतः ।
गत उच्चतरं देशं विस्तृतोच्चतरो भुजः ॥ ६० ॥

विस्तृतोच्चतरो वाहुः सार्धतालप्रमाणतः ।
तिर्यगुच्चतरं प्राप्तस्तिर्यगुच्चतरो भुजः ॥ ६१ ॥

एवं नीचदेशेऽपि पञ्चानामपि वाहूनां लक्षणमाह —

तिर्यहनीचश्च विततस्तथा नीचतरो भुजः ।
तिर्यहनीचतरश्चापि विस्तृतोऽधस्तिरोमुखः ॥ ६२ ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणमाह —

समदेशान्नीचदेशे सार्धतालप्रमाणतः ।
तिर्यङ्गमार्गगतो वाहुस्तिर्यङ्गनीचभुजः स्मृतः ॥ ६३ ॥
तदेशात् तालमानेन तिर्यङ्गनीचश्च विस्तृतः ।
तिर्यङ्गनीचश्च विततो वाहुरित्युच्यते बुधैः ॥ ६४ ॥

नीचतरदेशतिर्यग्बाहुलक्षणमाह —

नीचान्नीचतरे देशे सार्धतालप्रमाणतः ।
तिर्यङ्गमार्गगतो वाहुस्तिर्यङ्गनीचतरः स्मृतः ॥ ६५ ॥
तिर्यङ्गनीचतरो वाहुस्तालमानेन विस्तृतः ।
तिर्यङ्गनीचतरो वाहुर्विस्तृतः परिकीर्तिः । ६६ ॥
उक्तनीचतराद् देशात् सार्धतालप्रमाणतः ।
अधोमुखतिरशीनवाहुरित्युच्यते बुधैः ॥ ६७ ॥

एवं तिर्यङ्गमुखावान्तरदेशगतानां वाहूनां लक्षणमुक्तम् । इदानीं
वाहूनां प्रयत्नभेदमाह —

कठिनः शिथिलश्चैव प्रलम्बः सरलस्तथा ।
प्रयत्नश्चैति पश्चैते प्रयत्ना वाहुसम्भवाः ॥ ६८ ॥

कठिनस्य लक्षणमाह —

आन्तरश्च प्रयत्नश्चेद् हृषभावसमन्वितः ।

पूर्णवाहुं स सम्प्राप्तः कठिनः परिकीर्तिः ॥ ६९ ॥

विनियोगः—

बाहोर्बलपरीक्षायां शकटाकर्षणे तथा ।

भारोन्नमनवाहौ च कठिनः परिकीर्तिः ॥ ७० ॥

शिथिलस्य लक्षणमाह —

प्रयत्नश्चान्तरस्तावच्छिथिलीकृत्य सङ्गतः ।

पूर्णवाहुं स शिथिलः प्रयत्नः परिकीर्तिः ॥ ७१ ॥

विनियोगः—

आयासे च भ्रमे मोहे त्रिषादे हुवले तथा ।

नटने शिथिलाकारभुजयोर्विनियुज्यते ॥ ७२ ॥

प्रलम्बस्य लक्षणमाह —

शिथिलीकृतवाहुश्चेदकदेशावलम्बितः ।

प्रलम्बवाहुरित्येवं प्रोक्तो भरतवेदिभिः ॥ ७३ ॥

विनियोगः—

उल्लासभावनटने चोल्लासासनसंस्थितौ ।

वातरोगेण विवशे प्रलम्बो विनियुज्यते ॥ ७४ ॥

सरलस्य लक्षणमाह —

अप्रयासेन कार्येषु स्वाधीनवशवर्तनः ।

सरलो वाहुरित्युक्तः प्रसिद्धो भरतागमे ॥ ७५ ॥

विनियोगः—

उपायचतुरे कार्ये पटे चित्रविलेखने ।

नाथ्ये सरलहस्तेषु सरलो विनियुज्यते ॥ ७६ ॥

प्रयत्नस्य लक्षणमाह —

यत्नानुकूलक्रिया चतुराकारशोभनः ।

प्रयत्नो वाहुरित्युक्तः प्रसिद्धो भरतागमे ॥ ७७ ॥

विनियोगः—

सौन्दर्याभिनये चाकचकये सन्तोषभाषणे ।
सम्यगित्यनुमोदे च सप्रयत्नो नियुज्यते ॥ ७८ ॥

इदार्णि कूर्परमणिवन्धक्रियाकौशलयमेदमाह—
ऋजुः समश्च ललितो लघुर्लघुतरस्तथा ।
एताः क्रियाः कूर्पे च मणिवन्धे च सम्भवाः ॥ ७९ ॥
ऋजुलक्षणमाह—
कूर्परौ मणिवन्धश्चाप्यनायासक्रियोज्ज्वलौ ।
ऋजुर्बाहुरिति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ८० ॥

विनियोगः—

चामराणां च चलने अमणे वेष्टने तथा ।
नटने बाहुसञ्चारे कर्जुर्नाव्ये नियुज्यते ॥ ८१ ॥

समस्य लक्षणमाह—

कूर्परो मणिवन्धश्च समाकारप्रसारितः ।
समाख्यो मणिवन्धश्च समवाहुः प्रकीर्तिः ॥ ८२ ॥

विनियोगः—

प्रसारणे चोद्धमने चोर्ध्वहस्तप्रसारणे ।
व्यायामे वाहुमाने च समो नाव्ये नियुज्यते ॥ ८३ ॥

ललितस्य लक्षणमाह—

सलक्षणक्रियापूर्वं ललिताकारशोभितः ।
अञ्जितः कुञ्जितश्चापि स बाहुर्ललितः स्मृतः ॥ ८४ ॥

विनियोगः—

उपचारेण वचने नटने सालकभ्रमे ।
वह्नीद्वर्कमणि ज्वालाजृम्भणे विनियुज्यते ॥ ८५ ॥

लघुलक्षणमाह—

अप्रयत्नक्रियापूर्वमादानग्रहणक्षमः ।
लघुरित्युच्यते बाहुर्भरते रसवेदिभिः ॥ ८६ ॥

विनियोगः —

गतागतगतौ नाथ्ये करविन्यासदर्शने ।
भूजविस्तारतो नाथ्ये प्राकारादिप्रदर्शने ॥ ८७ ॥
दीपनीराजनकरे लघुर्नाथ्ये नियुज्यते ।

लघुतरस्य लक्षणमाह —

लघोर्लघुतरेणैव रसबाहुक्रियोज्ज्वलः ॥ ८८ ॥
बाहुर्लघुतरश्चेति कीर्तिंतो भरतागमे ।

विनियोगः —

नटने चातिशीघ्रेण करविन्यासचालने ॥ ८९ ॥
द्रुतकालानुकरणे खण्डने चैकलालतः ।
बाहुर्लघुतरो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ९० ॥

इदानीं करपाटस्य लक्षणमाह —

कान्तः सुरूपः सरसः प्रसादः कोमलस्तथा ।
एताः पञ्च क्रियास्तावत् करपाटः प्रकीर्तिताः ॥ ९१ ॥

कान्तस्य लक्षणमाह —

करलक्षणमार्गेण करव्यापारभावना ।
शोभते यदि कान्तः स करपाटः प्रकीर्तिः ॥ ९२ ॥

विनियोगः —

पदश्लोकाद्यभिनये भावार्थस्य प्रदर्शने ।
नटने गतिविन्यासे स्वशरीरस्य लाघवे ॥ ९३ ॥
शब्दाभिनयचेष्टायां कान्तो हि विनियुज्यते ।

सुरूपस्य लक्षणमाह —

विरूपरहितो इस्त उक्तलक्षणशोभितः ॥ ९४ ॥
चक्षुःसुखकरो नाथ्ये सुरूपः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखाया गात्रकम्पनचालने ॥ ९५ ॥
करानुगुणमार्गेण भावार्थस्य प्रदर्शने ।
विरूपचेष्टारहिते सुरूपो विनियुज्यते ॥ ९६ ॥

सरसस्य लक्षणमाह —

भात्मसंस्थो नवरसश्चकुर्मार्गात् करं गतः ।

सरसः कर इत्युक्तो भरते रसवेदिभिः ॥ ९७ ॥

विनियोगः —

शृङ्गाराभिनये नाथ्वे स्थायिभावप्रदर्शने ।

रसभावानुकरणे सरसो विनियुज्यते ॥ ९८ ॥

प्रसादस्य लक्षणमाह —

मनःप्रसादसन्तोषमनोभावरसोदयः ।

कर्मेन्द्रियैः करगतः प्रसादः परिकीर्तिः ॥ ९९ ॥

विनियोगः —

करयोर्वदनस्यापि सम्बन्धकरणे रसे ।

पदयोः करयोश्चापि समभावार्थवोधने ॥ १०० ॥

मनःप्रसादसम्पन्नहस्तमावप्रदर्शने ।

निर्दोषलक्षणकरे प्रसादो विनियुज्यते ॥ १०१ ॥

कोमलस्य लक्षणमाह —

पञ्चाङ्गरसविज्ञानमनःकोमलभासुरः ।

तालकाळत्रियायोग्यचातुर्येण च भासुरः ॥ १०२ ॥

एवमादिगुणैर्युक्तः कोमलः परिकीर्तिः ।

विनियोगः —

षाचा ताळानुकरणे ताळानुकरणे पदे ॥ १०३ ॥

पदाभिनयसम्पन्नरसमार्गे नियुज्यते ।

करयोरुक्तं लक्षणं सर्वाङ्गेष्वप्युपपादनीयम् । अभिनयस्य कर-
प्राधान्यात् करयोरेव चिन्तितः ॥

इदानीम् उक्तानां बाहूनां वेष्टनादिपञ्चक्रियालक्षणं चिन्त्यते ।

एताः पञ्च क्रियाः उक्तेषु सप्तस्थानेषु सम्भवन्ति ॥

वेष्टनं वीजनं चैव वर्तनं खण्डनं तथा ॥ १०४ ॥

षलनं चोति पञ्चैताः क्रिया नाथोपयोगिनः(१) ।

वेष्टनस्य लक्षणमाह —

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च पृष्ठतश्चोर्ध्वदेशतः ॥ १०५ ॥

विषमाद् वक्रतश्चापि स्वाधोदेशाच्च वेष्टने ।

अष्टधा वेष्टनं प्रोक्तमेकभागे द्विभागतः ॥ १०६ ॥

(पुरोवेष्टनस्य लक्षणमाह —)

बाहुद्वयं वा वाहुं वा स्वस्तिकाद् विप्रकीर्णतः ।

पुरतो वेष्टने प्राप्ते पुरोवेष्टनमुच्यते ॥ १०७ ॥

पार्श्ववेष्टनस्य लक्षणमाह —

भुजमूलप्रदेशे तु वाहुभ्यां वाहुनापि वा ।

वेष्टने सति तद् तावत् पार्श्ववेष्टनमुच्यते ॥ १०८ ॥

पश्चाद्वेष्टनस्य लक्षणमाह —

*बाहुद्वयं वा वाहुं वा पृष्ठतः सम्प्रसार्य च ।

वेष्टने सति तत् तावत् पृष्ठवेष्टनमुच्यते ॥ १०९ ॥

ऊर्ध्ववेष्टनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वप्रसारितौ वाहू द्वाभ्यामेकेन वेष्टितौ ।

ऊर्ध्ववेष्टनमित्येतत् प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ११० ॥

विषमवेष्टनस्य लक्षणमाह —

विषमस्थानतो वाहुं प्रसार्य यदि वेष्टि(ते १ तौ) ।

द्वाभ्यामेकेन वा वा(हुं१हु) विषमं वेष्टनं स्मृतम् ॥

वक्रं तु द्विविधं प्रोक्तं तिर्यक्स्वस्थानवक्रितम् ।

तिर्यग्वक्रितस्य लक्षणमाह —

बाहुभ्यां विपरीताभ्यामन्यदेशेषु वेष्टने ॥ ११२ ॥

तिर्यग्वेष्टनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

स्वस्थानवक्रितस्य लक्षणमाह —

स्वस्थानाद् वक्रतो वाहुमेकं वा द्वयमेव वा ॥ ११३ ॥

प्रसार्य वेष्टने प्राप्ते चैतत् स्वस्थानवक्रितम् ।

* नेदं पश्चाद्वेष्टनस्य लक्षणम् । सत् लुप्तमिति प्रतिभाति ।

अधोदेशवेष्टनस्य लक्षणमाह —

अधः प्रसारितौ वाहू (ताै द्वा)भ्यामेकेन वेष्टि(तेै ? तौ) ॥

अधोवेष्टनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

एवमुक्तं वेष्टनं शताधिकद्वादशवाहुञ्चपि सम्भवति ।

वीजनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वक्रमोऽधःक्रमश्च द्विपार्श्वक्रम एव च ॥ ११५ ॥

युरःपृष्ठक्रमश्चैव पृष्ठतश्च युरःक्रमः ।

द्विवाहुविपरीतश्च क्रमः स्वस्तिक एव च ॥ ११६ ॥

कोणा(त) कोणो विकोणाच्च नीचादुच्चक्रमस्तथा ।

ऋमादुच्चतरानीचो वक्रादुच्चादधोमुखः ॥ ११७ ॥

तिर्यगुच्छतरानीचः समपानक्रमस्तथा ।

समादृ विषममानाच्च नीचो नीचात् समस्तथा ॥ ११८ ॥

एवं द्व्यष्टकमेदेन वीजनं वहु वर्तते ।

ग्रन्थविस्तारभीत्या च किञ्चिदत्र प्रदर्शितम् ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वक्रमस्य लक्षणमाह —

वाहुद्वयं वा वाहुं वा सममूर्ध्वं प्रसार्य च ।

द्वाभ्यामेकेन वा शीघ्रमधोदेशान्तवीजने ॥ १२० ॥

ऊर्ध्वक्रममिति प्रोक्तं वीजनं नाव्यवेदिभिः ।

अधःक्रमस्य लक्षणमाह —

द्वाभ्यामेकेन वा शीघ्रमूर्ध्वदेशान्तवीजने ॥ १२१ ॥

अधःक्रममिति प्रोक्तं वीजनं नाव्यवेदिभिः ।

द्विपार्श्वक्रमस्य लक्षणमाह —

पार्श्वद्वयाच्च पार्श्वान्तं द्रयेनैकेन वीजने ॥ १२२ ॥

पर्यायेणापि तत् तावद् द्विपार्श्वक्रममुच्यते ।

मरान्तरलक्षणमाह —

पार्श्वक्रमं समारभ्य स्वोर्ध्वाधोदेशवीजने ॥ १२३ ॥

द्विपार्श्वक्रममित्युक्तं वीजनं भरतागमे ।

पुरःपृष्ठकमस्य लक्षणमाह —

पुरः प्रसारितौ वाहू द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ॥ १२४ ॥

पृष्ठान्तं वीजने प्राप्ते पुरःपृष्ठकम् हि तद् ।

पृष्ठकमस्य लक्षणमाह —

पृष्ठप्रसारिते वाहौ पूर्वदेशान्तवीजने ॥ १२५ ॥

द्वयेनैकेन वा तावद् पृष्ठकममुदाहृतम् ।

द्विवाहुविपरीतस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं वापि दक्षिणं वाममेव वा ॥ १२६ ॥

ऊर्ध्वाधो विपरीताभ्यां वाहुभ्यां वीजने कृते ।

द्विवाहुविपरीतं तद् वीजनं परिकीर्तितम् ॥ १२७ ॥

स्वस्तिकवीजनस्य लक्षणमाह —

मुखप्रमाणमुन्नम्य स्वस्तिकीकृत्य वीजने ।

स्वस्तिकं वीजनमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १२८ ॥

कोणात् कोणस्य लक्षणमाह —

पुरःकोणाद् दक्षिणान्तं दक्षिणादपि पूर्वकम् ।

दक्षिणात् पश्चिमान्तं च पश्चिमाद् दक्षिणावधि ॥ १२९ ॥

पश्चिमादुत्तरान्तं चाप्युत्तरात् पश्चिमावधि ।

उत्तराद् दक्षिणान्तं च दक्षिणादुत्तरावधि ॥ १३० ॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां कोणात् कोणोऽष्टधा स्मृतः ।

विकोणात् कोणस्य लक्षणमाह —

कोणादुत्तरपूर्वाच्चेद् दक्षिणापरवीजितम् ॥ १३१ ॥

दक्षिणापरकोणाच्चेदुत्तरात् पूर्ववीजितम् ।

उत्तरापरकोणाच्चेद् दक्षिणापूर्ववीजितम् ॥ १३२ ॥

दक्षिणापूर्वकोणाच्चेदुत्तरापरवीजितम् ।

सन्ध्यपार्थस्य मार्गेण विकोणात् कोण उच्यते ॥ १३३ ॥

नीचादुच्चस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे नीचादुच्चान्तवीजितम् ।

उच्चान्तवीचान्तमपि चेद् नीचादुच्चक्रमः स्मृतः ॥ १३४ ॥

क्रमादुच्चतरनीचस्य लक्षणमाह —

क्रमादुच्चतरस्थानाद् नीचदेशान्तवीजने ।
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां क्रमादुच्चतरः स्मृतः ॥ १३५ ॥

वक्रोच्चस्य लक्षणमाह —

वक्रोच्चस्थिविधः प्रोक्तस्तिर्यग्निवषमभेदतः ।
सब्यापसव्यभेदाच्च तेषां लक्षणमुच्यते ॥ १३६ ॥

तिर्यगुच्चवक्स्य लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणो वाहुस्तिर्यगुच्चातिवक्तितात् ।
यथामार्गं गतौ नीचदेशान्तं वीजने कृते ॥ १३७ ॥
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां तिर्यग्वक्रोच्च उच्यते ।

विषमवक्रोच्चस्य लक्षणमाह —

देशाद् विषमतश्चोच्चादधोदेशान्तवीजिते ॥ १३८ ॥
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां विषमोच्चादधोमुखः ।

सब्यापसव्यविषमवक्रोच्चस्य लक्षणमाह —

सब्यापसव्यवाहुभ्यां विषमाद् वक्रतोऽपि वा ॥ १३९ ॥
उच्चाद्वा नीचतो वापि प्रतिलोमानुलोमतः ।
सब्यापसव्यविषमवक्रोच्चं वीजनं स्मृतम् ॥ १४० ।

तिर्यगुच्चतरनीचस्य लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणो वाहुस्तिर्यगुच्चतरं गतः ।
ताभ्यामेकेन वा तिर्यग्वीजने विषरीततः ॥ १४१ ॥
तिर्यगुच्चतरनीचवीजनं परिकीर्तितम् ।

सममानक्रमस्य लक्षणमाह —

उक्तेषु सप्तस्थानेषु सममानेन वीजितः ॥ १४२ ॥

सममानमिति प्रोक्तं वीजनं भरतागमे ।

समविषमनीचस्य लक्षणमाह —

समाद् वा विषमाद्वापि नीचान्तं पार्श्ववीजने ॥ १४३ ॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां समं विषमवीजनम् ।

बीचात् समविषमस्य लक्षणमाह—

नीचदेशं समारभ्य समाइ विषमतोऽपि वा ॥ १४४ ॥

पुरक्रमेण वा पार्वत्यक्रमेणापि च वीजने ।

नीचात् सममिति प्रोक्तं वीजनं विषमं च तत् ॥ १४५ ॥

एवमपेक्षाद्युद्धिकलिपतानि वीजनानि वहूनि सन्ति ।

इदानीं वर्तनलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । वर्तनं गतागतमित्यर्थः ॥

दीर्घसङ्कोचखर्वाश्च गतयस्त्रिविधाः स्मृताः ।

अन्योन्यगतिसंयोगाद् वहूभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ १४६ ॥

दीर्घश्च दीर्घसङ्कोचो दीर्घखर्व इति त्रयः ।

सङ्कोचदीर्घः सङ्कोचखर्वः सङ्कोच इत्यपि ॥ १४७ ॥

खर्वदीर्घश्च सङ्कोचः सङ्कोचात् खर्व इत्यपि ।

एता नव क्रियास्तावत् सप्तस्थानेषु गोचराः ॥ १४८ ॥

दीर्घस्य लक्षणमाह—

स्वभावलिताकारस्तालकालप्रसारितः ।

उक्तात्रिकाक्रियायोगाद् दीर्घकालक्रियो भुजः ॥ १४९ ॥

सङ्कोचस्य लक्षणमाह—

दीर्घप्रसारितो बाहुः सङ्कोचस्तालमानतः ।

कूर्परक्षिया नाथ्ये स सङ्कोचः प्रकीर्तितः ॥ १५० ॥

खर्वस्य लक्षणमाह—

भुजमूलक्रियापूर्वं गतागतसमान्वितः ।

खर्वक्रियासु विश्रान्तः स खर्वः परिकीर्तितः ॥ १५१ ॥

एतेषां विनियोगस्तु नाथ्ये सर्वत्र वर्तते ।

अतो वर्तनमित्युक्तं नर्तकैर्भरतागमे ॥ १५२ ॥

खण्ठनलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते—

उक्तेषु सप्तस्थानेषु करपाश्वेन खण्डने ।

खण्डनं वहूधा प्रोक्तं किञ्चिदत्र प्रदर्शयते ॥ १५३ ॥

पुरतः पार्वतश्चापि वक्राद् विषमतोऽपि वा ।

उच्चान्नीचात् समात् कोणात् विपरीताच्च खण्डने ॥ १५४ ॥
क्रियाविश्रान्तिदेतुश्च खण्डनं नर्तका विदुः ।

पुरःखण्डनस्य लक्षणमाह—

दीर्घसङ्कोचबाहुभ्यां समाधोमुखखण्डने ॥ १५५ ॥
पुरःखण्डनसङ्कोचखण्डनं परिकीर्तितम् ।

लक्षणान्तरमाह—

दीर्घबाहुं समुच्चम्य पुरो वेगेन खण्डने ॥ २५६ ॥
पुरःखण्डनमित्युक्तं भरते नाथ्वदेदिभिः ।

पार्श्वखण्डनस्य लक्षणमाह—

पार्श्वदेशात् समुच्चम्य पार्श्वाधोमुखखण्डने ॥ १५७ ॥
पार्श्वखण्डनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

(वक्रखण्डनस्य लक्षणमाह—)

वामे च दक्षिणं बाहुं दक्षिणे वाममेव वा ॥ १५८ ॥
र्तियगुच्चतरे देशे समुच्चम्य च वेगतः ।
वक्राधोमुखदेशेन खण्डनं वक्रमुच्यते ॥ १५९ ॥

विषमखण्डनस्य लक्षणमाह—

वामे च वामवाहुश्च दक्षिणे दक्षिणो भूजः ।
स्वपार्श्ववर्तः समुच्चम्य वेगादुत्तानितात् तलात् ॥ १६० ॥
अधोमुखेन विषमात् खण्डनं विषमं विदुः ।

उच्चनीचखण्डनस्य लक्षणमाह—

उत्तानितोऽधस्तलो वा वक्रोच्चत्रिकदेशतः ॥ १६१ ॥
कोणतोऽधोमुखेनैव विषमस्थानखण्डने ।
उच्चनीचमिति प्रोक्तं खण्डनं भरतागमे ॥ १६२ ॥
नीचादुच्चक्र(मो ? मे)ऽप्येवं खण्डनं भरतागमे ।

समखण्डनस्य लक्षणमाह—

समात् सममनुप्राप्य तन्मार्गेणैव खण्डने ॥ १६३ ॥
समखण्डनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

लक्षणान्तरमाह—

यावद्विस्तारतो वाहुं पार्श्वयोः सम्प्रसार्य च ॥ १६४ ॥

विस्तार्योङ्गासभावेन गतिविश्रान्तिखण्डनम् ।

समखण्डनमित्यन्यत् कीर्तिंतं भरतागमे ॥ १६५ ॥

विस्तारखण्डनमिति क्वचिदाहुश्च नर्तकाः ।

कोणखण्डनस्य लक्षणमाह—

कोणात् कोणमनुप्राप्य कोणदेशेन खण्डने ॥ १६६ ॥

कोणखण्डनमित्युक्तं वक्रखण्डनमेव वा ।

विपरीतखण्डनस्य लक्षणमाह—

देशाद् देशमनुप्राप्य स्वान्यदेशेन खण्डने ॥ १६७ ॥

खण्डनं विपरीतं तत् कीर्तिंतं भरतागमे ।

निरस्तस्य लक्षणमाह—

रसाभासे रसोत्साहे शृङ्गोङ्गासभावयोः ॥ १६८ ॥

नृत्ताभिनयविश्रान्तौ निरस्तमिति कीर्तिंतम् ।

उत्सारणं निरसनमपविद्वमिति त्रिकम् ॥ १६९ ॥

खण्डने वीजने चापि प्रसिद्धं नर्तका विदुः ।

क्रियोपशममित्येवं समाप्तौ परिकीर्तिंतम् ॥ १७० ॥

नृत्तादिषु गतागतक्रियालक्षणं चिन्त्यते ।

पुरःपाश्वोऽन्यपाश्वश्च पाश्वभागगतागतः ।

पुरोगतागतश्चैव भुजमूलात् पुरोगतः ॥ १७१ ॥

ऊर्ध्वाधोगमनं पाश्वाद् द्विपाश्वोर्ध्वगतागतः ।

पाश्वडोलः पुरोडोलस्तिर्यग्डोलविवर्तनम् ॥ १७२ ॥

विवर्तनक्रिया नाट्ये दशभेति प्रकीर्तिः ।

क्रियाणामर्थमाह—

त्रिपताको हंसपक्षः पताकः कटकामुखः ॥ १७३ ॥

शिखरः पल्लवश्चैव मुष्ठिः कमल एव च ।

एते करा नृत्तकार्ये नटनार्थोपयोगिनः ॥ १७४ ॥

क्रियाप्रचारमाह —

उत्तानिताधस्तलेन पुरःपार्श्वप्रसारितः ।

पुरःपार्श्वं इति प्रोक्तः प्रचारो भरतागमे ॥ १७५ ॥

अन्यपार्श्वस्य लक्षणमाह —

उक्तस्थलस्थितभुजादुत्तानागमनक्रिया ।

मार्गार्धेऽधस्तलाक्षारस्त्वन्यपार्श्वप्रसारितः ॥ १७६ ॥

अन्यपार्श्वं इति प्रोक्तो नृत्ते भरतवेदिभिः ।

पार्श्वभागगतागतस्य लक्षणमाह —

उत्तानिताधस्तलेन पार्श्वभागादधोमुखः ॥ १७७ ॥

दीर्घप्रसारितं कृत्वा परिक्रम्याप्यधस्तलात् ।

पुनः पर्यागतो वाहुः पार्श्वभागगतागतः ॥ १७८ ॥

पुरोगतागतस्य लक्षणमाह —

वक्षःसमकरो वाहुरुत्तानाधस्तलः पुरः ।

अधोमुखं प्रसार्यैव परिक्रम्य च सम्मुखः ॥ १७९ ॥

पुनर्वक्षः समाप्तातः पुरोदेशगतागतः ।

भुजमूलवलनस्य लक्षणमाह —

भुजमूलान्तमारभ्य चोत्तानतलवेष्टनात् ॥ १८० ॥

प्रसारिताधस्तलेन तिर्यक्पार्श्वप्रसारितः ।

भुजमूलेन वलनमिति नाथ्ये प्रकीर्तितम् ॥ १८१ ॥

ऊर्ध्वाधोगमनस्य लक्षणमाह —

वक्षःसमपुरोदेशादुत्तानाधस्तलः करः ।

अधोमुखादूर्ध्वगतिरुर्ध्वभागप्रसारितः ॥ १८२ ॥

परिक्रम्याप्यधोदेशात् पुनर्वक्षः समागतः ।

ऊर्ध्वाधोगमनं चेति कीर्तिं भरतागमे ॥ १८३ ॥

एवं पार्श्वयोरुर्ध्वगतागतस्यापि लक्षणम् ।

ठभयपार्श्वसंयुक्तगतागतस्य लक्षणमाह —

पार्श्वभागद्वयाद् वाहुद्वयमूर्ध्वप्रसारके ।

चक्षानिततलाद् गत्वा सुसंयुज्याप्यधस्तलः ॥ १८४ ॥

तन्मार्गेणैव विस्तार्य पाश्वयोश्चाप्यधस्तलः ।

नाभीदेशेन संयुक्तो द्विपाश्वोऽर्धगतागतः ॥ १८५ ॥

संयुक्तगतागतस्य लक्षणमुक्तम् । असंयुतहस्तेषु सर्वत्र नृत्तकि-
मायां वाहुद्वयेऽपि प्रत्येकं प्रत्येकं तत्तत्त्वक्रियायामुपयुज्यते ।

पाश्वडोलहस्तस्य लक्षणमाह —

पाश्वप्रसारितो डोलबाहुर्निम्नोन्नतागति ।

मुहुर्विवर्तनं कृत्वा पाश्वडोलः प्रकीर्तिः ॥ १८६ ॥

पुरःपश्चाङ्गोलस्य लक्षणमाह —

पुरःपश्चाङ्गोलबाहु मुहुः सम्यग्विवर्तितौ ।

पुरःपश्चाङ्गोलबाहु इत्युक्तौ भरतागमे ॥ १८७ ॥

तिर्यग्डोलस्य लक्षणमाह —

तिर्यक् पाश्वद्वये देशे डोलबाहु विवर्तितौ ।

तिर्यग्डोलाविति प्रोक्तौ वाहु भरतवेदिभिः ॥ १८८ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति — इदानीं निरूपिताः वाहुलक्षणे अग्रण-
कम्पनलोलरेचितचीढिता अस्थिरक्रियाः । समानतोऽर्धविषमवक्राः
स्थिरक्रियाः । सप्तसु स्थानेषु शताधिकद्वादशवाहुषु प्रथमं स्थिरपञ्च-
क्रियासंयोगे पञ्चशतोत्तरषष्टिसंख्याका वाहव उत्पन्नाः । उत्पन्नेषु
पञ्चशतोत्तरषष्टिसंख्याकेषु वाहुषु अस्थिरपञ्चक्रियासंयोगात् सहस्र-
द्वयाधिकाष्टशतबाहवः समुत्पन्नाः भुजमूलकूर्परमणिवन्धक्रियासु यथा-
योग्यं विनियुज्यन्ते ॥

वश्चिराजकुलशेखरप्रभोर्वाहुवीर्यवलवर्धने सदा ।

नर्तने रसिकसम्मता भुजा वालरामभरते निरूपिताः ॥ १८९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्त उदरलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

पूर्णः धामश्वलो भुग्नः कम्पितो विहृलस्तथा ।

गङ्गोचश्चेति भरते कीर्तिः सप्तघोदरः ॥ १ ॥

पूर्णस्य लक्षणमाह —

स्थूलाकारतया तावत् संपूर्णः पोपितोदरः ।

पूर्णं तदुदरं ज्ञेयं भरते नृत्तवेदिभिः ॥ २ ॥

विनियोगः —

लम्बोदरे पूर्णगर्भे वायुसंपरितोदरे ।

महोदरे वृहत्कुक्षौ पूर्णो नाथ्ये नियुज्यते ॥ ३ ॥

क्षामस्य लक्षणमाह —

पूर्णं चेदुदरं तावदाहारपरिवर्जितम् ।

शोषणात् क्षाम इत्युक्तमुदरं भरतागमे ॥ ४ ॥

विनियोगः —

कृशोदरे निराहारे सुन्दरीणां मृदूदरे ।

कृत्रिमात् क्षामकरणे चोदरे विनियुज्यते ॥ ५ ॥

चलस्य लक्षणमाह —

खभावतः स्थितं तावदुदरं चलितं यदि ।

श्वासवायोर्गतिवशाच्चलं तदुदरं स्मृतम् ॥ ६ ॥

विनियोगः —

विच्छिन्नधाराश्वासे च गमने शीघ्रधावने ।

तालशब्दानुकरणे चलं नाथ्ये नियुज्यते ॥ ७ ॥

भुग्नस्य लक्षणमाह —

हस्वाकारतया तावद् भुग्नं तदुदरं यदि ।

उदरक्षोभसंयुक्तं भुग्नं तदुदरं स्मृतम् ॥ ८ ॥

विनियोगः —

सङ्कटे चिन्तने दुःखे चोदरे व्याधिपीडने ।

विनष्टकार्ये भङ्गे च भुग्नं नाथ्ये नियुज्यते ॥ ९ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

दीर्घश्वासेन संयम्य कम्पितं चेन्मुहुर्मुहुः ।

कम्पितं तदिति ज्ञेयमुदरं भरतागमे ॥ १० ॥

विनियोगः —

मध्यमे च लये नाथे तालानुकरणे गतौ ।
कासस्वासे च दीर्घे च कम्पितं विनियुज्यते ॥ ११ ॥

विहृलस्य लक्षणमाह —

अकारणभयोत्पन्नसङ्कटे हृदयं गते ।
सकृच्चलं चेदुदरं विहृलं परिकीर्तितम् ॥ १२ ॥

विनियोगः —

अनिमित्तभयोत्पन्नावकार्यश्रवणेऽपि च ।
संज्ञया कृतरोमाश्चे विहृलं विनियुज्यते ॥ १३ ॥

सङ्कोचस्य लक्षणमाह —

स्वभावस्थं तदुदरं सङ्कोचेन तनूकृतम् ।
सङ्कोचं तदिति ज्ञेयमुदरं भरतागमे ॥ १४ ॥

विनियोगः —

एकृत्य दीर्घश्वासे च पिशाचोदरशोषणे ।
कूलस्य भञ्जने चापि जृम्भणे विनियुज्यते ॥ १५ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
वलराममहीपालाचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १६ ॥
एतेष्वेव हि कार्येषु चोदरं विनियुज्यते ॥ १६^१ ॥

पृष्ठलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

कुब्जाकारं समं तिर्यग्वक्रं कम्पितमेव च ।
पथात्पृष्ठनं चेति पञ्चधा पृष्ठमुच्यते ॥ १ ॥

कुब्जाकारस्य लक्षणमाह —

पृष्ठमध्यप्रदेशश्चेद् विनयेन स्वभावतः ।
अन्तःकुञ्चितखर्वश्च कुब्जाकारं प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

विनियोगः —

अशीतिवृद्धभावे च करणे लुठनै तथा ।
अत्यन्तकुञ्चने नाथे कुब्जता विनियुज्यते ॥ ३ ॥

समस्य लक्षणमाह —

कुब्जाकारस्थितं पृष्ठं समभावात् समुच्चतम् ।
समं पृष्ठमिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ ४ ॥

विनियोगः —

नाव्येषु समरेखायां मनोधैर्यस्थितावपि ।
उत्तानशयने भूमिलग्ने सम इतीर्यते ॥ ५ ॥

तिर्यग्वकस्य लक्षणमाह —

पृष्ठपार्श्वद्वयं तावत् तिर्यक् पार्श्वेषु वक्रितम् ।
वामे वा दक्षिणे भागे तिर्यग्वक्रं प्रकीर्तिंतम् ॥ ६ ॥

विनियोगः —

स्थूलोपधाने चोललासशयने पृष्ठदेशतः ।
आलस्यभञ्जने नाडीच्छोडने विनियुज्यते ॥ ७ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

पृष्ठान्तर्भागतः पृष्ठदेशेनापि च कम्पितम् ।
मुहुर्मुहुश्च संघर्षादुत्पन्नं भरतागमे ॥ ८ ॥

विनियोगः —

दृढप्रभावशक्तयां च स्वाङ्गविन्याससञ्चरे ।
भूमिलग्ने च करणेऽप्युत्तानोन्नमने तथा ॥ ९ ॥
एवमादिषु कार्येषु कम्पितं विनियुज्यते ।

पश्चात्पृष्ठनतस्य लक्षणमाह —

पृष्ठस्य मध्यभागेन धनुराकारतो नतम् ॥ १० ॥
पश्चात्पृष्ठनतं चेति कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः —

उत्तानपृष्ठोन्नमने करणे पतनेऽपि च ॥ ११ ॥
वंशाग्रे लघुविद्यायामुत्तानाकारलम्बने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १२ ॥

वालराममहीपालाचिन्ताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु पृष्ठदेशो नियुज्यते ॥ १३ ॥

ऊरुक्लक्षणविनियोगशिचन्त्यते । ननु भुजमूलकूर्परमणि-
वन्धात् ऊरुमूलजानुगुलकानामभिनयभेदोऽस्ति सामान्यरूपेण विशे-
षरूपेण च । तत्र सामान्याभिनयस्तु पदाभिनये चिन्तितः । ननु
ऊरुमूलजानुनोः पदाक्रियया साक्षमभिनयस्तु दृश्यते । प्रत्येकाभि-
नयस्तु न दृश्यते । किमर्थं विशेषचिन्तेति न चिन्तनीयम् ।
प्रसारणोन्नमनक्रियाणां पादाभिनये अभावात् ऊरुमूलेनैव प्रकाश-
नीयः । एवं विषमवकाळुञ्चनक्रियादयः जानुद्वयेनैव प्रकाशनीयाः ।
अतः ऊरुजानुद्वयाभिनयचिन्ता अवश्यं कर्तव्या । फलभेदेनैवा-
भिनयात् ॥

ऊरुक्लक्षणमाह—

समः समस्तो व्यस्तश्च समस्तव्यस्तकम्पितः ।
व्यत्यस्तश्चोपरिक्षिस्तो विवृतो विस्तृतस्तथा ॥ १ ॥
पुरःपश्चात् स्थितश्चैव नवधोरु प्रकीर्तितौ ।

समस्य लक्षणमाह—

समपादस्थितौ चोरु निश्चलौ वक्रवर्जितौ ॥ २ ॥
ऊरु समाविति प्रोक्तौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

नाच्ये च समरेखायां सममाननिरीक्षणे ॥ ३ ॥
विनयाद् देवसेवायां सम ऊरुनियुज्यते ।

समस्तस्य लक्षणमाह—

समभावस्थितौ चोरु संयुक्तौ च परस्परम् ॥ ४ ॥
समस्ताविति तौ ज्ञेयावूरु भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

स्वमानगोपने स्वस्य विनये गुरुसन्निधौ ॥ ५ ॥
सङ्कोचेऽत्यन्तलज्जायां समस्तोरुनियुज्यते ।

व्यस्तस्य लक्षणमाह—

चतुरङ्गुलमानेन समस्तौ व्यस्ततां गतौ ॥ ६ ॥

व्यस्तावूरु इति ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

ऊरुत्रणे स्वमानस्य त्रणे कौपीनधारणे ॥ ७ ॥

भ्रान्तस्य निलये चापि व्यस्तोरुर्विनियुज्यते ।
समस्तव्यस्तकम्पितस्य लक्षणमाह—

समस्तव्यस्ततां क्रृत्वा कम्पितौ चेन्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥

ऊरु तौ भरते ज्ञेयौ समव्यत्यस्तकम्पितौ ।

विनियोगः—

सङ्कोचे विस्तुतं नाथ्ये पदविस्तारकर्मणि ॥ ९ ॥

अधःशयरतौ स्त्रीणां कम्पने विनियुज्यते ।

व्यत्यस्तस्य लक्षणमाह—

वामोरुद्दक्षिणं प्राप्तो दक्षिणो वामतां गतः ॥ १० ॥

व्यत्यस्ताविति तौ ज्ञेयावूरु भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

स्वमानगोपने स्वस्य विलासोल्लाससंस्थितौ ॥ ११ ॥

गोपालनिलये नाथ्ये व्यत्यस्तो विनियुज्यते ।

उपरिक्षिप्तस्य लक्षणमाह—

वामोरुद्दक्षिणे न्यस्तो दक्षिणोरुस्तथोपरि ॥ १२ ॥

एवमन्योन्यसहितावुपरिक्षिप्त उच्यते ।

विनियोगः—

पार्श्वेन शयने स्त्रीणां रत्नौ नायकघड्णे ॥ १३ ॥

सिंहासने समुद्घासे चोपरिक्षिप्त उच्यते ।

विवृतस्य लक्षणमाह—

उपरिक्षिप्त ऊर्श्वेत् क्रमेण विवृतो यदि ॥ १४ ॥

विवृतोरु परिज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

षट्कृतोरोर्विवरणे कण्ठूत्यपनये तथा ॥ १५ ॥

असम्परिहरे स्त्रीणां विवृतोरुर्नियुज्यते ।

विस्तृतस्य लक्षणमाह —

विवृतोरु यदा तावत् सम्यग्विस्तारितौ यदि ॥ १६ ॥

विस्तृतोरु इति प्रोक्तौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्त्रीणां वा पुरुषाणां च रतो मानप्रदर्शने ॥ १७ ॥

उत्तानश्चयने चापि विस्तृतो विनियुज्यते ।

पुरःपश्चात्स्थितस्य लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणश्चोरुः पुरःपश्चात्स्थितौ यदि ॥ १८ ॥

पुरःपश्चात्स्थितावृरु कीर्तितौ भरतागमे ।

विनियोगः —

दम्पत्योः पार्श्वशयनादूरुसङ्घट्टने रते ॥ १९ ॥

पुरःपश्चाच्च विस्तार्य मलमार्जनकर्मणि ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २० ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

ज्वरोरभिनयो नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २१ ॥

जानुलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । जानुज्ञानादेव स्थानासनमण्डल-
करणादयः क्रियन्ते । तथाहि —

स्थानासनं च करणं गतिर्भण्डलभेव च ।

शयनं चेति भरतं षड्विधं जानुगोचरम् ॥ १ ॥

स्थानस्य लक्षणमाह —

उक्तलक्षणमार्गेण विलक्षणविवर्जितम् ।

स्वरूपस्य प्रकटनं जगत्सर्वस्य दर्शनम् ॥ २ ॥

स्थानमित्युच्यते नाथ्ये तखदाकारगोचरम् ।

विनियोगः —

देवानां च नराणां च तिरथां पशुपक्षिणाम् ॥ ३ ॥

आकारस्य प्रकटने स्थानं हि विनियुज्यते ।

आसनस्य लक्षणमाह —

भूमिलग्नासनो भूत्वा जानुजङ्घोरुभेदतः ॥ ४ ॥

विशेषाकारसंस्थानमासनं परिकीर्तितम् ।

विनियोगः —

पश्च सिंहासने योगासने कूर्मासने तथा ॥ ५ ॥

एवमाद्यासनविधावासनं विनियुज्यते ।

करणस्य लक्षणमाह —

उक्तैरष्टादशाङ्गैश्च क्रिया सम्भाव्यते च या ॥ ६ ॥

सा क्रिया करणं प्रोक्तं नटनाङ्गोपयोगिनी ।

विनियोगः —

एणप्लुते च करणे भ्रमरीकरणे तथा ॥ ७ ॥

हनूमत्करणे नाथ्ये करणं विनियुज्यते ।

गतिलक्षणमाह —

विनयोद्धासभावाभ्यामङ्गविन्यासपूर्वकम् ॥ ८ ॥

तालानुकरणं कुत्वा गमने गतिरुच्यते ।

विनियोगः —

विवर्तितगतौ नाथ्येऽप्यतिक्रान्तगतावपि ॥ ९ ॥

गजवद् गमने चापगतौ च विनियुज्यते ।

मण्डलस्य लक्षणमाह —

कुञ्चिते जानुनी कुत्वा स्वोरुदेशे च विस्तृते ॥ १० ॥

चतुस्तालान्तरे पादौ तालमानेन विस्तृतौ ।

तिर्यङ्गमुखाग्रगौ नाथ्ये मण्डलस्थानमुच्यते ॥ ११ ॥

विनियोगः —

ताढितोदृघद्वितपदे तिर्यङ्गमुष्टपदे तथा ।

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य च पदे मण्डलं विनियुक्यते ॥ १२ ॥

शयनस्य लक्षणमाह —

अधोमुखोत्तानम्(खौ १ खे) पार्श्वतोमुख एव च ।

सर्वाङ्गशयने भूमौ शयनं परिकीर्तिम् ॥ १३ ॥

विनियोगः —

कोपे च व्यसने चित्तासम्मतेऽधोमुखः शयः ।

चिन्तने चित्तविक्षेपे श्रमे चोच्चानतः शयः ॥ १४ ॥

उल्लासे च विलासे च स्त्रीणामालिङ्गने रतौ ।

पार्श्वेन शयनं नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १५ ॥

स्थानाङ्गजानुलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

समदीर्घं समनतं चैकजानुनतं समम् ।

कुञ्चितं कुञ्चितोच्चं च कुञ्चितोच्चतरं तथा ॥ १६ ॥

कुञ्चितोच्चतमं जानु त्रिविधेन प्रसारणम् ।

वामगुल्फसमा स्त्री पृष्ठदेशायताञ्चितम् ॥ १७ ॥

ऊरुदेशासनपदं चालीढं प्रतिलीढकम् ।

आलीढोन्नतजानु स्यात् पृष्ठदेशप्रसारणम् ॥ १८ ॥

जट्टगमात्रेण घटितमूरभ्यां जानुनेतरत् ।

परस्परपदारूढं व्यत्यस्तालम्बकुञ्चितम् ॥ १९ ॥

व्यत्यस्तोरुसमालम्बकुञ्चितं नाभिमानकम् ।

जानुद्वयस्वस्तिकं च स्वस्तिकं च पुरः पुनः ॥ २० ॥

पूर्वापरस्वस्तिकं च विषमाद् वक्रितोऽपि वा ।

एकपार्श्वेत्तानतलमञ्चितोन्नतमेव च ॥ २१ ॥

अञ्चितोन्नतविस्तारपदं दीर्घप्रसारणम् ।

जानुद्वयस्याभिमुखमूर्ध्वजानुप्रसारणम् ॥ २२ ॥

जानुबद्धपदं चान्यदूरुबद्धपदं तथा ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु जानूनि विनियुज्यते ॥ २४ ॥

षतेषां समदीर्घस्य लक्षणमाह —

जानुद्वयं समीकृत्य समाकारोन्नताकृति ।

समदीर्घमिदं जानु भरते परिकीर्तिम् ॥ २५ ॥

विनियोगः —

समपादोन्नताकारे प्रमाणे पदकर्मणि ।
लक्ष्यावलोकनपदं जानुन्यपि नियुज्यते ॥ २६ ॥

समनतस्य लक्षणमाह —

समदीर्घस्थितं जानु चतुरङ्गुलतो नतम् ।
प्रोक्तं समनतं जानु भरते नृत्येदिभिः ॥ २७ ॥

विनियोगः —

उन्नताकारसङ्कोचद्वारमार्गविनिर्गमे ।
विनये चोपचारे च नाथ्ये समनतं भवेत् ॥ २८ ॥

एकजानुनतस्य लक्षणमाह —

चतुरङ्गुलमानेन नतमन्यत समं यदि ।
एकजानुनतं जानु विषमं चेति कीर्तिंतम् ॥ २९ ॥

विनियोगः —

वातरोगेण विवशे विनयात् प्रभुसेवके ।
अतिभारस्य वहनश्रमे च विनियुज्यते ॥ ३० ॥

कुञ्चितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं जानु तालमानोन्नतं यदि ।
कुञ्चितं जानु तत् प्रोक्तं भरते नृत्येदिभिः ॥ ३१ ॥

विनियोगः —

ताडनोन्नम(नत्?ने) पदे गमनोन्नम(नत्?ने) पदे ।
सोपानारोहणपदे कुञ्चितं विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

कुञ्चितोच्चस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितं जानु तन्मार्गादूरुदेशसमं यदि ।
कुञ्चितोच्चमिदं जानु कीर्तिं भरतागमे ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

बालनाथ्योन्नमत्पदे स्थूलसोपानरोहणे ।
कोपेन ताडने नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ३४ ॥

कुञ्चितोच्चतरस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितोच्चमिदं जानु नाभिमानसमं यदि ।
कुञ्चितोच्चतरं जानु कीर्तिं भरतागमे ॥ ३५ ॥

विनियोगः—

ताण्डवे पदसञ्चारे तपस्येकाङ्गप्रिणोद्यमे ।
मूल्योस्ताडनतः शम्भोः पदस्योद्यमने तथा ॥ ३६ ॥
कुञ्चितोच्चतरं नाथ्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

कुञ्चितोच्चतमस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितोच्चतरं जानु वक्षोमानसमं यदि ॥ ३७ ॥
कुञ्चितोच्चतमं जानु कीर्तिं भरतागमे ।

विनियोगः—

नाथ्ये च पौरीभ्रमणे चैकपादेन नर्तने ॥ ३८ ॥
दिग्म्बरस्य नटने कुञ्चितोच्चतमं भवेत् ।
एवं सप्तविधं जानु पार्श्वदेशेऽपि वर्तते ॥ ३९ ॥
पार्श्वदीर्घं पार्श्वसमं पार्श्वजानुनतं समम् ।
पार्श्वकुञ्चितजानु स्यादुच्चमुच्चतरं तथा ॥ ४० ॥
लक्ष्यलक्षणमेतेषामूहनीयं प्रयत्नतः ।

सप्तविधप्रसारणस्य लक्षणमाह —

दण्डपादं भुवि क्षिसं तथा दीर्घप्रसारणम् ॥ ४१ ॥
जह्नाजानूरुजठरवक्षःस्कन्धशिरःसमम् ।
पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च सप्तधा च प्रसारणम् ॥ ४२ ॥
जह्नासमोल्हने च शिरस्तो जानुनः समम् ।
वृत्ते च भ्रमणे नाथ्ये चोरुल्यप्रसारणम् ॥ ४३ ॥
अइवाधिकरणे चोर्ध्वकरणे कुक्षिमानकम् ।
करणाङ्गविधौ नाथ्ये वक्षोमानप्रसारणम् ॥ ४४ ॥
स्कन्धमानप्रसरणं दण्डमानोष्मत्पदे ।
शिरोमानप्रसरणं त्रिविक्रमपदे तथा ॥ ४५ ॥

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च सप्तस्थानात् प्रसारणम् ।

पुरःप्रसारणमुक्तम् । पश्चात्प्रसारणं वक्ष्यते । जङ्घासमपश्चा-
त्प्रसारणम् । जानुसमपश्चात्प्रसारणम् । ऊरुसमपश्चात्प्रसारणम् ।
कुक्षिसमपश्चात्प्रसारणम् । वक्षःसमपश्चात्प्रसारणम् । स्कन्धसम-
पश्चात्प्रसारणम् । शिरःसमपश्चात्प्रसारणम् । पश्चात्प्रसारणमुक्तम् ॥

पार्श्वप्रसारणं वक्ष्यते । जङ्घासमपार्श्वप्रसारणम् । जानुसमपार्श्व-
प्रसारणम् । ऊरुसमपार्श्वप्रसारणम् । कुक्षिसमपार्श्वप्रसारणम् । वक्षःसम-
पार्श्वप्रसारणम् । स्कन्धसमपार्श्वप्रसारणम् । शिरःसमपार्श्वप्रसार-
णम् । एवं वामपार्श्वेऽपि पुरःपश्चात्पार्श्वप्रसारणं त्रिसप्तसंख्याक्लुप-
पादनीयम् ।

इदानीं क्रमप्राप्तवामगुल्फसमसूचीपदजानुलक्षणमाह —

वामगुल्फस्य पृष्ठे वा दक्षिणाङ्गुष्ठतः स्थितिः ॥ ४६ ॥

दक्षिणस्य च गुल्फे वा वामाङ्गुष्ठेन च स्थितिः ।

वामगुल्फसमा सूची दक्षिणे च तथोच्यते ॥ ४७ ॥

विनियोगः —

नाथ्ये च गतिविन्यासे चलने दक्षिणे पदे ।

तथा वामपदन्यासचलने च नियुज्यते ॥ ४८ ॥

विपर्याससूचीलक्षणमाह —

दक्षिणे वामसूची च वामे दक्षिणसूचिका ।

पदव्यत्यासभावेन पुरतः पृष्ठतः स्थिता ॥ ४९ ॥

सूची सैव विपर्या(स ? सा) कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

वेणुगोपालनिलये व्यत्यस्तपदयोरपि ॥ ५० ॥

निपादगनिमेदे च योहिनीनिलये तथा ।

एवमादिविमेदु सूची सेयं नियुज्यते ॥ ५१ ॥

आङ्गृष्टसूचीलक्षणमाह —

पुरतः पृष्ठतः पादावाकृष्टौ चेन् पृथक् पृथक् ।

प्रसर्य पुरतः पृष्ठे चाङ्गृष्ट्य च पृथक् पृथक् ॥ ५२ ॥

आकृष्टमूचिका जानुः कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

वेगेन गमनोद्योगे पृष्ठतश्च प्रसारणे ॥ ५३ ॥

प्रसारितपदाकर्षे पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५४ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चाकृष्टा विनियुज्यते* ॥ ५५ ॥

43323

शुभं भूयात् ।

---

* प्रतिज्ञानुरोधात् तु गुल्फतलादीनां लक्षणविनियोगस्य वर्कव्यांशत्वेनावशिष्टं तथा प्रन्थीं न पूर्णं इति प्रतिभाति ।

**LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS
FOR SALE.**

RS. AS. P.

भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1 0 0
स्यानन्ददूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandapuravarnana-prabandha (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampuran.	2 0 0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1— दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāśukamuni (out of stock).	1 0 0
No. 2— अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhinavakaustubhamala and Daksinamurtistava by Kṛṣṇalīlāśukamuni (out of stock).	0 2 0
No. 3— नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhatṭa Bāṇa (second edition).	0 4 0
No. 4— शिवलीलार्णवः Sivalilarṇava (Kāvya) by Nīlakanṭha Dīksita (out of stock).	2 0 0
No. 5— व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhatṭa with commentary (out of stock).	2 12 0
No. 6— दुर्घटवृत्तिः Durghatavrtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock).	2 0 0
No. 7— ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvaprakāśika (Vedānta) by Sadāśivendrasarasvatī (out of stock).	2 4 0
No. 8— प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1 0 0

No. 9—विरुपाक्षपञ्चाशिका Virupaksapancasika (Vedāntaj) by Virūpākṣanātha with the commentary of Vidyācakra- vartin (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 10—मातङ्गलीला Matangalila (Gajalakṣaṇa) by Nīlakanṭha (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 11—तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (<i>out of stock</i>). 2 4 0
No. 12—परमार्थसारम् Paramarthasara (Vedānta) by Ādiśeṣa with the commentary of Rāghavānanda (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् Subhadradhananjaya (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (<i>out of stock</i>). 2 0 0
No. 14—नीतिसारः Nitisara (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Sankarārya (<i>out of stock</i>). 3 8 0
No. 15—स्वप्रवासवदत्तम् Svapnavasavadatta (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>second edition</i>). 1 8 0
No. 16—प्रतिज्ञागौगन्धरायणम् Pratijnayaugandha- rayana (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 8 0
No. 17—पञ्चरात्रम् Pancaratra (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 0 0
No. 18—नारायणीयम् Narayaniya (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment- ary of Deśainangalavārya (<i>second edition</i>). 4 0 0
No. 19—मानमेयोदयः Manameyodaya (Mīmāṃsā) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Pañḍita (<i>out of stock</i>). 1 4 0
No. 20—अविमारकम् Avimaraka (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 8 0
No. 21—बालचरितम् Balacarita (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 0 0

No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारो-रुमङ्गानि Madhyamavyayoga-Dutavakya-Dutaghatotkaca-Karna-bhara and Urubhanga (Nāṭaka)	by Bhāṣa (<i>out of stock</i>).	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः Nanartharnavasam-ksepa (Kośa) by Keśavasvāmin (Part I, 1st and 2nd Kāṇdas).	(<i>out of stock</i>).	1	12	0
No. 24—जानकीपरिणयः Janakiparinaya (Kāvya) by Cakra Kavi (<i>out of stock</i>).	1	0	0	
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका Kanadasiddhanta-candrika (Nyāya) by Gaṅgādhara-sūri (<i>out of stock</i>).	0	12	0	
No. 26—अभिषेकनाटकम् Abhishekanaṭaka by Bhāṣa (<i>out of stock</i>).	0	12	0	
No. 27—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivarāṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part I, 1st and 2nd Sargas) (<i>out of stock</i>).	1	12	0	
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः Vaikhanasadharma-prasna (Dharmasūtra) by Viikhanas (<i>out of stock</i>).	0	8	0	
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः Nanartharnavasam-ksepa (Kośa) by Keśavasvāmin (Part II, 3rd Kāṇda) (<i>out of stock</i>).	2	4	0	
No. 30—बास्तुविद्या Yastuvidya (Śilpa) (<i>out of stock</i>).	0	12	0	
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः Nanartharnavasam-ksepa (Kośa) by Keśavasvāmin (Part III, 4th, 5th and 6th Kāṇdas).	1	0	0	
No. 32—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivarāṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas) (<i>out of stock</i>).	2	8	0	

No. 33—वारुचसंग्रहः Vararucasaṅgraha (Vyākaraṇa) with the commentary Dīpa-prabhā of Nārāyaṇa (out of stock).	0	8	0
No. 34—मणिदर्पणः Manidarpaṇa (Nyāya) by Rājacūḍāmaṇimakhin.	1	4	0
No. 35—मणिसारः Manisara (Nyāya) by Gopī- nātha.	1	8	0
No. 36—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part III, 6th, 7th and 8th Sargas).	3	0	0
No. 37—आशौचाष्टकम् Asaucastaka (Smṛti) by Vararuci with commentary.	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusaśana (Kośa) by Amarasimha with the com- mentary Tīkāsarvasva of Vandy- ghatīya Sarvānanda (Part I, 1st Kāṇḍa).	2	0	0
No. 39—चारुदत्तम् Carudatta (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock).	0	12	0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra by Rājānaka Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva of Mankhuka and its commentary by Samudrabandha (second edition).	2	8	0
No. 41—अध्यात्मपट्टलम् Adhyatmapatala (Ve- dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa of Śrī Śankara-Bhagavat-Pāda (out of stock).	0	4	0
No. 42—प्रतिमानाट्कम् Pratimanataka by Bhāsa (out of stock).	1	8	0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusaśana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghātana of Kṣīrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghātīya Sarvānanda (Part II, 2nd Kanda, 1-6 vargas).	2	8	0
No. 44—तन्त्रशुद्धम् Tantrasuddha by Bhaṭṭāraka Vedottama. (out of stock).	0	4	0

		RS.	AS.	P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम्	Prapancahṛdaya.	1	0	०
No. 46—परिभाषावृत्तिः	Paribhasavrtti (Vyākaraṇa) by Nīlakanṭha Dīkṣita.	0	8	०
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्	Sidhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1	12	०
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्	Do. (Part II).	2	0	०
No. 49—गोलदीपिका	Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0	4	०
No. 50—रसार्णवसुधाकरः	Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Singa Bhūpāla.	3	0	०
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Ainarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣitrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 vargas).	2	0	०
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tīkāsarvasva of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kāṇḍa).	1	8	०
No. 53—शब्दनिर्णयः	Sabdanirnaya (Vedānta) by Prakāśatīrayatīndra.	0	12	०
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः	Sphōtasiddhi-nayayavicara (Vyākaraṇa).	0	4	०
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम्	Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramavarman. (<i>out of stock</i>).	0	8	०
No. 56—मनुष्याळयचन्द्रिका	Manusyalayacandrika (Śilpa) (<i>out of stock</i>).	0	8	०
No. 57—रघुवीरचरितम्	Raghuviracarita (Kāvya).	1	4	०
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्	Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2	0	०

No. 59—नागानन्दम् Nagananda (Nâṭaka) by Harṣadeva with the commentary Vimarśinī of Śivarâma (<i>out of stock</i>). 3 4 0
No. 60—लघुस्तुतिः Laghustuti by Laghubhâtâtâraka with the commentary of Râghavânanda. 0 8 0
No. 61—सिद्धान्तसिद्धांशनम् Siddhantasiddhanjana (Vedânta) by Kṛṣṇânanda Sarasvatî (Part IV). 1 4 0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha. (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 63—किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya (Kâvya) by Bhâravî with the commentary Sa- bdârthatadîpika of Citrabhânu (1, 2 and 3 Sargas). 2 8 0
No. 64—मेघसन्देशः Meghasandesa by Kâlidâsa with the commentary Pradîpa of Dakṣiṇâvartanâtha. 0 12 0
No. 65—मयमतम् Mayamata (Silpa) by Maya- muni (<i>out of stock</i>). 3 4 0
No. 66—महार्थमञ्जरी Maharthamanjari (Darśana) with the commentary Parimala of Maheśvarânanda. 2 4 0
No. 67—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra) by Nârâyâya with the commentary Vimarśinī of Sankara (Part I, 1–6. Paṭalâs) (<i>out of stock</i>). 3 4 0
No. 68—तत्त्वप्रकाशः Tattvaprakasa (Āgama) by Śrî Bhojadeva with the commentary Tâtpurâṭadîpikâ of Śrî Kumâra 1 12 0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Īśânaśiva- gurudevamiśra Part I, Sâmanya- pâda). 1 8 0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula- kalpa (Part I). 2 8 0
No. 71—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra) by Nârâyâya with the commentary Vimarśinī of Sankara (Part II, 7–12 Paṭalâs) (<i>out of stock</i>). 3 8 0

No. 72— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः</i> : <i>Isanasivaguru-devapaddhati</i> (Tantra) by <i>Īśānaśiva-gurudevamiśra</i> (Part II, <i>Mantrapāda</i>),	4	0	0
No. 73— <i>ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः</i> : <i>Isvarapratipatti-prakasa</i> (Vedānta) by <i>Madhusūdana-sarasvatī</i> .	0	4	0
No. 74— <i>याज्ञवल्क्यस्मृतिः</i> : <i>Yajnavalkyasmṛti</i> with the commentary <i>Bālakṛīḍā</i> of <i>Viśvarūpācārya</i> . (Part I — Ācāra and <i>Vyavahāra Adhyāyās</i>).	3	4	0
No. 75— <i>शिल्परत्नम्</i> <i>Silparatna</i> (<i>Śilpa</i>) by <i>Śrī-kumāra</i> (Part I).	2	12	0
No. 76— <i>आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः</i> <i>Aryamanjusrimula-kalpa</i> (Part II).	3	0	0
No. 77— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः</i> : <i>Isanasivaguru-devapaddhati</i> (Tantra) by <i>Īśānaśiva-gurudevamiśra</i> (Part III, <i>Kriyāpāda</i> 1—30 <i>Patalās</i>).	3	0	0
No. 78— <i>आश्वलायनगृह्यसूत्रम्</i> <i>Asvalayanagrhya-sutra</i> with the commentary <i>Anāvilā</i> of <i>Haradattācārya</i> .	2	6	0
No. 79— <i>अर्थशास्त्रम्</i> <i>Arthashastra</i> of <i>Kauṭalya</i> with commentary by <i>Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri</i> (Part I, 1 & 2 <i>Adhikaraṇās</i>).	3	12	0
No. 80— <i>अर्थशास्त्रम्</i> Do. Do. (Part II, 3—7 <i>Adhikaraṇās</i>).	4	0	0
No. 81— <i>याज्ञवल्क्यस्मृतिः</i> : <i>Yajnavalkyasmṛti</i> with the commentary <i>Bālakṛīḍā</i> of <i>Viśvarūpācārya</i> (Part II. <i>Prāyaścittādhyaāya</i>).	2	0	0
No. 82— <i>अर्थशास्त्रम्</i> <i>Arthashastra</i> of <i>Kautalya</i> with commentary by <i>Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri</i> (Part III, 8—15 <i>Adhikaraṇās</i>).	3	4	0
No. 83— <i>ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः</i> : <i>Isanasivaguru-devapaddhati</i> (Tantra) by <i>Īśānaśiva-gurudevamiśra</i> (Part IV, <i>Kriyāpāda</i> 31—64 <i>Patalās</i> and <i>Yogapāda</i>).	3	8	0

	RS.	AS.	P.
No. 84—अर्यमङ्गुश्रीमूलकल्पः <i>Aryamanjusrimula-kalpa</i> (Part III).	2	0	0
No. 85—विष्णुसंहिता <i>Visnusamhita</i> (Tantra).	2	8	0
No. 86—भरतचरितम् <i>Bharatacarita</i> (Kāvya) by Kṛṣṇakavi.	1	8	0
No. 87—सङ्गीतसमयसारः <i>Sangitasamayasarā</i> (Sangīta) of Sangītākara Pârvadeva.	1	2	0
No. 88—काव्यप्रकाशः <i>Kavyaprakasa</i> (Alaṅkāra) of Mammatabhāṭṭa with the two commentaries the Sampradāyaprakāśinī of Śrī Vidyācakravartin and the Sāhitītyacūḍāmaṇi of Bhattāgopāla (Part I, 1-5 Ullāsās).	3	0	0
No. 89—स्फोटसिद्धिः <i>Sphotasiddhi</i> (Vyākaraṇa) by Bharatamiśra.	0	8	0
No. 90—मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम् <i>Mimamsasloka-vartika</i> with the commentary Kāśikā of Sucaritamiśra (Part I).	2	8	0
No. 91—होराशास्त्रम् <i>Horasastra</i> of Varāhamihirācārya with the Vivaraṇa of Rudra.	3	0	0
No. 92—रसोपनिषत् <i>Rasopanisat</i> .	2	0	0
No. 93—वेदान्तपरिभाषा <i>Vedantaparibhasa</i> (Vedānta) of Dharmarājādhvarīndra with the commentary Prakāśika of Peddādīkṣita.	1	8	0
No. 94—ब्रह्मदेशी <i>Brihaddesi</i> (Sangīta) of Matangamuni.	1	8	0
No. 95—रणदीपिका <i>Ranadipika</i> (Jyotiṣa) of Kumāragaṇaka.	0	4	0
No. 96—ऋक्संहिता <i>Rksamhita</i> with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkatāmādhavārya (Part I, 1st Adhyāya in 1st Aṣṭaka).	1	8	0

No. 97—नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita (Smṛti) with Bhāṣya of Bhavasvāmin.	2	0	0
No. 98—शिल्परत्नम् Silparatna (Śilpa) by Śrī- kumāra. (Part II.)	2	8	0
No. 99—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka- vartika (Mīmāṃsā) with the com- mentary Kāśikā of Sucaritamīśra (Part II).	2	0	0
No. 100—काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa (Alaṅkāra) of Mammataṭṭha with the two com- mentaries, Sampradāyaprakāśinī of Śrīvidyācakravartin and Sāhitya- cūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāla. (Part II, 6—10 Ullāsas).	5	0	0
No. 101—आर्यभट्टीयम् Aryabhaṭṭīya (Jyotiṣa) of Āryabhaṭṭācārya with the Bhāṣya of Nīlakanṭhasomasutvan (Part I. Gaṇitapāda).	2	8	0
No. 102—दत्तिलम् Dattila (Saṅgīta) of Dattila- muni.	0	4	0
No. 103—हंससन्देशः Hamsasandesa (Vedānta) with commentary.	0	8	0
No. 104—साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika (Stuti) with commentary.	1	0	0
No. 105—निधिप्रदीपः Nidhipradipa of Siddha- śrikanṭhaśambhu.	0	4	0
No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva. (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa Bhaṭṭa with commentary (Part I.)	1	0	0
No. 107—काव्यरत्नम् Kavyaratna (Kāvya) of Arhaddāsa	0	12	0
No. 108—बालमार्तण्डविजयम् Balamartanda- vijaya. (Nāṭaka) of Devarājakaṇvi.	1	8	0
No. 109—न्यायसारः Nyayasara with the commentary of Vāsudevaśaṇḍī.	1	8	0

No. 110—	आर्यभट्टीयम् Aryabhatīya (Jyotiṣā) of Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of Nīlakanṭhasomasutvan.(Part II. Kālakriyāpāda)	1 0 0
No. 111—	हृदयप्रियः Hridayapriya (Vaidyaka) by Parameśvara,	3 0 0
No. 112—	कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च । Kucelopakhyanā and Ajamilo- pakhyanā. (Sangīta) by H. H. Śvāti Śrī Rāma Varma Māharaja.	0 4 0
No. 113—	सङ्गीतकृतयः Sangitakrtis (Gāna) of H. H. Śvāti Śrī Rāma Varma Māharaja.	1 0 0
No. 114—	साहित्यमीमांसा Sahityamimamsa (Alaṅkara)	1 0 0
No. 115—	ऋग्संहिता Rksamhita (with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkatamādha- vārya) (Part II) 2nd Adhyaya in Ist Aṣṭaka.	1 8 0
No. 116—	वाक्यपदीयम् Vakyapadiya (Vyākaraṇa) with the commentary Prakīrnaka- prakāśa by Helaraja son of Bhutiraja. (Part I).	1 8 0
No. 117—	सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikanta- bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārā- yaṇa Daṇḍanātha.	1 8 0
No. 118—	बालरामभरतम् Balaramabharata (Nāṭya) by Bālaraṁa Varma Vanci Māharaja.	2 8 0

Apply to:—

The Curator

*for the publication of Oriental Manuscripts,
Trivandrum.*

IN THE PRESS.

1. **Haramekhalā** (Vaidyaka) of Māhuka with commentary.
2. **Rksamhitā** with the Bhāṣya of Skandasvāmin and commentary of Vēṅkaṭamādhavārya (Part III)
3. **Vaikhānasāgama** by Marīci.
4. **Arthaśāstra** of Kauṭalya with commentary in Malayālam (Part II)
5. **Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa** (Vyākaraṇa) of Bhoja with the Vṛtti of Nārāyaṇa Daṇḍanātha. (Part II)
6. **Āśvalāyanagṛhyamantravyākhyā** of Haradattācārya.
7. **Prabodhacandrodaya** (Nāṭaka) by Kṛṣṇamiśra with the commentary Nāṭakābharaṇa of Govindamṛta-bhagavān.
8. **Saṅgrāmavijayodaya** (Jyotiṣa).
9. **Skandaśārīraka** (Palmistry) with commentary.
10. **Sarvadarśanakaumudī** of Mādhababhārati.
11. **Śaunakiya** (Smṛti).
12. **Vivekamārtāṇḍa**.
13. **Tantropākhyāna**.
14. **Āryabhaṭīya** (Jyotiṣa) with the Bhāṣya of Nīlakanṭhasomasutvan (Part III.)
15. **Karaṇapaddhati** (Jyotiṣa).
16. **Rāghavīya** (Kāvya) by Rāmapāṇivāda.
17. **Uttararāmacarita** (Kāvya).
18. **Kokasandeśa.**   "
19. **Bhrṅgasandeśa.**   "
20. **Haṁsasandeśa.**   "
21. **Daśarūpakaṭīkā** by Bahurūpamiśra.
22. **Udayavarmacarita.**
23. **Maliṇayaprakāśa.**
24. **Pramāṇalakṣaṇa-**
25. **Bhagavannāmāmratarasodaya** by Bodhendra Sarasvatī.
26. **Sūktiratnahāra** by Kaliṅgarājasaurya.
27. **Kamalinīrajahamsa** (Nāṭaka).
28. **Yogayajñavalkya.**
29. **Vṛttavārtika** of Rāmapāṇivāda.

UNDERTAKEN FOR PUBLICATION.

1. *Pañinīyalaghuvivṛti*. (*Vyākaraṇa*).
  2. *Caturasundari*. (*Kṛṣṇīya Vyākhāy*).
  3. *Bhāvārthadīpikā*, commentary on *Uttararāmacarita*,
by Nārāyaṇa Bhaṭṭa Śiṣya.
  4. *Kāvyādarśa* with two commentaries.
  5. *Vākyapadīya* with the commentary *Prakīrnakaprakāśa*
(Part II).
  6. *Prakriyāsarvasva* with the commentary *Saṅcikā* of
K. Sāmbāsiya Śāstrī, Curator (Part II)
  7. *Leelavati* By Rāmapaṇivāda.
  8. *R̥ksamhitā* with the *Bhāṣya* of Skandasvāmin and
commentary of Venkaṭamādhava (Part IV).
-

